

AZƏRBAYCAN

9'2019

1923-cü ildən çıxır

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİNİN AYLIQ ƏDƏBİ-BƏDİİ ORQANI

Baş redaktor: İntiqam QASIMZADƏ

Baş redaktor müavini: Südabə AĞABALAYEVA

Məsul katib: Vüsal NURU

REDAKSIYA HEYƏTİ: Ağasəfa, Vilayət Quliyev, Firuzə Məmmədli, Məmməd Oruc, Vaqif Bəhmənli, Vahid Əziz, Seyran Səxavət, Saday Budaqlı, Əli Əmirli, Yaşar, Asim Yadigar, Elçin, Əjdər Ol, Musa Yaqub, Afaq Məsud, Rüstəm Kamal, Ənvər Əhməd, Kamil Əfsəroğlu, Vaqif Yusifli, Fəxri Uğurlu, Paşa Əlioğlu, Əli İldırımoglu

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı - Az1000
Xaqani küçəsi, 25

Telefonlar:

Redaksiya –
498-78-10
493-28-32
493-28-34
Mühasibat –
493-29-41

Çapa imzalanıb:

27.08.2019

Sifariş 2665

Tiraj 600

Kağız formatı

70x108 1/16 - 6,5

kağız vərəqi

13 çap vərəqi

18,2 şərti çap vərəqi

E-mail:

intigam.gasimzade@gmail.com
sudabe334@mail.ru

Qiyməti

1 manat 50 qəpik

**Bakı şəhəri,
“Azərbaycan”**

**nəşriyyatının mətbəəsində
ofset üsulu ilə çap olunur**

Çap olunmuş yazılar qəbul edilmir.

Əlyazmalara rəy verilmir və qaytarılmır.

BU SAYIMIZDA:**P O E Z İ Y A**

ADİL CƏMİL – Şeirlər.....	3
TƏRLAN ƏBİLOV – Şeirlər.....	42
SÜLEYMAN ABDULLA – Şeirlər.....	69
ZAHİD AVŞAR ELOĞLU – Şeirlər.....	74
KƏMALƏDDİN QƏDİM – Şeirlər.....	89
ƏYYUB PAŞA – Şeirlər.....	96
İNQILAB İSAQ – Şeirlər.....	171
RAHİL MƏMMƏD – Şeirlər.....	178
XALİQ RƏHİMLİ – Şeirlər.....	182

N Ə S İ M İ – 6 5 0

İLQAR FƏHMİ – Yeddinci - didaktik-detektiv pyes.....	11
--	----

N Ə S R

KAMİL ƏFSƏROĞLU – Yuxu (roman (sonu)).....	98
--	----

Ə D Ə B İ D Ü Ş Ü N C Ə L Ə R

ANAR – “Yaşamaq haqqı” traktatından fəsillər.....	50
---	----

N İ Z A M İ C Ə F Ə R O V U N 6 0 Y A Ş I

SÜDABƏ AĞABALAYEVA – Nizami Cəfərov: Obrazın üslubu, enerjisi və sintez tizfəhmi.....	64
--	----

D R A M A T U R G İ Y A

ELÇİN – Sırr – bədii-sənədli filmin ssenarisi.....	77
--	----

D Ü Ş Ü N C Ə L Ə R

VAQİF BƏHMƏNLİ – İşartılar.....	153
---------------------------------	-----

T Ə N Q İ D V Ə Ə D Ə B İ Y Y A T Ş Ü N A S L I Q

QORXMAZ QULİYEV – Mirzə Cəlil yaradıcılığı: kaos və kosmosun cazibə sahəsi.....	161
LALƏ HƏSƏNOVA – Obrazlaşan talelər və ictimai-siyasi reallıqlar.....	185
YAQUB BABAYEV – Füzulinin imtahanı.....	198

İ S T İ - İ S T İ

ALLAHVERDİ EMİNOV – Yusif Həsənbəyin "Siziflərin qiyamı" poemasının fəlsəfi yükü.....	203
--	-----

K İ T A B R Ə F İ207

♦ P o e z i y a

Adil CƏMİL

RUHUM YANIR

*Öncə yurdumu itirdim,
Sonra atamı,
Sonra anamı...
Hələ ölməmişdi içimdəki
Yaşamaq inamı.
İndi də oğlumu itirdim -
Yeganə oğlumu.
Siz deyin, bundan sonra
Yaşamaq doğrumu?*

Neyləmişdim, sən mənim bu yaşımda
Gözlərimdə yaşa döndün, ay oğul?!
Daha gəlməz allı-güllü baharım,
Ürəyimdə qışa döndün, ay oğul.

İndən belə ağlamağın nəfi nə?!
Əcəl varsa, bu həyatın kefi nə?
Qapısından tək çıxdığın evinə
Tabutunla qoşa döndün, ay oğul.

Ruhum yanır yanan canın içində,
Qəlbim dərdin, bağrım qanın içində.
Əlimizdən bircə anın içində
Uçub gedən quşa döndün, ay oğul.

Mən Adiləm - bulaq kimi çağlaram,
Fəryadımla dağları da dağlaram.
Qara daşa "Orxan" deyib ağlaram,
Niyə belə daşa döndün, ay oğul?!
14.07.2019

DƏRDİM

Başımı götürüb hayana getdim
Məndən irəlidə yeridi dərdim.
Çəkiyə gəlməyən ağırlığı var,
Çəkilməz dərdlərin biridi dərdim.

Deməyəm bu dünya bir gülzar imiş -
Ömür karvanına qəm ovsar imiş.
Sən demə dərdin də dili var imiş -
Nə susdu, nə də ki, kiridi dərdim.

Özüm də bilmədim nədir günahım,
Zülmətin içində gəldi sabahım.
Kükreyən Arazı qurutdu ahım,
Kürü yatağından kürüdü dərdim.

Əkdiyim əkindən, biçindən yedi,
Doymadı - bağrımın içindən yedi.
Qalan taqətimdən, gücümdən yedi -
Dərdlərin təzəsi, tərədi dərdim.

Daha Adil Cəmil dirənib küncə,
Kimsə çəkdiyimi çəkməyir mənə.
Belimdə şələ var vallah, öluncə,
Neçə ki diriyəm, diridi dərdim.

Yessentuki
19.07.2019

ANAMA LAYLA

Anam deyib öyündüyüm,
Həsrətində üyündüyüm
Daş sükutlu sonam, lay-lay,
Anam lay-lay, anam lay-lay.

Aylar, illər baş aldadır -
Hələ yurdun işğaldadır...
Viran evim, binam lay-lay,
Anam lay-lay, anam lay-lay.

Qəm bağında ümid əkən,
Yuvam deyib haray çəkən
Ömrü, günü fənam lay-lay,
Anam lay-lay, anam lay-lay.

Hicran məni dara çəkir,
Sən yatan məzara çəkir.
Ey dərdimə yanan, lay-lay,
Anam lay-lay, anam lay-lay.

Bu taleyə mən nə deyim,
Səninlə bir dəfn etdiyim
Ümid lay-lay, inam lay-lay,
Anam lay-lay, anam lay-lay.

2018

QURD AĞZI BAĞLAYAN QARATEL QARI

Qurd ağzı bağlayan Qaratel qarı,
Çölü-biyabanda ulayan qurdun,
Qudurub bu meydan sulayan qurdun
Ağzını bağlamaq çətin ha deyil.

Böhtan adamının, şər adamının,
Göyə tapınmayan yer adamının
Namərdin, nakəsin, ya müxənnətin
Ağzını bağlamaq çətin, çətin...

Qurd ağzı bağlayan Qaratel qarı,
Bu qədər qurdlara çatarmı gücün?
Oğul böyütmürük şəhid olmağa,
Quzu bəsləyirik qurbanlıq üçün.

Haçandır qalmışıq, Qaratel qarı,
Qonşuluq qanmayan qurdun əlində.
Yuxuda görürəm, yuxuda yalnız -
Əllərim əlçatmaz yurdun əlində...

Ağacı içindən yeyən qurd da var,
Çətin, ağzını bağlamaq, qarı.
Qurtula biləydik qurd əllərindən,
Bir belə möcüzən olaydı barı.

02.12.2014

BİZİM YERİMİZƏ UTANIR DAĞLAR

Mən niyə yatmıram - almıram çimir,
Yarama basılan nə duz olubdur?
Şəfa bulağında erməni çimir,
İstisu kafirə hovuz olubdur.

Dədəsi, babası görməyən günü
İndi Kəlbəcərdə görür erməni.
Cındır komasının qara üzünü
Bəyaz mərmərimlə hörür erməni.

Daşınır yurdumdan qızılım, civəm,
Meşəmdən ağacın yekəsi gedir.
Dözə bilirəmsə bu dərdə, divəm,
Kəndimin palıdı, cökəsi gedir.

Bəs niyə yatırığ, niyə, qardaşım,
Belə yumşaq imiş səbrin balışı?
Oyulub, soyulub mənim dağ-daşım,
Salamat qalmayıb bircə qarışı.

Quruyub o narzan bulaqlarımız,
Ölü balıqlara boyludur Tərtər.
Alaçıq görməyən yaylaqlarımız
Utanıb dumanla üzünü örtər.

Bizim yerimizə utanır dağlar,
İndi nə ad verək "dağlar oğluna"?
İmkan tapa bilsə o qərrib diyar
Qoyub qabağına, ağlar oğluna...

12.08.2019

ÖZÜMÜ SEVMƏDİM

Özümü sevmədim, əzizləmədim,
Umdum özgələrdən bu istəyimi.
Demədim özümü sevməsəm əgər
Özgələr sevcək mənim nəyimi?!

Özümü sevmədim, düşündüm bu dəm
Özümdən müştəbeh deyərlər mənə.
Özümü sevməyə başladığım gün
Dəyərsiz göründü dəyərlər mənə.

Tanrı da sevməyir qurravazları,
Təşəxxüs insanın naqisliyidir.
Deyirəm bəlkə də özünü sevmək
İnsanın özünə öz pisliyidir.

2017

OYANIŞ

Bu ağacların arasında
Çiçəkləyir ilk dəfə
Əriklər, alçalar.
Bu evlərin sırasında
"gözünün suyunu" axıdır
Yenə köhnə navalçalar.
Açır nərgiz, bənövşə,
Təbiət tumurcuq gözlərini
Dikir günəşə.
Yazağzı bizim yerlərdə
Nar çiçəkləmir ərikdən əvvəl,
Əzgil qabaqlamır alma, armudu -
Doğrusu budu:
Oyanışın da
Boysırası var,
Vaxtsız oyanan
Vaxtsız məhv olar...

2018

TƏRTƏR QANLI AXIRDI

Mart 1993. Kəlbəcərin son günlərində

Qan çəkən gözlərimlə
Mən Tərtərə baxırdım,
Mənə baxırdı Tərtər.
Suları qırmızıydı -
Qanlı axırdı Tərtər.
Sahildə görünmürdü
Qarmaq atan barmaqlar.
Balıqlar üzürdülər
Çənəsində qarmaqlar...
Yosunlara ilişib
Tövşüyürdü farellər.
Bağırmaq istəyirdim:
- Hardasınız, ay ellər!
Mərmilər atəşində
Qovurğatək qovrulan,

Tüstüsü ərşə çıxan,
Külü göyə sovrulan
Kəndimə uzaq idim.
Kim idim axı indi?
İndimə uzaq idim.
Dağılmışdı yuvası
Leyləyin, qaranquşun.
Ütölmüş ağacların
Puçurları - qurğuşun.
... Qan çəkən gözlərimlə
Mən Tərtərə baxırdım.
Tərtər qanlı axırdı...

25.04.19

BU AYRILIQ

Mən ki qandan qaçan idim,
Həyat qan uddurdu mənə.
Təzə dərdim köhnələri
Yaman unutturdu mənə.

Ayım getdi, ilim gəldi,
Daşqın oldu - selim gəldi,
Qəm qəlbimə gəlin gəldi -
Fələk toy tutdurdu mənə.

Bu ayrılıq uzun sürdü,
Keçilməyən divar hördü.
Ulu Tanrım çoxmu gördü
Doğulduğum yurdu mənə.

11.04.19

ŞAİR OBRAZI

Şair gərək
Əriyib çöpə dönsün...
Boğazındakı qalstuk
Dar ağacından asılan
İpə dönsün.

Şair gərək
Meydan oxusun
Xurafata, qaramata,
göz dikməsin mükafata.
Hərdənbir də
gərək düşsün qazamata -

Yatıb çıxsın.
Qumsaldakı su sayağı
Batıb çıxsın.

Şair gərək
Sevdiyinə qovuşmasın,
Cəmiyyətə yovuşmasın,
Öz dünyası olsun,
Dünya sözünə baxmasa
Söz dünyası olsun.

Şair gərək
Evsiz-eşiksiz olsun,
Yurdsuz, beşiksiz olsun,
"bağrı olsun şanə-şanə",
Ömür sürsün dərvişanə...

Şair gərək
Şallaqlansın, şillələnsin,
Yeri gəldi, gəlmədi
Hamının yerinə güllələnsin.
Ən yaxşı halda
Sürgünə düşsün.
Ölümdən betər olan
Bir günə düşsün.

...Belədir gözümüzdə
Şair obrazı.
İlahi, günahsız bəndələrin
Şair olmağa
Olmasın razı...

16 may 2019

ŞEİRİN KÖHNƏSİ, TƏZƏSİ OLMUR

*Şair dostum Tahir Taisoğlu bir dəfə mənə
dedi ki, illər öncəsi yazdığım, amma çapa
layiq bilmədiyim şeirlərimin üzərində yenidən
işləyib "həyata" qaytarıram. Bu mövzunu
həmin söhbətdən aldım.*

Kim deyir əlyazma əldən gedəndir,
Kim deyir arxivdə şeir can verir.
Tahir Taisoğlu ələyib bir-bir
Köhnə şeirlərə təzə qan verir.

Dünənki düşüncə uşaq yaddaşı,
Bugünün dünyaya baxışı başqa.
Təzəlik gəzirik hər addımbaşı,
Deyirik təzənin naxışı başqa.

Orda döyünən də sən qəlbindir,
Keçmişlə üz-üzə qalsan, utanma.
Köhnə misraları təzədən dindir,
Təzəlik eşqinə özünü danma.

Şeir köhnəsi, təzəsi olmur,
Köhnə şeirlərdən yan durmayın siz.
Sağlam misraların "yanağı" solmur,
Əski əlyazmanı yandırmayın siz...

6 mart 2019

UZANAN AYRILIQ ÖMÜR QISALDIR

Əllərim çatmayan xəyal kimisən,
Tutaram əlindən - əl yeri qoysan.
Sevən kül olmazmı eşqin oduna,
Alışb yanaram kül yeri qoysan.

Mənim məhəbbətim bir qeylü-qaldır,
Uzanan ayrılıq ömür qısaldır.
Bəlkə də hicranın sonu vusaldır,
Ay nədir, dözərəm il yeri qoysan.

Səni unudaram sağalsa yaram,
Nə yaxşı mən belə yaralı yaram.
Vallah bir çəmənlük çiçək bağlaram
Əllərin içində gül yeri qoysan.

Adil görünərmə fürsət olmasa,
Tanrının verdiyi rüsxət olmasa.
Vəslinə qovuşmaq qismət olmasa,
Hicrinlə ölərəm - "öl" yeri qoysan.

2019

İlqar FƏHMI

YEDDİNCİ

◆ **Didaktik-detektiv pyes**

İştirakçılar:

Şeyx-Əzəm Şəmsəddin Bağdadi - Hələb şəhərinin imam cüməsi

Seyid Əhməd Şamlı - Şam (Dəməşq) şəhərindən olan gənc ruhani

Gənc qız
6 hürufi xəlifəsi

Proloq

Qaranlıq səhnə.

Səhnə arxasından ritmlə müşayiət olunan Nəsimi qəzəllərindən fraqmentlər səslənir...

Səhnə yavaş-yavaş işıqlanır... Məhbəsi xatırladan yarıqaranlıq bir məkan...

Səliqəsiz dərviş görkəmində olan bir nəfər əyləşib zikr edir, başını tərpədir, Nəsiminin şeirlərindən dodaqaltı oxuyaraq, hal tutur...

***Mən mülki cahan cahan mənəm mən,
Mən ərşə məkan məkan mənəm mən***

***Mən ərş ilə fərşü kafi nunəm,
Mən şərhi-bəyan, bəyan mənəm mən..***

***Mən atəşi-eşqi-nuri-Həqqəm,
Musayə zəban, zəban mənəm mən...***

***Mən kafirə matəmü-müsibət,
Möminə iman, iman mənəm mən...***

*Dərvişin zikri davam etsə də səsi azalır, pıçıltı şəklində eşidilir...
Kənara işıq düşür, nurani görkəmli, qoca Şeyx Əzəm dayanıb, qərribə
baxışlarla dərvişi seyr edir....
Dərviş hal içində gözlərini yumduğuna görə heç kimi görmür, zikrini
davam etdirir.*

*Elə bu vaxt gənc Seyid Əhməd sakitcə daxil olub təzim edir, Şeyx-
Əzəmə yaxınlaşır....*

Şeyx Əzəm - Sağ-salim gəlib yetişdinmi Seyid Əhməd?

Seyid Əhməd - Bəli, şeyxanə, beş gün atları dəyişə-dəyişə yol
gəldim ki, hüsurunuza çatım...

Şeyx Əzəm - Seyid Əhməd, səni təcili Hələbə dəvət etməyimdə
niyyətim budur ki, sənə çox ağır bir işi həvalə edək. Çün səni hələ
Qahirədə, əl-Əzhərdə oxuyan vaxtdan tanıyıram, bizim ən imanlı,
təqvalı tələbələrımızdən biri idin. İmanında zərrə qədər ləkə yoxdu,
yəqinin möhkəmdi, bilirəm ki, küffarə, müşriklərə qarşı ürəyinin
rəhm qapıları da bağlıdı... Bilirəm, Misirdə kafir İsmaili icmalarını
dağıtmağın səni çox əldən salıb, övladım... Fəqət, küfr yüzbaşı bir
əjdaha kimidi - bir başını kəsirsən, başqa yerdən digəri peyda olur...
nə qədər yorğun olsan da, bu işi səndən başqa heç kimə etibar edə
bilmərəm. Çün bunun öhdəsindən qeyri bir kəsin gələcəyi mənə
müskül görünür...

Seyid Əhməd - Nə müşküldü ki Şeyxanə? Sən olan yerdə məgər
müşkülmü olur?

Şeyx Əzəm - Olur, Seyid, olur... (*dərvişi göstərir*) Şəksiz ki,
hürufilərin xüsusunda eşitmisən...

Seyid Əhməd - Qulağıma yetişib. Mən biləni Əmir Teymur
zamanında Şirvanda cəm olmuşdular, sonradan hər yerə yayılıblar...
Batil əqidədi Şeyxanə, içində zərrə imanı olan kəs onlara qulaq
tutmaz...

Şeyx Əzəm - Mən də eynən o tövr xəyal edirdim, əhəmiyyət
verməirdim. Fəqət, axır illərdə görürəm ki, yavaş-yavaş bizim
şəhərlərin əsnafı onlara qulaq tutur, dinləyir, maraqlanır....
Hamısının da səbəbkarı Nəsimi deyilən o məlun Fəzl xəlifəsinin
əşarıdı... O qəzəllərdi əsnafın ruhuna toxunan, ürəklərinə yol açan...
Əvvəllər Hələbdə çox deyildilər, amma son ildə artıblar. Söz gəzir ki
Hələb əsnafının, müdərrişlərinin bir hissəsi gizlində Hürufi əqidəsini
qəbul edib...

Seyid Əhməd - (*təəccüblə*) Ola bilməz Şeyxanə, Hələb əsnafı
imanlı təqvalı camaatdı....

Şeyx Əzəm - Belədi Seyid, evimizə ilanlar girib, gərəkdi ki tapıb çıxardağ. Hətta son vaxtlar söz söhbət gəzir ki, o müşrik, kafir Nəsiminin özü də Hələbdədi... Səni də məhz bu səbəbdən bura dəvət etmişəm Seyid, sən gərəkdi ki, bütün gücünü, əqlü-şüurununu, təfəkkürünü işə salasan, bu müşkülü həll eləməkdə bizə kömək edəsən. Burda da əsas məsələ o Nəsimi məlunun tapılmasıdır. (*Başını yellədir*) O qədər də asan deyil, çün bunların hansı birini tutursansa, «Ənəlhəq» qışqıraraq deyir ki, mənəm Nəsimi... Ancaq sən öz elminlə, saf əqidənlə seçib həqiqi Nəsimini bunların arasından tapa bilərsən. Gərək özünə Nəsimi deyənlərin hamısı ilə söhbət edəsən, dilləndirəsən, qoy danışsınlar, sən də qulaq as, danışmaqlarından biləcəksən ki, əlinə keçən adam həqiqətən Nəsimidi, ya da onun başı getmiş xəlifələrindən biri... Özün də Mosul türkmənlərinin içində çox olmusan, bunların dilini də yaxşı bilirsən... Ümidimiz fəqət sənədi... Həqiqi Nəsimi tapılmasa, bu kafir hürufi əqidəsinin kökünü kəsmək mümkün olmayacaq... Allah özü sənə kömək olsun...

Seyid Əhməd təzim edir, Şeyx Əzəm çıxır...

Məhbəsdə Seyid Əhməd və 1-ci dərviş qalır...

Dərviş bütün bu söhbətləri eşitmirmiş kimi, zikr etməyini davam edir...

BİRİNCİ DƏRVIŞİN MƏQAMI - CÜNUNİYYƏT

Seyid Əhməd bir dərvişin qarşısında gəzişir...

Dərviş öz zikrindədi...

Seyid Əhməd - Hardan gəlib Hələbə çıxmısan, dərviş?

Dərviş - (*başını qaldırmadan*) Haqq məkanından...

Dərviş zikr edir.

-Sirri-ənəlhəq söylərəm, aləmdə pünhan gəlmişəm,

Həqq söylərəm, həqq məndədir, həm xətm-i-insan gəlmişəm...

Seyid Əhməd - Hürufilərə nə zaman qoşulmusan?

Dərviş - Həqq zamanından.

Dərviş zikr edir...

-Həm ayəti rəhman mənəm, həm rəhməti fərqan mənəm,

Həm mən kəlam-i natiqəm, həm cəmi Quran gəlmişəm..

Seyid Əhməd - Fəzlullahı tanıyırdınmı?

Dərviş - Həqq gümanından...

Dərviş zikr edir.

-Fəzlin camalın nəqşini, gördü əzəldən gözlərim,

Mən Fəzlə heyran olmuşam, mən məstü-heyran gəlmişəm...

Seyid Əhməd - Bəs Nəsimini görmüsənmi?

Dərviş - Həqq nişanından...

Dərviş zikr edir...

**-Mən həm qələndər surətəm, fərdəm mücərrəd təcridəm,
Oldum fəqirü həm gəda, həm mülkə sultan gəlmişəm...**

Seyid Əhməd - Bəlkə elə Nəsimi sən özünsən?

Dərviş - (*pauza*) Həqq.. həqq amanında...

Dərviş zikr edir...

**-Gəlmiş cahanə şərh edər, şimdi Nəsimi haqq sözün,
Onu kim idrak eylesin? Mən sirri-pünhan gəlmişəm...**

Seyid Əhməd - (*sınavıcı tərzdə*) Bəli, mən tanıdım səni, Nəsimi elə sənsən, dərviş...

Dərviş ani pauza verir, sanki nəşə fikirləşir, yenə zikrini daha da yüksək səslə davam etdirir...

Dərviş - **Gəlmiş cahanə şərh edər, şimdi Nəsimi haqq sözün,
Onu kim idrak eylesin? Mən sirri-pünhan gəlmişəm...**

Seyid Əhməd - (*bir az əsəbiləşir*) Özünü cünun kimi göstərmə dərviş, mən bilirəm, hürufilər Hələbə əbəş yerə gəlməyib, əqidə-filan da boş şeydi. Bunlar hamısı Zülqədər oğlu Əli bəyin, Ağqoyunlu əmiri Qara Yuluk Osmanın oyunlarıdır, məqsədləri də budur ki, Hələbi, Şamı Misir məmlüklərinin əlindən qoparıb bu torpaqlara özləri sahib olsunlar...

Dərviş zikr edir...

**-Hər yer Allahındı, yoxdur ondan özgə nəsnə çün,
Hər nə var topraq içində, Haqqa məxsusdur yəqin...**

Seyid Əhməd - Bəli, Allaha məxsusdur, fəqət yırtıcı tamahkar əmirlər bunu bilmir, sizin batil əqidənizdən də istifadə edirlər ki, öz istədiklərinə çatsınlar, öz siyasətlərini yeritsinlər, məmlüklərin qoruduğu Allah yolundan əsnafı döndərib bizə qarşı qaldırırsınlar... Yəni anlamırsız ki, bütün bu həngamələr yalnız ondan ötürədi? Sizləri silah kimi Məmlüklərə qarşı istifadə edirlər. Siz də inanırsız. Sabah sizin hamınızı güdazə verəcəklər, heç uf da deməyəcəklər... Siz dara çəkiləndə, onların heç eyninə də olmayacaq...

Dərviş zikr edir...

**Hər kim cahandan əl üzüb, atəşdə bir nar istəməz...
Zülfündə çəkmiş darə yar, bir başqa cür dar istəməz...**

Seyid Əhməd - Xub, əgər anlamırsızsa, onda Allah keçsin günahınızdan... (*Sanki dərvişin həqiqətən divanə olub-olmadığını bir daha sınamaq istəyir*) Fərraş... Götürün bu məlun dərvişi, əvvəl gözlərini çıxardın, sonra barmaqlarına dağ basın, sonra dilini kəsin, sonra boğazına əridilmiş qurğuşun tökün, sonra...sonra...

Elə bu vaxt dərviş dəli bir qəhqəhə çəkir, qəfildən ayağa sıçrayıb əllərini qaldıraraq, sufilər kimi zəkr edərək rəqs etməyə başlayır...

*Dərviş -
Ey əzəli can ilə cananımız,
Eşqi rüxündür əbədi şanımız
Can necə tərk eyləsin, ey can səni?
Çünki canın canısan ey canımız...
Kəbə üzündür bizə ey dilruba,
Zülfü rüxün qibləvü imanımız...
Pərdə üzündən götür, ey surətin
Ərşi-ilahi ilə Quranımız...
Ta biləsən kim, nə imiş, ey fəqih,
Adəmi-xaki ilə ehsanımız...*

Fərraşlar gəlib əl-qolunu bağlayıb dərvişi sakitləşdirirlər...

Seyid Əhməd - Hərgah Nəsimi budursa, deməli, artıq cünun olub. Hətta ölümü, işgəncəni də dərk eləmir əqli... Bu divanədən bizə xəbərlər gəlməz... Aparın atın bir zindana, yemək-su verməyin, qoy canı çıxsın... Ələ keçən o biri kafirləri də gətirin...

Fərraşlar dərvişi aparırlar... Səhnəyə qaranlıq çökür...

İKİNCİ DƏRVIŞİN MƏQAMI - ELMİ-İLAHİ

Səhnədə 2 dərviş oturub... Daha səliqəli, təmiz görkəmdədir, mədrəsə alimlərini xatırladır.

Seyid Əhməd onun ətrafında gəzişərək danışır...

Seyid Əhməd - Sən əvvəlki məhbusa bənzəməzsən... o cünuniyyət içindəydi. Zənn etdim ki, bütün hürufilər bu tövr divanədirlər, boş-boş danışmaqdan başqa bir şey gəlməz əllərindən...

2-ci dərviş - Haqlısan Seyid, Nəsimi elmsiz ola bilməz. Olsaydı, Nəsimi olmazdı... (*ah çəkir*) Üç il Quran məsciddə öyrəndim, altı il də Şirvanda, mədrəsə oxudum, iyirmi səkkiz ildə Fəzlin dəsturuyla batini elmləri öyrənirəm... İyirmi səkkiz tamam olur bu il...

Seyid Əhməd - (*kinayə ilə*) Maşallah... O nə batini elmdi ki, Qurandan daha çox vaxt sərf eləmişən ona?

2-ci dərviş - Fəzl elmi Quranın batini açardı... Açar olmasa, bir mülkün qapısını açıb içinə daxil ola bilməzsən, eləcə illərlə başına dolanarsan, hasarlarına baxarsan, qapısını döyersən, ən uzağı, divarın üstünə çıxıb içəri boylanmağa cəhd edərsən. Fəqət, hidayət tapmayana gizli əsrarın qapıları açılmaz, içəri yol bağlı qalar...

*Fəzli-həqdən mən hidayət bulmuşam,
Surətin nəqşində ayət bulmuşam,
Gizli əsrarı nəhayət bulmuşam,
Ol səbəbdən mən vilayət bulmuşam...*

Seyid Əhməd - Onda belə çıxır ki islam ümmətinin bu qədər üləması, fəqihləri, mütəkəllimləri, hamısı hasar üstədən boylanarlardı? İlahi həqiqətin içinə düşə bilmirlər? Tövhidə, ilahi hikmətdən bixəbərdirlər?

2-ci dərviş - Onlar Allah kəlamının zahirindən o tərəfə keçə bilmirlər... Əhkamdan, şəriətdən, zahirə hökmlərdən möhkəm yapışıblar... Altındakılardan qafildirlər.... Çünki özlərini tanımırlar, öz varlıqlarını, vücudlarını da görə bilmirlər...

**Kim ki bilməz öz vücudi-zatını,
Sorma sən ondan onun isbatını.
Oynamaz şətrənci-eşqin atını
Bilməyən bu zövqü-eşq şahmatını...**

Seyid Əhməd - Nə Quranda, nə də peyğəmbər hədislərində belə bir kəlmə yoxdu ki, Allah kəlamının zahirə qatı mənasızdı, ona əhəmiyyət vermək gərəkdir deyil...

2-ci dərviş - Fəqət Allah kəlamının zahirində dayanıb qalmaq da cəhəltə əlamətidir, Seyid... Məgər Rəsuli-Əkrəm buyurmayıbmı ki, ümmətim daim təfəkkür eləsin...

Seyid Əhməd - Daim təfəkkür etmək batil əqidələr kəşf etmək deyil, dərviş... Sən ağıllı adama bənzəyirsən. Məgər hər kəs Allah kəlamının batininə özü istədiyi kimi düşərsə, onda araya sonsuz nifaqlar düşməzmi?

2-ci dərviş - Nifaqlar həmişə olub... Peyğəmbər özü buyurub ki, mənim ümmətim 73 fırqəyə bölünəcək... bunda qorxulu heç nə yoxdu, Seyid, çün Allah aпарan yollar insanların sayı qədər çoxdu... fəqət yolların hamarı var, daş-kəsəklisi var, yollarda hərəmilər var, yolkəsənlər var... Salikin elmi olmasa, bu güzərgahlardan sağ-salim keçə bilməz... Elm açardı, açar salikin əlində silahdı...

Seyid Əhməd - (yənə kinayə ilə) Yalnız Fəzlin elmi....

2-ci dərviş -

**- Cövhəri fərd Fəzlimin kanındadır,
«Küntə-kənzən» Adəmin şanındadır.
Gərçi şeytan Adəmin qatındadır,
Sirri-əsmə Adəmin canındadır...**

-Fəzlin elmi Əflatunun elminin davamıdır. Bu elm yazıların, cümlələrin, kəlimələrin və hərflərin bizə söylədiyi məzmunun altındakı gizli rəmzləri, gizli fikirləri çatdırır...

Seyid Əhməd - Məzmunun altındakı mənalara hamı qəbul edir. Allah özü buyurub ki, mənim kəlamımın hər birinin yeddi məna qatı var, hər qatın altında da yeddi məna var...

2-ci dərviş - Mən məzmunun altındakı mənanı demirəm. Məzmundan kənar mənalara nəzərdə tuturam, sözlərdəki hərflərin, hətta nüktələrin bizə verdiyi mənalara nəzərdə tuturam...

**Gər dilərsən xaliqi etmək əyan,
Hərfi sözsüz necə eylərsən bəyan?
Hərflərdən özgə yox həqqə nişan,
Gər tapıbsan, gəl bəyan eylə rəvan.**

Seyid Əhməd - Nağıl danışarsan dərviş, hərflər, nüktələr adi işarələrdir, onlar birləşib kəlimələr yaradır, məna kəlimələrdən çıxır... nüktə heç nədi...

2-ci dərviş - Bəs Mövlamız Əli nə buyurub? Allahın bütün hikməti Qurandadır, Quranın hikməti Fatihe surəsindədir, Fatihe surəsinin hikməti Bismilləhdədir, Bismilləhin hikməti Ba hərfindədir... Ba hərfinin bütün hikməti

altındakı nöqtədədi... Mənəm o hərfin nüktəsi..... Hərgah Mövla Əli nüktəni bütün elmlərin mənbəyi görürsə, deməli, nüktə adı işarə deyil...

Seyid Əhməd - (*soyuqluqla*) Bu səhih hədis deyil... mübahisəlidir...

2-ci dərviş - Olsun... Bütün nüktələrin sirri bəni-Adəmin sürətindədi. Bəni-Adəmin surəti elə Qurana bərabərdir... Fəzl elmi Adəm simasının ilahi mənşəyini göstərir bizə...

**Ey həqdən iraq olan əzazil,
Gər div ki deyilsən, Adəmi bil,
Adəmdə təcəlli qıldı Allah,
Qıl Adəmə səcdə, olma gümrah...**

Batini elmin köməyi ilə Adəmin vəchində, surətində yazılan Allah kəlamının sirri açılır... Adəmin vəchi Həqqin təcəllasıdır...

**Kaf ilə nundan yaratmış aləmi,
Ərbəin gündə yoğurmuş Adəmi.
Dəm bu dəmdir, dəm bu dəm, bil bu dəmi
Adəmə vurdu bu dəmdən Həqq dəmi...**

Seyid Əhməd - (*əsəbiləşir*) Sən dərk edirsənmi ki, artıq şirkə gedib çıxdın, dərviş? Allaha şərik qoşmaq ən böyük günahdır... Düz deyirlər ki, hürufilər müşriklərdir...

2-ci dərviş - Yaxşı... (*düşünür*) Şəksiz ki, Əbcəd hesabından məlumatın var, Seyid... İnsan surətinə «vəch» deyirik. Vəch kəlməsini əbcəd hesabıyla sayanda hansı rəqəm alınır?

Seyid Əhməd - (*ani düşünür*) On dörd.

2-ci dərviş - Düzdü, bəs Fatiyə surətində neçə ayə var?

Seyid Əhməd - Yeddi...

2-ci dərviş - Bəli, həm də Fatiyə surəsi yeganə surədi ki, iki dəfə nazil olub, o səbəbdən də «Səbülməsani» deyirik... iki dəfə yeddi... Bu da on dörd edir... bunun üstünə İnsan vəchinin əbcəd hesabındakı on dördü gələndə neçə edir? İyirmi səkkiz... Allah kəlamı olan Quranın nazil olduğu əlifbada neçə hərf var? İyirmi səkkiz hərf...

**Yeddidir, üç yeddidən bir yeddidir,
Yüz iyirmi dörd yenə üç yeddidir,
Evi bir, bacası yeddi, qapı üç,
Əhli beyt ilə özü on yeddidir...**

On yeddi də gündəlik namazların sayıdır...

Seyid Əhməd diksindir, fikrə gedir... Amma cavab vermir.

2-ci dərviş - İnsan vəchindəki on dördün sirrləri bununla bitmir Seyid. Fatiyənin ən vacib ayəsi «Qül hüvər rəhman» kəlməsinə diqqət elə... On bir hərf və üç nöqtədən ibarətdir... bunun cəmi də on dörd edir... Üstünə insan vəchinin on dördünü gələndə yenə 28 alınır. Quran hərfələrinin sayı... Bundan əlavə, insanın üzündə Allah kəlməsi yazılıb Seyid, Əlif burundu, Lam saçı, Həy də qulaq...

**Surəti-həqdən işarətdir üzün.
Əhli-tövhidə bəşarətdir üzün,
Həccü-ehramü-ziyarətdir üzün.
Cümlə əşyadən ibarətdir üzün.**

Seyid Əhməd - (*tərəddüdlə*) Bütün bu həflər və rəqəmlər sizin batini elminizdəndir?

2-ci dərviş - İlahi elmdəndir, Seyid... İnsan üzü ilahi nurun təcəllasıdır. İnsan üzünə səcdə etmək gərəkdir, əsil mehrab odur... Fəqət, təkcə insan

surətiylə də sirrlər bitmir... İnsan zətən başdan-ayağa sirrdir, Seyid. Bütün varlığıyla. Qaməti, saçları, əlləri...

Seyid - (*sanki tərəddüdlə öz əllərinin içinə baxır*) Burda nə sirr ola bilər ki?

2-ci dərviş - Seyid, bax, hər rükətdə torpağa səcdə eləyirsən, barmaqlarını yerə sıxırsan. Bəs fikir vermişəm ki, hər barmağında neçə büküş var?

Seyid - (*əllərinə baxır*) Baş barmaqda iki, o birilərdə üç büküş...

2-ci dərviş - Deməli, hər əldə on dörd büküş var. Bəs namaz vaxtı, əllərimizi duaya qaldırıb qünut tutanda nə baş verir? Əllər sanki birləşib kitaba çevrilir. Hər əldəki on dörd büküş də birləşir, olur iyirmi səkkiz... Əlifbamızın hərflərinin sayı... Quran da iyirmi səkkiz hərflə yazılıb... Kəliməyi-ilahinin sayı iyirmi səkkizdi... Deməli, qünut tutanda sənə əlində 28 kəliməyi-ilahi birləşir...

Seyid - (*təəccüb və maraqla*) Heç diqqət eləməmişdim...

2-ci dərviş qoynundan kiçik bir kitab çıxardır...

2-ci dərviş - Götür bu kitabı, Seyid, batini elmin bir çox sirrləri burda yazılıb. Mən hamısını danışa bilmərəm... Özün oxu... O biri səmavi kitablar möcüzələr barəsində hekayətlərdir, rəvayətlərdir fəqət. Qurani-Kərim özü başdan-ayağa möcüzədir, ilahi ecazdır... Bu kitab həmin möcüzələrin sirrlərini açır bizə, Quranın hürufatının altındakı ilahi xəzinənin açarını...

**Həqqi batil sanma, Həqq yoxdur demə,
Rəbb mənəm, rəbbül-fələq yoxdur demə,
Şəmi yandır, qorxma nurü-naridən,
Yazıcı, yazı, vərəq yoxdur demə.**

Seyid Əhməd kitabı alır, ehtiyatla içinə baxır...

2-ci dərviş - Hərflərə diqqət elə Seyid...

**Yey - yenə sığındım ol Sübhənə mən
La Əlif - la demədim ol Xənə mən.**

**Vav - veylindən iraq olmaq üçün,
Hey - həmişə aşiqəm fərqanə mən.**

**Nun - nə kim qıldım günah, tutdum ümid,
Mim - Məhəmməd Müstafa sultanə mən...**

**Lam- Ləbbeyk çağıranlar Həqq üçün
Kaf - Göstər görəyim cananə mən...**

Cim - Cəhənnəmdə sanırdım giricək,

Birdən Seyid sanki yuxudan oyanır, ilan vurmuş kimi sıçrayır, kitabı yerə atır...

Seyid Əhməd - (*vahimə içində*) Cəhənnəm... cəhənnəm sədasıdır... Əs-təğfürüllahü rəbbi ətubi ileyk... ..Küfrdür, şeytan vəsvəsesidir, ... (*səsi qalxır*) Əsil həqiqət Qurandadır, o bir olan Allaha itaətdədi, ibadətdədi, şəriətdədi... Batini inanclar şirkdi, küfrdü... (*əsəbi şəkildə*) Fərraş, götürün bunu...

Fərraşlar dərvişi tuturlar.

Seyid Əhməd - Aparın, aparın dilini kəsin, az qalmışdı mənim də fikrimi qarışdırın, onun ilan dilini qopardın, boğazına qurğuşun tökün... şeytan vəsvəsesi tərk eləsin onu, başqa heç kimə də ziyan vurmasın mürtəd...

Fərraşlar dərvishi aparır, Seyid isə yerdəki kitaba baxır, sanki qorxur kitabdan... yaxınlaşmağa ehtiyat edir... Ehtiyatla yaxınlaşıb kitabı cəld götürüb kənara atır, Qəfildən yerə çöküb Allaha dua eləməyə başlayır...

Seyid Əhməd - Əstağfərullahü rəbbi ətubi ileyk... Əstağfərullahü rəbbi ətubi ileyk... İlahi pərvərdigara, qoyma imanıma rəxnə düşsün, qoyma şeytan vəsvəsesi məni yəqinimdən daşıdırsın, peyğəmbərin yolundan sapım, ilahi, özün kömək ol...

Sakitcə dua eləyir...

ÜÇÜNCÜ DƏRVIŞİN MƏQAMI - EŞQİ-İLAHİ

Seyid Əhmədin qarşısında 3-cü dərviş oturub...

O da dodaqaltı nəşə zümzümə edir, lakin zikr üslubunda yox, sadəcə, aşiqanə şeir deyir...

3-cü dərviş -
*Üzün bərgi-güli tədir, güli tər,
Boyun sərvı sənubərdir, sənubər...*

*Sənin şəmi camalından vücudum
Münəvvərdir münəvvərdir münəvvər...*

*Sənin nəqşi-xəyalın can içində
Müsəvvərdir müsəvvərdir müsəvvər...*

Seyid Əhməd - (zənnlə ona baxır) Divanə və alim Nəsimi cəhənnəmə vasil oldu.

3-cü dərviş - Nəsimi aşiqdi. Aşıqlər cəhənnəmə düşməz, çünki cəhənnəm eşq olmayan yerdi. O yerdə ki, Fəz həqq öz aşıqlərinin qəlbindədi, o yer cəhənnəm də olsa, aşıqlər üçün cənnətdi... Bu məhbəs həqiqətdə cənnəti-ələdan üstündü...

Seyid Əhməd - Deməli, o Divanə sufi həqiqətdə Nəsimi deyilmiş...

3-cü dərviş - Onu sən bilərsən Seyid... Axı cəhənnəmin qapılarının açarı sənin əlindədi... Bizsə, cənnət əhliyik...

Seyid Əhməd - Əcəb yəqinin var, heç övliyaların belə yəqini yoxdu...

3-cü dərviş - Ola bilər. Əgər yəqinləri yoxdusa, deməli, cani-canan rabitəsi yoxdu. Yarının xəyalı onun qəlbində deyil...

Seyid Əhməd - Bəs sənin qəlbində nə var?

3-cü dərviş -
*Nəqşi xəyalı sürətin, sanma ki məndən ayrındır,
Mən bu xəyalü nəqş ilə nəqşü xəyal içindəyəm...*

Seyid Əhməd - Yaxşı əzbərləmişən Nəsimi əşarını...

3-cü dərviş - Mən aşiqəm, aşıqın qəlbində qeyri kəsin kəlamına yer yoxdu Seyid, fəqət öz eşqidi...

Nagahan könlümə düşdü şurişi- qovğayi eşq...

Aqili divanə qıldı aqibət sevdai eşq...

Eşqə düşənlər bilir həm yenə eşqin qədrini,

Ol aşiq aşiqmidir kim, olmadı rüsvayi eşq...

Seyid Əhməd - (*kinayə ilə*) Nə böyük mərtəbədi ki eşq dediyin, böylə vəsf edərsən. Dünyada elə insan varmı ki, eşqi olmasın? Hamı kiməsə könül verir, kimsə muradına çatır, kimsə çatmır... O qədər dastanlar, nağıllar, rəvayətlər yazılıb eşqdən... Növcəvənlərin oynucağıdı... Ağılı olan adam öz eşqinin əsiri olmaz. Çün eşq əsiri olmaq insanı aciz edə bilər. Əl ayağını bağlayar...

3-cü dərviş - Məgər eşq əsiri olmaq insanın öz əlindədi? Öz iradəsindədi? Hüsni olmasa, eşq peyda olmaz. Hər şey gözəllikdən başlayır. Gözəllik... mələkləri də valeh edən hüsni-Adəm...

Bu necə qəddü qamətdir ki bənzər sərvə-balayə,

Bu necə hüsni surətdir ki nur ehsan edər ayə...

Camalından münəvvər ay ilə xurşid, ey dilbər,

Mələkdir valehü-heyran bu gün bu hüsni-zibayə...

Seyid Əhməd - Gözəllik şeytan əməlidir. İnsanları yoldan çıxartmaq, nəfsinə qurban eləməkçün şeytanın əlində silahdı... Gözəl surətlər, gözəl mülklər, gözəl geyimlər, daş-qaş, bər-bəzək, cahü-cəlal, hamısı insanın nəfsinin düşmənidir... Əsil mömin gərəkdi bu gözəlliklərə göz yummağı bacarsın...

3-cü dərviş - Cahü-cəlal, bər-bəzək məsələsində etirazım yoxdu. Fəqət gözəl sima səcdəyə layiqdi. Adəmin gözəl siması vəchüllahdı, Allah insan surətini öz timsalında yaradıb... Ona görə, Adəm surəti ilahi surətin əksidi, onunçün də sevilməyə layiqdi. Eşqin mənbəyidi, kitablar kitabıdı... Adəmin surəti Qurandı.

Şəha, çün surətin Quranımızdır,

Ol on dörd xətt bizim imanımızdır...

Necə tərkinə qılsın can sənə kim,

Əzəldən çünki canın canımızdır...

Bu gün çün eydi-əkbərdir camalın,

Nəsiminin canı qurbanımızdır.

Seyid Əhməd - Küfrdü... İnsan surəti nə qədər gözəl olsa da, əvvəl-axır solub gedir, eybəcər bir halətə düşür. İlahi gözəllik isə əbədidir. Əsil gözəllik Allaha imandadı, itaətdədi, ibadətdədi, təqvarda, zöhdədi... Qalan nə varsa, küfrdür... Eşq-filan boş şeydi...

3-cü dərviş - küfri iman eynidir, kəbə və bütəxanə fərqi yoxdu, Seyid.

Aşiq qatında küfr və iman ki bir-dürür,

Hər handa məskən eyləsə aşiq, əmir-dürür...

Bütəxanə ilə Kəbəni surətdə fərq edən

Mənədə yetkin olmamış, hərçənd pır-dürür.

Seyid Əhməd - (*fikirli halda gəzişir*) İnsan çöhrəsi, insan gözəlliyi diqqətə layiq deyil. Şeytanın vəsvəsesidir. Çünki ehtiras yaradır, insanı şəhvətə çəkir, günaha sövq edir. Eşqə düşmək zəncirə bağlanmaq kimidir. Bu səbəbdən də heç bir mənası, mahiyyəti yoxdu... Təfəkkürdən unudulmalı, yaddaşdan silinməlidir...

3-cü dərviş - (*qəfil Seyidin gözünün içinə baxır*) Bəs sən özün niyə unuda bilmirsən?

Seyid Əhməd - (*diksindir*) Kimi?

3-cü dərviş - Gözünün qarşısından çəkilməyən o surəti...

Seyid Əhməd - Sən nə danışırısan?

3-cü dərviş - Mən danışmıram, bayaqdan sən danışırısan. Fəqət mənimlə danışmırsan. Məni görmürsən. Danışdıqların mənə ünvanlanmayıb. Burada da ikimizdən savayı kimse yoxdur. Deməli, söylədiklərin fəqət öz-özünə ünvanlanıb. Özün özünə deyirsən, özün özünü inandırmağa çalışırısan. Həm də təkcə indi yox, həmişə bunları deyirsən öz-özünə...

Seyid Əhməd - Mən öz-özümə heç nə demirəm...

3-cü dərviş - Mən aşıqlərdənəm, Seyid, peyğəmbərimiz buyurub, mömin möminin aynasıdır... Aşıqlərdə də elədi... Aşiq qəlbi ayinədi... Çox şeyi əks elətdirir...

Seyid Əhməd - Əstağfurullahü rəbbi ətubi ileyk...

3-cü dərviş -

***Canımı yandırdı şövqün, ey nigarım, hardasan,
Gözlərim nuru iki aləmdə varım hardasan?***

Seyid Əhməd - Kifayətdi... Mən səni bura eşq dərsi almağa gətirməmişəm...

3-cü dərviş - Bəlkə elə sənin ən böyük cəhalətin zamanında eşq dərşini düzgün ala bilməməyindi, Seyid Əhməd... Eşq məktəbindən keçmək vacibdi hər bəni adəm üçün... Amma, görünür, səni bu eşq məktəbini təməmə yetirməyə aman verməyiblər, yarımçıq qovublar. Kim qovub səni bu məktəbdən, Seyid?

Seyid Əhməd - Sənə nə dəxli var? Məgər sən bilirsən hər şeyi? Əsil eşq tamam başqa şeydi... Hüsn-rüxsarı vəsf eləmək eşq deyil... Çünki içində ehtiras var, sahib olmaq istəyi var, əsil eşq isə sahibkarlıq deyil...

3-cü dərviş - (*qəfildən*) Onu nə vaxt itirmisən? Növcavan vaxtında?

Seyid Əhməd - (*geri çəkilib divara sıxılır*) Sən... sən.... Fərraş...

3-cü dərviş - Fərraşlar sən dərşinə dərman eləməz Seyid... Çünki yüz fərraş da çağırısan, o surəti sən ayineyi-çəşmindən silə bilməz. Möhkəm həkk olub ora... Ona görə də indiyəcən eşq məktəbini başa vura bilmirsən, çünki hər kəsdə onun simasını axtarırsan, onun çöhrəsini görmək istəyirsən... Şəksiz ki, növcavan vaxtı zorla ayırıblar sizi... Ona görə indiyəcən için yanır bu ayrılıqdan...

***Ey müsəlmanlar, bu gün ol yarı pünhan ayrılır,
Ağlamayım neynəyim, çün gövdədən can ayrılır.***

Taqətim səbrim tükəndi, yarısız mən neynərəm,

Əqlimi şeyda qılan ol çeşmi-fəttan ayrılır.

Məşhəri yovmül hesab, qopdu qiyamət başıma,

Yəni ey Yusif sifətli, Piri-Kənan ayrılır.

Seyid Əhməd - (*özünü itirmiş halda bir az da bərkdən*) Fərraş...

Fərraşlar daxil olurlar.

Seyid Əhməd - Aparın bunu. Şəksiz ki bu, məlum sehrbaz Nəsiminin özüdü, elə əsnafı da bu üsulla yoldan çıxarıb, ürəyinə girib... Aparın dilini kəsin... qanı axıb getsin... damarında bir zərrə də qalmasın...

Fərraşlar 3-cü dərvişi sürüyüb aparırlar...

DÖRDÜNCÜ DƏRVIŞİN MƏQAMI - İLAHİ YAZI MƏQAMI

Seyid Əhmədin qarşısında arıq bir kişi oturub, uzun barmaqlarını ovuşdurmağından xəttat olduğu hiss edilir...

Seyid Əhməd bir az sakitləşmiş görünür.

Seyid Əhməd - Sən də hürufisən? Darğanın adamları bildirdilər ki, əsnafın içində hürufi təbliğatı aparırsan. Fəqət xeyri yoxdur. Fəzlullah çoxdan qətlə yetirilib. Nəsimi də artıq edam olunub... *(kinayə ilə gülümsünür)* hətta biri yox. Bir neçəsi...

4-cü dərviş - Nəsimi laməkandı... Dünən ərzü-asimanda idi, bu gün sənin hüsurunda...

Seyid Əhməd - Hüsurumda? Olmaya deyəcəksən ki, İmadəddin Nəsimi sənsən?

4-cü dərviş - Bəli. Mənəm...

Seyid Əhməd - Sən necə Nəsimi ola bilərsən axı?... Darğanın adamları dedi ki, otuz ildə xəttatlıqla məşğulsan... Hələb kitabfuruşlarının sifarişlə kitabların üzünü köçürdürsən... Sənin kimi yüzlərlə xəttat var Hələbdə... Yəqin ki, hamısı da Nəsimidi... *(gülümsünür)*

4-cü dərviş - Əsil xəttat xətlərin sadəcə şəklini çəkmir, hərflərin arxasında yazılanı da oxuya bilir. Ümumən, külli kainat özü bir kitabdı, çoxlu-çoxlu səhifəsi var... Hər yer yazıdı. Fəqət bu yazıları oxumaqçün gərək Nəsimi olasan... həm yazan Nəsimi, həm də oxuyan Nəsimi...

Seyid Əhməd - Dünyada yalnız bir kitab var. O da Həqq Təalanın Quranıdır...

4-cü dərviş - Quran hər yerdədi... Hər yer ilahi hərflərdir, səhifələrdi... Cümlə cahan. İnsü-cinn, külli kainat ilahi gözəlliyin təcəllasını göstərən hərflərdən başqa bir şey deyil.

Ta göründü səfheyi-hüsnündə xəttin, rəşkdən,

Daşə çaldı afitabi sadələvhün çərxi dun...

Seyid Əhməd - Çox da şişirtmə, Xəttat Nəsimi... Hərflər sadəcə işarələrdi. Fikirləri bildirir...

4-cü dərviş - Hərflər yazıdı. Yazı isə yazanın ayinəsidir. İnsan da Həqq Təalanın yazısıdır, o baxımdan hər insan da öz növbəsində Həqq Təalanın ayinəsidir... Fəqət hürufi elminin sirrlərinə bələd olmaq, ağır riyazət yollarından keçmək gərəkdi ki, bəsirət gözün açıla, hər yazının arxasında yazanın təcəllasını görəsen...

Seyid Əhməd - *(öz-özünə)* Yazı sən demə yazanın ayinəsi imiş. Əcəbdir... Bəlkə mən heç özümdən yazmıram, kiminsə sözünü köçürdüyəm. Onda nə görə bilərsən, ey yazıların sirrinə vaqif olan agah xəttat Nəsimi?

4-cü dərviş - Göre bilməsəydin Nəsimi olmazdım, Seyid Əhməd...

Seyid Əhməd - *(birdən ağılına nəsə gəlir)* Yaxşı, indi baxarıq ki, yazı arxasında nə görürsən...

Seyid Əhməd qoynundan əl boyda kitab çıxardır...

Seyid Əhməd - Bu, al-Cahizin Bağdad hekayətləridir... Bir rəfiqim təfəqqe eləmişdi, mən də Şamda xəttatlara tapşırıdım, bir nüsxə köçürtdülər, yolladılar. Fəqət hələ verməmişəm. İstəyirəm bu Ramazan ayında yollayım. Ramazan hədiyyəsi olsun... Götür, gör nə gözəl xətti var?!

4-cü dərviş kitabı götürür, daşın üstündə oturur, kitabı məşəlin işığına tutaraq vərəqləyir... Barmaqlarını hərfərin üstündə gəzdirir, gülümsünür, bir-iki dəfə başını qaldırır Seyidin üzünə baxır, yenə kitabı vərəqləyir...

Seyid Əhməd - Nə oldu ey bəsirət gözü açılmış kəramət sahibi, ulu xəttat şair Nəsimi... Yoxsa üçüncü göz hələ açılmaq istəmir?

4-cü dərviş - (*yorğun səslə*) Bu kitabın üzünü köçürdən xəttat təxminən 30 sinnin içindədi. Çox bağlı adamdı, məsuliyyətli, səliqəli, zahirən çox nizamlı... Fəqət içində, ruhunun meydanında böyük cəngü-cidal gedir. Öz zöhdü-təqvasının, ehkaminin içində batıb qalıb, çıxa bilmir... Elə bil qəfəsdədi, arada istəyir qəfəsin dəmirələrini sındırır çıxa, bülbül kimi qəfəsdən azad ola, göylərdə pərvaz edə - fəqət alınmır... Baş dəmirələrə dəyir, yenə öz içinə çəkilir... Tısbığa kimi qaranlıq qınından çıxmağa qorxur. Qorxur ki, dünyanın zülmü-riyası şərri onu parçalar... Şəksiz ki, həyatı boyu, ya da uşaqlıqda çox əzablar çəkib, gözü möhkəm qorxub dünyanın qəza-qədərindən, zülümdən... O qorxunu hələ də içindən çıxarda bilmir... Qəfəsi sındırır təzə gülüstan tələb eyləyə bilmir...

Ey bülbülü qüdsi, nə giriftari qəfəssən,

Sındır qəfəsi, təzə gülüstan tələb eylə...

Seyid Əhməd - (*gizli maraqla*) Bunu sənə hərfə dedi?

4-cü dərviş - Özün elm sahibisən, çox kitab oxumusan, bilməmiş deyilsən ki, bizdə ciddi yazıları Kufi, ya da Nəsx xəttiylə yazırlar, fəqət, şeirləri, aşiqanə hekayətləri Nəstəliq xəttiylə köçürdülər, çün həm kufi, həm də nəsx xəttində hərfə elə bil ordu əsgərləri kimi nizamlı səliqəylə düzülür, hamısı ciddidi, hamısı qəşqabaqlıdı... Təliq, Nəstəqil, hətta Reyhani xətlərində hərfə elə bil boşalır, yüngülləşir, bir-biriylə qol-boyun olur, sərməst aşiq-məşuqlar kimi sarılırlar, eys-ışrət məclisinə bənzəyir Nəstəliq xətti, Seyid...

Seyid Əhməd - Nə olsun? Bunu hamı bilir...

4-cü dərviş - Bunu yazan xəttat çox ehkamçıdı... Özünü çox ciddi, ağır mömin təqvalı adam kimi göstərir... O səbəbdən də kitabdakı aşiqanə hekayətləri, şeir parçalarını, beytləri, rübailəri də əvvəlcə Nəsx xəttiylə yazır. Sanki demək istəyir ki, mən ən ehsasatlı məqamlarda da öz ciddiliyyətimi, təqvamı, möminliyimi saxlaya bilərəm... Bir neçə sətir sonra, özü də hiss eləmədən, yavaş-yavaş hissləri, duyğuları, xatirələri ona güc gəlir, hərfə yavaş-yavaş nizamını itirir, şeirlərin orta misralarında təməmə Nəsx xətti dönüb olur nəstəliq, özü də çox hissiyyətli, eşq dolu bir Nəstəliq... Burdakı Nəstəliq yerlərində olan yanğını, eşqi, ehtirası mən bu vaxtacan görməmişəm... Çox ürəyimə yatdı. Elə bil ki, yazan adamın içində çoxdan bəri sıxıb saxladığı hisslərin, eşqü-məhəbbətin kəndirini bir az boşaldır, o eşqü məhəbbətin istiliyi onun barmaqlarına keçir, ordan xaməyə axır, kağızın üstünə süzülür... Musiqi səsi gəlir, hərfə başlayır rəqs eləməyə, bir misra, iki misra... Yavaş-yavaş xatirələrin şirinliyindən, eşqin hərərətindən onun başı hərənir, hərfə də onunla bir yerdə dövrə vurub Səma rəqsi eləməyə başlayır... Fəqət, ehtirasın, eşqin cövlan elədiyi ən ali məqamda, elə bil ki, birdən ildırım çaxır, yazan adam hiss edir ki, xətti keçmək üzrədi, tez "əstağfürullah" deyir. Ürəyində şeytana lənət oxuyur ki, az qala onu yoldan çıxaracaqdı..., tez gedib iki rükət namaz qılır, yenə hərfələri nizama salır, yenə nəstəliq qəfildən dönüb nəsx olur... Qəfildən, Seyid... Çün nəsx xətti nəstəliqə yavaş-yavaş çevrilir, fəqət geri hərəkət, nəstəliqin təzədən ciddi nizamlı nəsxə çevrilməsi bir anda, bir misrada baş verir...

4-cü dərviş bir az fikirləşib başını yellədir.

4-cü dərviş - Çox maraqlı gəldi mənə bunu yazan adam Seyid, zahirən nə qədər sərt nizamlı, möhkəm görünmə də, içində bülbüllər cəh-cəh vurur... Zahirən səhradı, daxilində gülüstan var. Fəqət o gülüstanı susuz qoyub qurumağa çalışır, istəmir heç kim görsün... Xəcalət çəkir içindəki o gülüstan-dan... Çünki qəfəs içində yaşayır - əhkamın qəfəsi içində... Başa düşmür ki, əslində, qəfəs özü də bir yazıdır... Dünya gülüstandı başdan-başa; görünlər üçün - yazı və hərflər gülüstanı... Ən böyük yazı gülüstanı isə insan sürətidi. İnsan surətində hərflər var; əlif də, lam da, mim də insanın surətindədi... Əlif burundu, lam burunla qaşlardı, mimi ağızdı. Həy qulaqlardı...

4-cü dərviş qəfildən susur...

Seyid Əhməd dişlərini sıxıb ona baxır, hiss olunur ki, özünü güclə saxlayır... Birdən əl çalır, fərraşlar gəlir...

Seyid Əhməd - Aparın, bunun əllərini kəsin. Sonra da kəsilmiş əllərinə dağ basın... Üç gün əlsiz yaşasın. Üç günə ürəyi partlamasa, asarsız...

Fərraşlar 4-cü dərvişi aparanda dərviş qəfildən çönüb Seyid Əhmədin üzünə baxır...

4-cü dərviş - O kitabın üzünü sən özün köçürtmüsən Seyid Əhməd... Sənin öz xəttindi; elə deyilmi?

Seyid Əhməd - (əşəbiliblə) Aparın, tez olun...

Fərraşlar dərvişi aparır...

Seyid Əhməd diz üstə çökür...

Qəfildən ağlamağa başlayır...

BEŞİNCİ DƏRVIŞİN MƏQAMI - İLAHİ ŞEİR

5-ci dərviş daha fərəhli görünür. Seyid Əhməd onu diqqətlə süzür...

Seyid Əhməd - Sən nə alimə, nə də cünuna bənzəmirsən, gözlərində yorğunluq yoxdu... Əksinə, fərəh var...

5-ci dərviş - Şairlərin ruhu yorğun olmur... Çünki Həqqi Təalanın bütün əsrarı şairlərin dilinin altındadı; peyğəmbərlərdən sonra sırada şairlər gəlir. Böyük Nizami böylə demiş...

Elə ki, səfin önü və arxası düzəldi,

Qabaqca peyğəmbərlər, sonra şairlər gəldi...

Seyid Əhməd - (gülür) Bu sözü şairlərdən başqa heç kim təsdiq eləmir... Hərgah şeir böyük bir mahiyyətə malik olsaydı, Həqq Təala peyğəmbərə şairlik verərdi...

5-ci dərviş - Məgər Qurani-Kərim də, bir şeir deyilmi...

Seyid Əhməd - Küfr danışma. Qurani-Kərim haqq kəlamıdır. İlahi həqiqətdi. Quranda şairlər nə qədər ittiham olunur? (*Şüəra surəsindəki ayəni deyir*)

5-ci dərviş - Əlləziynəsi də var, Seyid...

Seyid Əhməd - O əlləziynə sizə aid deyil, arxayın ol... Çünki sizin şeiriniz başdan-ayağa yalan üzərində qurulub. Bir sənətin ki, gözəlliyi onun içindəki yalanlardadı, belə sənət ilahi həqiqət daşıyıcısı ola bilərmi?

5-ci dərviş - Gözəlliyn elə məqamı var ki, orda yalanla həqiqət arasında fərq itir, Seyid, ora vəhdət məqamıdır... Fərqlərin aradan getdiyi məqamdır... İşıqla zülmət fərqi, küfrlə iman fərqi, bütün fərqlər qalxır, vəhdət və eyniyyət yaranır...

***Abid mənəm, zahid mənəm, mömin mənəm, kafir mənəm,
Asi mənəm, fasiq mənəm, mən külli-insan olmuşam...***

O məqam ən ali məqamdır, o məqam Nəsimi məqamıdır...

Seyid Əhməd - İblis məqamıdır o məqam... Ona görə də siz şairlərdə iblisin bütün sifətləri var (*dənışdıqca əsəbiləşir*). Riyakarlıq, yaltaqlıq, tamahkarlıq, şəhvətpərəstlik... kin-küdurət... Dilinizdə, sözünüzdə o qədər gözəllik varkən, içindəki bu nəcasət hardandı mən bilmirəm?! Hərgah tacir, baqqal, sərraf belə olsa, heç kim fikir verməz, çün əməlləriylə sözləri eynidi... Fəqət, siz şairlər bu qədər gözəlliklərdən, hikmətdən, əxlaqdan yaza-yaza özünüz nəcasətin içindəsiniz... Əgər yazdığınıza özünüz əməl edə bilmirsinizsə, onda başqalarına niyə öyrədirsiniz (*gəzişir*)? Budu sizin səfa qardaşlığını? Budu sizin söz mülkünün təmizliyi? Hamınız əmirlərin, xanların, tüccarların qapısında it kimi sülənirsiniz, məddahlıq eləyirsiniz ki, qabağınıza it payı atsınlar, bəxşeyiş versinlər... O bəxşeyişlərin xətinə ən sarsaq adamı da tərifləyib övliyə dərəcəsinə qaldırmağa hazırsınız... Ya da ki, təkəbbürünüz xətrinə qeyri-adi batil əqidələri şeirlərinizə doldurub əsnafın beyninə doldurmaqla məşğulsuz... (*nəfəsini dərir*) Bunları da inkar edəcəksən? Bu ki, hamıya gün kimi əyandır... Hamınız bülbul cildinə girmiş qarğalarsınız... İmkənəm olsaydı, hamınızın boğazına ərinmiş qurğuşun tökdürərdim ki, səsiniz birdəfəlik kəsilsin...

Seyid Əhməd əsəbiliklə 5-ci dərvişə baxır...

5-ci dərviş ona baxaraq gülümsünür...

Seyid - Nə gülürsən, dərviş?

5-ci dərviş - Heç bilməzdim ki, bu qədər ürəkdən şeir-sənət aşiqisən, Seyid... Gözləməzdim...

Seyid Əhməd - (*sərt*) Kim sənə deyir ki, mən şeir aşiqiyəm? Mən şairlərə nifrət edirəm...

5-ci dərviş - Bəli, şairlərə nifrət edirsən, çünki şeir aşiqisən. (*gülümsünür*) Çox zərif ruhun var, belə ruhu olan bir kəs əşarı sevməyə bilməz, Seyid...

Seyid Əhməd - Sevmirəm, görənlər gözüm yoxdu...

5-ci dərviş - Əgər sən əşarı bu qədər ürəkdən sevməsəydin, şairlərin bəd əməlləri sənə bu qədər dərindən təsir eləməzdi... Heç eyninə almazdın... Amma sən əhəmiyyət verməyə bilmirsən, qeyzlənirsən, əsəbiləşirsən, hətta ürəyində fikirləşirsən ki, belə səfeh, yaltaq, məddah, asi təkəbbürlü bir tayfaya Allah niyə belə kəramət verir, niyə belə gözəl şeirlər yaza bilirlər, niyə adamın ruhunu ələ ala bilirlər? Eynən mənim əşarım kimi... Ürəyində deyirsən ki, görəsən Allah bu kafir, üsyankar ruha niyə belə böyük şairlik qüdrəti verib ki, bütün əsnaf Nəsimi şeirinin dəlisinə çevrilib... Çox soruşursan, fəqət cavabını tapa bilmirsən...

Seyid Əhməd - Mənimçün bütün sualların cavabı Qurandadır, Allah kəlamındadır... Sənin kimi səfeh sərsəm şairlərin nə yazdıqları mənimçün boş şeydir... Eynən gül kimi... Gözəldi, ətri var, hüsnü-vəcahəti var, hamını valeh edir, hamının ağlını başından çıxardır, fəqət, dərinə gedəndə heç bir xeyri yoxdu. Nə ac olanda adamın qarnını doydura bilir, nə bir xəstənin

dərdinə əlac edir, bir ovuc buğda bir çəmənlilik qədər gül-çiçəkdən daha xeyirlidir...

5-ci dərviş - (*həqiqi təəccüblə*) Əhsən... Əhsən, Seyid, bu elə-belə aqıl sözü deyil, bu əsil şair sözüdü. Nə gözəl bir şairanə təşbeh, nə gözəl bir dəlil... Mən düşünürdüm ki, sən böyük şeir xiridarısən, fəqət, indi güman eylərəm ki, (*onun gözlərinin içinə baxır*) yooox, yoxx... sən özün də şairsən, özün də şeirlər yazırsən, fəqət, hamıdan gizlədirsən, istəmirsən kimsə sənəin şeir yazdığını bilsin, çünki istəmirsən ki, sənəin də haqqında o riyakar şairlər barədə deyilənləri desinlər... İstəmirsən desinlər ki, sən də o məddah yaltaq zümərənin adamlarındansan... Onların bəd əməlləri məcbur edib ki, sən şairliyini gizlədəsən. Elə buna görə də, nifrət edirsən hamısına. Amma özün gizlində yazırsən, yazırsən, hamıdan gizlədirsən... Ürəyin partlayır, istəyirsən kiminçünsə oxuyasan, amma heç kimə oxumağa cəsəretin çatmır... Hər kəsəin bir sirri var, fəqət Nəsimi üçün sirr yoxdu...

**Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil
Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil...**

**Pərdəni üzündən açarsan, məgər naməhrəmə
Gizli əsrarı əyan etmək dilərsən? Etməgil...**

Dərviş gülür...

- gizlətmə Seyid, özün də qorxma, heç kimə demərəm... oxu mənimçün...

Seyid Əhməd - Mənn... şeir.. yazmıram...

5-ci dərviş - Yazırsan... yazırsan, Seyid... oxu, çox maraqlıdı mənimçün, görüm içində bu qədər iman, yəqin olan, küfrlə barışmayan, zahirən sərt görünən bir adamın içində hansı gözəlliklər var? Çox maraqlıdı mənimçün...

Seyid Əhməd - Şeir oxuyum? (*dişlərini sıxır*) Dedim axı, mən şeir-filan yazmıram, heç yazmıram da... Mən peyğəmbər yolunun salikiyəm... Onunsa, şeirə-filana ehtiyacı yox idi, çünki, kamil insanın bəzək-düzəyə ehtiyacı yoxdu. Eyibləri yoxdu ki, şeir vasitəsiylə ört-basdır eləsin...

**Şeir bir ziynətdi ancaq biz kimi naqislərə,
Ol ki kamildir onu möhtaci-zivər qılmadı.**

Dərviş - Nə gözəl? Nə şirin beyt... Əgər bu sənəin əşarındısa, səndə böyük şairlik istedadı var, Seyid... heyifdi... gizlətmə...

Seyid Əhməd - Fərraş,

Get çağır cəlladı, kəssin bu ləinin başını,

5-ci dərviş - **Gözünün yaşı ilə xəlvə yuyar başdaşını.**

Seyid Əhməd - Lənət olsun sənə, bəsdır daha, sus, kəs səsinə.

5-ci dərviş - Yoxsa kimsə eşidər haqq səsimin naləsini...

5-ci dərviş qəhqəhə çəkir.

5-ci dərviş - Görürsən, Seyid, həтта verdiyin əmrlər də əruz üstündədi, şeirə bənzəyir...

Seyid Əhməd - Kəs... İndi əmin oldum ki, məlun Nəsimi məhz sənsən, bədahətən şeir deməyindən bildim... Adı hürufilər bunu bacarmaz... Sənəin bütən divanını əzbərləyə bilərlər, amma bədahətən deyə bilməzlər...

5-ci dərviş - Bəli, mən Nəsimiyəm, sən məni yaxşı tanıdın, çünki mömin möminin aynasıdır, şair şairin güzgüsü... Mən Nəsimi də sən Seyidin güzgüsüdür... İki güzgü üzbəüz dayananda əbədiyyətə qədər bir-birini təkrar

edir... Fəqət, bir şərtlə ki, hər ikisi kin-küdurətdən, ö şəhəri riyadan təmiz ola, saf güzgülər ola...

Seyid Əhməd - (az qala qışqırıqlı səslə) Dedim ki, mən şair deyiləm, mələm, şair deyiləm... Fərqaşşş... aparın bunu, aparın... Baş kəsilsin, qala divarından asılsın... Öldürəcəm səni... Canına qəsd etmək məqamı gəlsə, yenedəmi deyəcəksən ki, mənəm Nəsimi?

Dərviş - (kinayə ilə)

Qoymuşam eşqində mən kövnü məkanın varını...

Can nədir kim qəsd etmək dilərsən, etməgil...

Fərqaşlar 5-ci dərvişi aparır, Seyid Əhməd onun dalınca baxır...

ALTINCI DƏRVIŞİN MƏQAMI - HƏQQÜL-YƏQİN VƏ ÖVLİYƏ-ULLAH

6-cı dərviş daşın üstündə möhtəşəm heykəl kimi oturub fikrə gedib... 45-50 yaşlarında yorğun görkəmdə olsa da, oturuşunda qəribə bir ağırlıq, bir əzəmət var...

Seyid Əhməd içəri girir...

Gözlərində və yerləşində halsızlıq var. Sanki gecələr yatmayıb...

6-cı dərviş başını qaldırır Seyid Əhmədə baxır...

6-cı dərviş - (ağır səslə) Gəl içəri, Seyid Əhməd, gəl...

Seyid Əhməd - Bura məhbəsdə, dərviş, məgər öz evindi ki, mənə içəri dəvət edirsən?

6-cı dərviş - Xəliq insan üçün bütün külli kainat öz evidi, öz vətənidir, Seyid, gəl.

Seyid Əhməd gəlib oturub dərvişi ağır-ağır süzür...

6-cı dərviş - Mən səni növcədən güman etmişdim, Seyid, çün hamı danışır ki, Dəməşqdən bir cəvən seyid balası gəlib, hürufilərə divan tutur, Nəsimini axtarır... Fəqət, indi görürəm ki, xəta deyiblər...

Seyid Əhməd - Niyə ki? Məgər mən belə qocayam?

6-cı dərviş - (onun gözlərinin içinə baxır) Cəmini deyə bilmərəm, fəqət gözlərin yaman qocalıb, Seyid Əhməd, gözlərinin içi çox qocadı... Görünür, axır zamanlar gecələr də yata bilmirsən... Elə bil yüz illərin fikri-xəyalatını çəkirsən... (yenə gözlərinə diqqət kəsilir) Özü də təzəlikcə qocalıb gözlərin, Seyid, lap təzəlikcə... bilinir. Açıq-aydın bilinir... Üstündə meyvələri qalıb qəfildən quruyan ağaca bənzəyirsən...

Seyid Əhməd - (yorğun səslə) Sən nə danışırısan? Üstündə meyvə olan, bəhər verən ağac niyə qurumalıdır ki?

6-cı dərviş - Quruyar, Seyid, quruyar... içinə qurd giribse, yüz illik ağac da quruyar... Şərbətin içinə zəhər düşəndə, bir nəfəsdə bütün şirinliyini aparır...

Şərbəti ağuludur fəni cəhanın, sən anın,

Şərbətindən nuşdarlıq umma, zinhar istəmə...

Seyid Əhməd - (qəzəblənir) Mən bu saat heç nə istəmirəm, istədiyim bir-cə şey budu ki, mürtəd hürufilərin Hələbdə kökünü kəsim... Nəsimi adı da-

ha bir dildə də səslənməsin... Hansı dildə bu ad səslənirsə, kökündən qopmalıdı... Nəsimi yer üzündən yox olmalıdı. Adı da, əşarı da unudulmalıdı...

6-cı dərviş - Nəsimi yox ola bilməz... Nəsimi bahar yeli kimi bir zərif ruhdu, Seyid, bir gün mənim içimdədi, bir gün onun, o bir gün bunun, bir gün də... sənin...

Seyid Əhməd - Bəsdi, kəs.... Mənim öz ruhum var, heç bir başqa ruhun gəlib içimə girməsinə ehtiyac yoxdu...

6-cı dərviş - Məgər insan özümü seçir? Yox, Seyid,.. Nəsimi bir əbədi ruhdu ki, özü seçir öz qurbanını, özü seçir kimin qəlbinə hakim kəsiləcəyini, özü seçir kimi dar ağacına aparacağını... O seçir, Seyid, biz yox... Biz kimik ki...

**Çün Nəsimi aləmin sultanıdır,
Dövr onun, dövrən onun dövranıdır...**

Seyid Əhməd - Aləmin birçə sultanı var, o da Həqq Təaladı...

6-cı dərviş - *Həqq Təala Adəm oğlu özüdür...*

Otuz iki həqq kəlamı sözüdür...

Seyid Əhməd - Bəsdi, bəsdi. (*əşəbiləşib özündən çıxır*) Artıq bezmi-şəm... Bir cünun dəli deyir ki, mənəm Nəsimi, edam edilir, bir şair gəlir ki, mənəm Nəsimi, edam edilir, bir alim gəlir ki, mənəm Nəsimi, edam edilir, bir xəttat gəlir ki, mənəm Nəsimi, edam edilir... Heç biri də aman diləmir... Bunlar tilsimlənilər, nədi? Ölmək bu qədər xoşdusa, gedib özlərini minarədən atıb öldürsünlər, bunlara nə olub belə? Məgər "mən Nəsimiyəm" demək bu qədər xoşdu ki, ölümə də getməyə hazırdılar?

6-cı dərviş - "Nəsimi mənəm" demək, "Haqq mənəm, haqq məndədir" deməkdir, Seyid... Haqqı bulandan sonra, insan haqqın özü kimi ölməz olur, dara çəkilmək, asılmaq, edam olunmaq onunçün mənasını itirir... Onda adamın içini qurd yemir, sənin kimi...

Seyid Əhməd - Mənim könlümün qəsri möhkəmdi, hasarı yəqinimdi, imanım, zöhdü-təqvamı. (*kinayə ilə*) Qorxma, dərviş, hasarı peyğəmbər şəriətindən tikilən bir qalanın içinə şübhə adlı düşmən keçməz...

6-cı dərviş - Qalanın içində heç nə qalmayıb Seyid, təkçə quru divarları... İçəridəki bütün daş bildiyin evlər qum kimi ovulub tökülüblər... Elə bilir-sən ki, sübhəcən ara vermədən gecə namazları qılmaqla, başını yerə döyməklə, dualar, zikrlər eləyib Allaha yalvarmaqla, ovulub tökülən evləri təzədən tikə biləcəksən?

Seyid Əhməd - Sən nə bildin ki, mən gecə namazları qılıram, sübhəcən dualar, zikrlər edirəm?

6-cı dərviş - Sən elə indi də dua eləyirsən, zikr eləyirsən... Mənimlə danışırısan, mənə qulaq asırısan, amma dodaqlarının arasında ara vermədən zikr eləyirsən, ... la şərikə ləhü la şərikə ləhü...

Seyid diksinir, geri çəkilib divara sıxılır...

6-cı dərviş - Vəhdətü la şərikə ləhu... Allah təkdi şəriki yoxdu... Fəqət, əgər güman edirsənsə ki, Nəsimi də, bütün hürufilər də, Allaha şərik qoşur, onda yanılırsan, Seyid... Mən müşrik deyiləm, Seyid, Allaha da şərik qoşmuram... Sadəcə, vəhdət sahibiyəm... Günəş birdir, fəqət, günəşin hər şüası, elə günəşin özünün bir zərrəsidir... Hər nur zərrəsinə baxan orda günəşi görməli. Hər nəqşədə nəqqaş var, Seyid. Hər məxluqda xaliq var... Hər surət öz nəqqaşını göstərir... Bu, Həqq-Təalaya şərik qoşmaq deyil. Haqqı tanımaq, haqqın içində əriməkdir...

Surətin nəqşində hər kim görmədi nəqqaşını***Vahibüs-sürət onun gözsüz yaratmış başını...***

Ona görə nəqşədə nəqqaşı görmək şirk deyil. Bədi, ürəyində bu qədər söylə zikr eləmə, havalanarsan...

Seyid Əhməd - sən nə bilirsən ki, mən ürəyimdə nə zikr edirəm?

6-cı dərviş - Ehkam əhlinin ən böyük qorxusu Allaha şəriq qoşmaqdi. Ona görə hər azad fikirdə, hər aşiq ürəkdə şirk görürlər, ondan qaçmağa çalışırlar, ən qorxduqları şey də odu ki, özlərinin fikir və əməllərində də elə bir şey olar ki kimlərsə şirkə aparıb çıxardalar... Səni belə öyrədiblər, gözünü açandan bunu eşitmişən...

Seyid Əhməd - (*susub dərvişi müşahidə eləyir*) Hardandı bu qədər təkəbbür, siz hürufilərdə? Səfadan, paklıqdan, təmiz ruhdan danışsınız hamınız, amma dərk eləmirsiniz ki, elə ənəl-həqq sözünün özü yalnız təkəbbürdən doğur... Hamınız bu cürsüz... Ona görə də, Allahın lənətindən qurtula bilməyəcəksiz, çünki təkəbbür şeytanın vəsvəsesidi...

6-cı dərviş - Düzdü, Seyid, təkəbbür şeytan vəsvəsesidi. Fəqət sən təkəbbürün mənasını deyəsən hələ fəhm etməmişən... Haqqa tapındığını demək təkəbbürdümü? Bəlkə, gözünü açıb ətrafına yaxşı baxasan, oxuduğun Əl-Əzhəri, başqa hövzələri gözünün qabağına gətirəsən? Məgər bir şeyxin iki möizədən sonra bütün əvam camaata yuxarıdan-aşağı baxması deyilmə təkəbbür? Allahı, fəqət, mən düzgün tanıyıram, başqaları batıl yoldadı, cəhənnəmlədi deyib yüzlərlə insanı qılıncdan keçirtmək deyilmə təkəbbür? Bir-birinin ayağının altını qazıyıb, min cür fitnə-fəsad törədib mənəb sahibi olan şeyxlərin, qazilərin, müftilərin rəzalətləri təkəbbürdən doğmurmdu? Düzünü de, məgər sən özün həmişə bu barədə düşünməmişən? (*susur*) Gözlərindən görürəm ki, düşünmüşən, həmişə bu fikirlərin içində çapalamısan, suallarına cavab tapmamısan. Cavab tapmadığına görə də, sualları öz içində dəfn eləməyə çalışmısan... Amma, suallar it cəmdəyi deyil ki, torpaq altında qalıb, birdəfəlik çürüyüb getsin. Suallar toxum kimidi, basdırarsan ki, birdəfəlik məhv olub getsin, səndən əl çəksin, fəqət əvəzində bir toxumdan yüz toxum göyərər...

Seyid Əhməd (*həyəcanlansa da, özünü ələ almağa çalışır*) - Allahü ələ... bütün sualların cavabı yalnız Allahdadı... Düzünü Allah bilir...

6-cı dərviş - Bəli, düzünü Allah bilir. O səbəbdən, mən də bilirəm, çünki, Haqq mənəm, Haqq məndədir, Haqq söyləyəm...

Seyid Əhməd - (*əsəbini birtəhər sıxıb saxlayır*) Sən ... sən... indi yenə deyəcəksən ki, şirk deyil dediklərin? Səni yüz dəfə edam eləmək də azdı...

6-cı dərviş - Bəli, azdı yüz dəfə, min dəfə... Nə qədər istəyirsən, edam elə. Xeyri olmayacaq... Günəşin şüalarını məgər məhv eləmək olar? Qarşısını kəsə bilərsən, o da müvəqqəti. Fəqət, nə qədər günəş varsa, onun şüaları da həmişə olacaq... Deməli, mən də həmişə olacam və Nəsimi adı da, dillərdən düşməyəcək...

Seyid Əhməd - (*dişlərini sıxır*) Yenə təkəbbür... yenə təkəbbür... Məxluqatın içində ən təkəbbürlüsü iblis idi, təkəbbüründən Allahın dediyinə asi oldu... Sənin bu danışdıqların da, iblisin vəsvəsesidi... Onun təkəbbürü indi də səndə əyan olub, (*kinayə ilə*) övliya Nəsimi, müdrik Nəsimi...

6-cı dərviş - Bəli, Seyid, düz buyurursan. Şeytan Adəmə səcdə etmədi, fəqət bütün mələklər səcdə elədilər, çünki, Allahın əmri idi. Səncə Allah təala özündən başqasına səcdə eləməyə mələkləri niyə məcbur edirdi? Bəlkə onda, İblisin dediyi haqq idi? İblis də müşrik olmaq istəmir, onunçün buyurdu ki, mən səndən başqasına səcdə eləmək istəmirəm...

Hiss olunur ki, Dərvişin qəribə fikirləri Seyid Əhmədi çaşdırıb...

Seyid Əhməd - *(dili dolaşa-dolaşa)* Sən nə küfr sözlər söylərsən, danışma belə şeylər, dərviş... Danışma.

6-cı dərviş - Diqqətlə qulaq as, Seyid, əgər Allah özündən başqasına mələklərin səcdə eləməyini tələb edirdisə, onda elə sən dediyin şirkin səbəbkarı, Allah özü idi...

Seyid Əhməd - *(gözləri bərelir)* Küfrdü, küfr danışırısan, Allah sənə lənət eləsin, kafir...

6-cı dərviş - *(əhəmiyyət vermir)* Bəs görəsən, niyə Həqq Təala mələklərdən Adəmə səcdə eləməyi tələb elədi? *(tələsmədən, yavaş-yavaş Hürufiliyin əsas tezisini bəyan edir)* Bəlkə, ona görə ki, Adəmin vəchində elə Həqq Təalanın özünün siması təcəllə eləmişdi... Adəm elə Vəchullah idi... Bütün Adəm övladı Vəchullahdı... Bütün Adəm övladı, Seyid, mən də, sən də... hamı... eynən Günəşin şüaları kimi... Sakit ol, Seyid, qeyzlənmə... Dediklərimi dərk edən və bu yolun yolçusu, saliki olan Adəm övladı, külli kainatın bütün sirrlərinə vəqif olur.

Möminin qəlbi içində çünki beytullahdır,

Neyçün izzət eyləməzsən, orda çün Allahdır.

Seyid Əhməd - Lap övliyalər kimi danışırısan, dərviş... *(yenə acı-acı gülümsünür)* Bəlkə deyəcəksən ki, övliyaullahsan?

6-cı dərviş - Övliyaullah? Bilmirəm... Bu söylədiyən salikin axırıncı sualıdır... Sən kimsən, mən kiməm...

Mən ki dərvişəm, gedayam, padişahi-ələməmə,

Ruhü birəngəm, əgər ki rəngə girdim, Adəməmə...

Şeş cəhətdən çar ənasirdir mənə faş eyləyən,

Yoxsa mən gəncineyi vəhdətdə nuri əbkəməmə...

Seyid sanki mübahisəyə girməyə çalışmış kimi, onunla üzbəüz oturur...

Seyid Əhməd - Yaxşı, tutalım, mən öz yəqinimi, imanımı qoydum bir kənara... Gəl sənə belə bir sual verim, padişahi-ələməmə dərviş... Bax, mən deyirəm ki, əsil möminin borcu yalnız budur ki, Allahın qoyduğu əhkamı doğru-dürüst yerinə yetirsin, şəriətin ipindən möhkəm yapışsın, əxlaqını, nəfsini şeytan vəsvəsesindən qorusun, təqvası, zöhdü ləkəsiz olsun ki, Allah-Təala onu axirət əzabından qurtarsın, cənnət nəsib eləsin...

6-cı dərviş - *(Onun sözünü kəsir)* Bu sənə sözün deyil, sənə şeyxlərinin minbərdən bəyan elədikləridi... Bazar ticarətidi bu, Seyid, mən bunu eləyirəm, sən də əvəzində belə elə...

Seyid Əhməd - Sözümü kəsmə, ağıllı dərviş... Son sualıma cavab ver, aqibətin bundan asılıdır... Tutalım, biz belə deyirik... Amma, sən deyirsən ki, mən başqa yolla getmişəm, şəriətdən də keçmişəm, təriqətdən də keçmişəm, gəlib ilahi mərifət kəsb eləmişəm və indi külli-kainatın sirrləri mənimçün əyandı... İndi də görüm, buna necə nail olmusan və nail olmağının sübutu nədədi? Yoxsa "mən həqqəm, həqq məndədir", "bütün sirrlərdən agaham" sözünü hamı deyə bilər... Dil bir parça ətdi, o yana da dönər, bu yana da dönər..

6-cı dərviş - *(gülümsünür)* İki sual oldu, Seyid, bir yox... Həm də mənim yox, daha çox sənə aqibətin bu sualdan asılıdır... Əvvəla, deyim ki, o sözü ki, sən dedin, dil o kəlməni deməkçün illərlə riyazətdən keçməli idi, dünyaya göz yummağı bacarmalı idi, nəfsini öz əqlinin nökrinə çevirməli idi... Dildə

yox, Seyid, əməldə... Yoxsa, sən o şeyxlərin, əllamələrin kimi minbərdə nəfsi ram eləməkdən, dünya malına göz yummaqdan danışib, fəqət, minbərdən düşüb zər-zibalı geyimlərdə gəzib, cah-cəlalı evlərdə yaşamağı demirəm... Həqiqi təqvadan, riyazətdən danışırım... Bu yolu sən də keçmişən, Seyid, bilirəm, dəqiq bilirəm... Qatı şəriətçi, ehkamçı olmusan, şeyxlərin, vaizlərin dediklərinə cidd-cəhdlə əməl eləmişən, hətta dediklərindən də artıq eləmişən, öz nəfsini ram eləməyə çalışmışan, uzun illər qatı riyazət çəkmişən, bu yaxşıdı...

Seyid Əhməd - (*kinayə ilə*) Nə əcəb, əhkam əhli haqqında bir xoş söz dilinə gəldi, dərviş...

6-cı dərviş - Mən şəriətdən imtina eləməmişəm, Seyid, şəriət peyğəmbərin şəriətidir... Yolun başlanğıcıdır... Fəqət şəriətdə batıb qalan, ondan o tərəfi görməyən və ehkamı əldə bayraq eləyib heç kimi irəli getməyə qoymayan riyakar ruhanilərə tənə eləmişik biz... Çünki, yol kənarında oturub qalmaq, yol əhlinə mane olmaq yaxşı əməl deyil... Məqsəd, yol deyil, yol vəsiyyəti, məqsədə çatmaqçün... Amma sən elələrləndən olmamısan, həmişə düşünmüşən ki, nəse çatmır, vaizlərin, şeyxlərin dedikləri səni qane eləməyib, hiss eləmişən ki, daha nələrsə var, fəqət, sənə gözünlü bağlayıblar, qoy-mayıblar irəli baxasan, deyiblər, elə nə varsa, burdadı, yaxında, iki addımda, irəlidə heç nə yoxdu. Çünki özləri heç nə görə bilməyiblər. Səni əmin eləməyə çalışıblar ki, görməyə heç nə yoxdu və ya gördüm deyənlər hamısı küfrə batıb qalıblar... Sən də qorxmusan, gözlərini bağlamısan, qoymamısan ki irəli baxsınlar. Başını aşağı salmışan ki, ayağının altından başqa heç nəyə baxmayasan...

Seyid Əhməd - Bu cavab deyil dərviş... Lap turalım, sən də qatı riyazət yolu tutdun, bu yolda laaap uzaqlara gedib çıxdın... Bəs sonra? Axirətdə mizan, tərəzi qurulanda əməlisalehlər cərgəsində olacaqsan, şəfaət tapacaqsan, cəhənnəm odundan nicat tapacaqsan... Nə olsun? Bunu hamımız deyirik, bütün minbərlərdən bu həqiqətlər bəyan olunur...

6-cı dərviş - Bizim riyazətimiz cəhənnəm odundan nicat tapmaq üçün deyildir... Külli-ələmin sirrlərindən agah olmaqçündür... Haqqı öz içində tapmaqçündür...

Seyid Əhməd - (*karıxır, bezir*) Anladım, başa düşdüm... Haqqı öz içində tapdın, bəyənmədiyin üləmadan qat-qat yüksəklərə qalxdın, padişahi-ələm oldun... bildim. Bəs, nədədi sənə padişahlığın? Hardadı sənə sirrlərdən agah olmağın?

6-cı dərviş - Kainatın sirrlərinə vaqif olan insan üçün zaman, məkan yoxdu. Yüz il əvvəl, yüz il sonra, dünyanın hər yerində... heç bir pərdə yoxdu, pərdələrin qalxdığı məqamdı bu... Allah bu riyazətin, bu təqvanın müqabilində salik üçün kəramət qapılarını açır...

Seyid Əhməd - Boş-boş sözlərdir...

6-cı dərviş - Yaxşı, mən pərdələri qaldıraram. Düzünə qalsa, heç istəməzdim, fəqət, sən vadar elədin məni... Bax, Seyid, sənə özün bu saat mənimçün açıq kitabsan. Dünənində, bugününə, sabahında nə varsa, hər şeydən, bütün sirrlərdən agaham... Hər şeyi görürəm... Çünki hər şey sənə surətində əks olunub, ayinə kimi...

Seyid Əhməd - (*Ehtiyatlanır*) Nəyi görürsən?

Pauza. Dərviş gəzişir...

6-cı dərviş - Görürəm ki, uşaq vaxtı valideynlərdən məhrum olmusan, atanı, babanı heç xatırlamırsan, fəqət, ananın çöhrəsi yadımdadı... Sonra ev-

eşikdən didərgin düşmüşüz, anan çətinliklərə dözməyib tələf olub; qohumların da pərən-pərən düşüb. Sənə mədrəsələrdən biri sahib şıxıb, orda böyümüşən, çox ali bir ruhani səni himayəyə götürüb, çün görüb şüurlu cocuqsan, həm də heç bir əzizin qalmadığına görə, özünü təməmən ruhaniyyətə həsr eləyə bilərsən... Mədrəsədən sonra da əl-Əzhərdə oxumusan, Quranı, fiqhi, ehkamı çox səylə öyrənmişən. On beş yaşında Hafizi-Quran oldun. Şeyxin də diqqət-nəzəri həmişə üstündə olub... Həmişə səni sərt, qəddar, barışmaz bir din təəssübkeşi kimi böyüdüb. Bütün fərqli təfəkkürlərə və təriqətlərə nifrət doldurub üçün: «Allahın yeganə düz yolu bizim getdiyimiz yoldu, kim bizdən deyilsə, kafirdi, mürteddi, qanı halaldı»... - bu fikirlərlə böyümüşən...

Seyid Əhməd - Nə olsun ki? *(əlini yellədir)* Bunları hamı bilir...

6-cı dərviş - Xub, *(fikirləşir)* onda başqa şeyləri danışım... 17 sinnin tamam olandan sonra Dəməşqdə Hövzədə oxuyanda başına qeyri-adi bir iş gəldi... Qaldığın mülkün yanında bir druz ailəsi qalırdı, növcavan qızları var idi, çox gözəl ud çalırdı, aşiqanə qəzəllər deyirdi... Sən də onun ud çalmasını eşidib ağaca çıxardın, gizlincə seyr edərdin. Çox maraqlı gəlirdi sənə, çün özün də gizlində şeirlər yazardın.

Dərviş sakit tərzdə danışdıqca, Seyid Əhməd halbahal olur, götürüb su içir, yaxasını açır...

6-cı dərviş - Axırı, bir dəfə qərara gəldin. Yazdığın şeirlərdən birini gözəl nəstəliq xəttiylə kağıza köçürdüb o həyəətə atdın... Ertəsi gün sənin qəzəlini oxudu... Sən də onu seyr edirdin... Beləcə, dostlaşdız... Gün batandan sonra, bütün aşıqların dostu olan ayın işığı altında gizlincə görüşərdiz, söhbət edərdiz, sən ona şeirlər oxuyardın, o da rəng verib, rəng alardı... Beləcə, bir müddət keçdi, sonra dağlarda druz tayfalarının üsyanı başladı... Hökmdarın əmri gəldi ki, Dəməşqdə məskunlaşan druz ailələrini də cəzalandırınsınlar... Beləcə, könül həmdəmindən ayrı düşdün... İllər keçdi, fəqət, nə onun özünü unuda bildin, nə də çalib-oxuduğu nəğmələri... Onlarla şeir yazdın ona, amma, gizlətdin, heç kimə oxuya bilmədin... Yenə fikrivi-diqqətivi Şeyx Əzəmin fərmayişlərinə yönəldtin, bütün dini fətvaları sərtliklə yerinə yetirdin, səni hara göndərdilərsə, başqalarından daha qəddarlıqla işin öhdəsindən gəldin, harda küfr bidət ocağı nişan verildisə, tərəddüd eləmədən dağıtdın, məhv elədin... Hamı səni din yolunda, Allah yolunda çəkinmədən canını belə fəda etməyə hazır olan qorxmaz, barışmaz bir mücahid kimi tanıdı... *(dərviş nəfəsini dərir)* Fəqət, əslində, sən çox qorxacaq adamsan, Seyid...

Seyid Əhməd - Mən? *(səsi xırıldayır)* Mən heç vaxt heç kimdən qorxmamışam...

6-cı dərviş - Qorxmusan, Seyid, qorxmusan. Bütün qəddarlığın, barışmazlığın da, elə qorxudandı...

Seyid Əhməd - Allah düşmənlərinə qarşı qəddar olmaq qorxudan deyil, imandandı...

6-cı dərviş - İmandandısı, bəs onda niyə sənin başın üstə dayanan şeyxlərin, ruhanilərin bəd əməllərinə qarşı da eyni cür qəddar olmamısan? Niyə susmusan?

Seyid Əhməd - Şər atma tanımadığın adamlara...

6-cı dərviş - Onlara şər atmağa nə ehtiyac var, özləri başdan-başa şərdilər. Özlərindən başqa heç kimə xeyirləri dəyməyib... *(birdən gülür)* Aaa, yox, dəyib, sənin kimi əqidəli gənclərə də xeyirləri dəyib... Sizin

ağzınızı bağlamaqçün əllərindən gələn yaxşılığı ediblər... Könül həmdəmindən ayrılandan sonra çox xiffət elədin, xəstəlik tapdı səni, neçə ay yatdın. Kim idi yastığının üstündən çəkilməyən? Şeyx Əzəm əllamə Bağdadı... Kim idi hər cümə sənə baş çəkən? Qazi-yi-vilayət Məhəmməd ağa... Kim idi ən məşhur təbibləri sənin üstünə gətirən? Əmir-əl ümərə İshak Misri... Amma, ən çox Şeyx Əzəm narahat idi səninçün... Axı, illərlə zəhmət çəkmişdi sənin üstündə, səni istədiyi mərtəbəyə qədər qaldırmışdı... Bütün günü əmir-əl ümərəyə, başqa ruhanilərə səni tərifləyirdi, başqa bədxahlar əmirin qulağını sənin əleyhinə dolduranda, Şeyx Əzəm müdafiə edirdi, qoruyurdu səni... Ən çətin məqamda, bədxahlar sənin ayağının altını qazıyanda, başqa çoxlu çətin məqamlarda sənə arxadaaq olurdu... Bütün bunlardan sonra sən, axı, onlara qarşı necə qiyama qalxa bilərdin? Hər dəfə onlardan bir riyakarlıq, şər əməl görəndə, için qaynayırdı, amma danışa bilmirdin, özün öz səsinə boğurdun, başa düşürdün ki, səsinə qaldırsan, hamı səni nankorluqda ittiham edəcək, hamı deyəcək ki, bu ağsaqqallar gənc nəcib Seyidi bu cür bəslədilər, fəqət, sonda, Seyid nəcib çıxdı, onların üzünə ağ oldu... Beləcə, haqq səsinə boğurdun, özün özünü inandırırıydın ki, yox, burda nəşə var, əgər bu ağsaqqallar bütün bu riyakarlıqları, fitnə-fəsadı törədirlərsə, deməli, boş-boşuna eləmirlər, bunu da haqq yolunda eləyirlər, nəşə ali məqsədləri var... Özün özünü sakitləşdirirdin..

Seyid Əhməd - (*dişlərini sıxır*) Böyüklərin əməllərinə qiymət verməkçün, gerek, özün də böyük olasan...

6-cı dəvış - Bəli, Seyid, sən bu sözləri özün özünə yüz dəfə, min dəfə demisən. Öz-özünü sakitləşdirmisən... Fəqət, yenə deyirəm, səbəb sənin qorxaqlığın olub, Seyid, sən təklikdən qorxmusan həmişə, çünki, uşaqlıqdan yaxınlarını itirmisən, tək qalmısan, müdafiəsiz olmusan, çox əzablar çəkmişən, indi də böyüklərə asi olub təzədən tək qalmaqdan qorxmusan... Tək qalmaq sənə cəhənnəm əzabı kimi gəlib... Hər şeyi ona güzəştə getmişən, haqqa arxa çevirmisən, ürəyini haqqın məhbəsinə çevirmisən... Olmaz belə, Seyid, kamil insan gerek tənhalıqdan, kimsəsizlikdən qorxmasın, haqq kimsəsizlərlədi, haqq kimsəsizlərdədi, kimsəsizlərin pənahı Haqq Təala özündü... Kimsəsizlər Haqqın özündü... Sən əgər bunu fəhm etsəydin, bu qədər qorxaq olmazdın, Seyid... Onlara da bənzəməzdin...

Seyid Əhməd - (*bardaqdan su içir*) Mən heç kimə bənzəmirəm...

6-cı dəvış - Bənzəyirsən, Seyid, bənzəyirsən... Onlar səni özləri kimi görürlər, öz yerlərinə hazırlayırlar, sən də hiss eləmədən onlara bənzəyirsən... Şeyx Əzəm həтта öz qızını da sənə verməyə hazırlaşır... İstəyir səninlə qohum olsun, sonra da öz minbərini sənə təhvil versin... Amma, o ilan yuvasına yaxın getmə, Seyid, getmə, özün də ilan olarsan... Haqqa gəl, haqqı tanı, öz içində tanı haqqı, Seyid, başa düş ki, kamil insan qorxudan məhrumdur... Sən də tərək et qorxularını, bu xovfu, küdurəti... Yoxsa, əqrəb kimi səni içəridən zəhərləyəcəklər... (*başını yellədir*) Artıq zəhərləyiblər, o səbəbdən içini qurd yemiş ağaca bənzəyirsən, Seyid, için çürümək üzrədi... Zəhər atmısan, Seyid, mən bilirəm, dəqiq bilirəm, görürəm...

Ta öylə bir atəşdi ki, bu xovfü-küdurət

Yerdən gögəcən hər tərəf üzrə şərər atmış...

Düşmüşsə əgər ruhuna, bir vaxtı görərsən

Zahirdə şirin bəhrədi, içdən zəhər atmış...

Seyid Əhməd əsəbiləşir, əlindəki su qabını yerə çırpıb sındırır...

Seyid Əhməd - Kəs səsinə. (*Seyid qəzəblə dişlərini sıxır*) Bəs hər şeyi görürsənsə, de görüm, öz taleyini, öz həyatını necə görürsən? (*gərginliklə*) Bilirsən nə vaxt öləcəksən? Əzrayıl sənə canını nə vaxt alacaq?

6-cı dərviş - (*susub nəsə fikirləşir*) Bu gün... Əzrayıl artıq qapı arxasındadı, Seyid, hiss eləmirsənmi nəfəsini? Mənim canımın ardıya gəlib...

Seyid Əhməd - Qəti əminsən?

6-cı dərviş - Bəli, Seyid, sən məni qətlə yetirəcəksən...

Seyid Əhməd - (*dəli kimi qəhqəhə çəkir*) Hə, bax burda uduzdun Dərviş, uduzdun... Çünki sənə taleyin mənim əlimdədi. Mən də səni öldürməyəcəm... Öldürməyəcəm... Zindana salıb başının üstünə də fərraşlardan qoyacam ki, qətli-nəfs etmiyəsən...

6-cı dərviş - (*Seyidin gözlərinin içinə baxır, gülümsünür.*) Boş sözdü deyirsən...

Seyid Əhməd - Yoox, boş deyil, həqiqətdi... Eşidirsən, dərviş? (*kinayə ilə*) Mən imkan verməyəcəm ki, sən öləsən, arxayın ol, mən sənə söz verirəm... Eşidirsən? İmkan verməyəcəm ki, öləsən...

Qısa sükut...

6-cı dərviş - (*sakitcə*) İllər əvvəl o Dəməşq gözəlinə də eyni sözləri deyirdin... (*Seyid Əhməd dıksinir, gözləri bərəlir.*) Onu da inandırırıdın ki, sənə ölməyinə imkan verməyəcəm, arxayın ol. Sən ölməyəcəksən... O da arxayın idi... Edama aparılanda da arxayın idi, gözlərini sənə zilləmişdi...

Seyid Əhməd - (*gözləri bərəlir, əlləri əsir*) Bədi, susss, danışma...

6-cı dərviş - Hə, sənə zilləmişdi gözlərini, boğazına kəndir keçiriləndə də gözləri sənə baxırdı, arxayın idi ki, son nəfəsdə də olsa, sən onların ailəsini xilas edəcəksən, sən onları ölməyə qoymayacaqsan, axı, sən ona söz vermişdin... Axı o sənə inanırdı...

Seyid Əhməd - Bədi (*dəli kimi qışqırır*). Bədi...

6-cı dərviş - Sənsə, heç nə eləmədin... Çünki fətva verilmişdi, ailəsi mürtəd elan olunmuşdu, sən onlara kömək eləseydin, səni də kafirlikdə ittiham edərdilər... Amma başa düşmürdün ki, kamil insan üçün dünyada küfr və iman yoxdu... Nur var və cəhalət var...

Seyid Əhməd - (*əliylə başını tutur*) Kəsss... danışma...

6-cı dərviş - O qız səni kamil insan bilirdi, inanırdı... Az qala səcdə eləməyə hazır idi sənə... Sən də ona söz vermişdin. Eynən mənə söz verdiyin kimi. Amma heç nə eləmədin, ona görə də, indiyəcən onun çöhrəsi sənə gözlərinin qabağından getmir, həmişə yuxularına girir, səndən imdad diləyir...

Seyid Əhməd - (*az qala qışqırıqla*) Bədi, yalvarıram bədi...

6-cı dərviş - (*ah çəkir, yenə şeir deyir*)

Yarını satdın bəhasız, bilmədin miqdarını,

Heçə dəyməz ol kişi kim, heçə satar yarını...

**Kim bəhasız canını görmüşsə yarından əziz,
Yarını itirdi, nadan, bulmadı dildarını...**

(*Dərviş şeiri dedikcə, Seyidin əlləri əsməyə başlayır*)

**Kim ki qurban olmadı yolunda ol məşuqənin,
Düz deyil əhdə vəfası, tulla boş göftarını...**

**Ey Nəsimi, inciyl-dürrü bilən sərrafə sat,
Cahilü-nadanə satma löleyi-şəhvarını...**
Seyid Əhməd - Sussss...

Qəfildən Seyid Əhməd qoynundan kiçik xəncəri çıxardıb dərvişin qarnına soxur...

Dərviş qarnını sıxır, бүкүлүр, acı-acı gülümsünür...

6-cı dərviş - (səsi qırıla-qırıla) Gördün, Seyid? Axırda Nəsimi yenə haqlı çıxdı... Mən dedim axı, Əzrayıl gözləyir məni... Hərçənd sənin əllərin cəllad əlləri deyil...

Dərviş yerə çökür...

Seyid Əhməd qorxu içində əlindəki xəncəri atır, dərvişin cəsədinə baxır, asta-asta yerə çöküb fəryad edərək ağlamağa başlayır...
Getdikcə səsi sakitləşir.

Bir azdan qaranlığın içindən gənc və gözəl bir qız çıxır. Bu, həmin gözəlin kabusudur.

Qız şirin zəhin səslə şeir deyərək, rəqs edərək Seyid Əhmədin başına dolanır...

**Qız - Həbibim, izzətim, canım, cahanım,
Rəfiqim, munisim, arami-canım.**

**Sənubər qədli dildarım, təbibim,
Gələr didarına ruhi-rəvanım...**

**Canımdan getməz odlu dərdi-hicran,
Çəkə bilməm, nedim, arami-canım?**

Seyid Əhməd - (başını qaldırır, yorğun baxışlarla) Yenə sənsən?

Qız - Ruhdan düşmə şairim, heç ruhdan düşmə... Axı, sən kimsəsiz deyilsən, mən heç vaxt səni tək qoymamışam, ən müşkül məqamda da yanında olmuşam, sənə güc vermişəm...

Seyid Əhməd - (ah çəkir) Qiyamətədək təqib edəcəksən məni? Bilirəm, günahkaram qarşında, bilirəm, bacarmadım; səni də, ailəni də qoruya bilmədim... bilirəm, bilirəm...

Qız - Sənin heç bir günahın yox idi, şairim, mənim qismətim oraya qədər idi... Belə daha yaxşıdı, sən məni həmişə növcavan xatırlayacaqsan, qocalmağımı, saralıb-solmağımı heç zaman görməyəcəksən... Belə daha yaxşıdı, sənin heç bir günahın yox idi...

Seyid Əhməd - (yalvarışlı səslə) Əgər günahım yox idisə, niyə rahat buraxmırsan məni? Niyə yuxularımdan əl çəkmirsən, kabusu dönüb izləyirsən məni? Niyə çıxıb getmirsən biryolluq?

Qız Seyid Əhmədin ətrafına dolaşaraq danışır...

QIZ - Çünki sən özün də bunu istəmirsən... Axı sənın məndən başqa heç kimin yoxdu... Unutmusan məgər? Uzun illər əvvəl özün həmişə bu sözü deyirdin mənə... Səndən başqa heç kimim yoxdu, heç kimim yoxdu... Sənin sözlərin idi... O səbəbdən tənha buraxmaq istəmirəm səni, şairim, dünya qəddar dünyadı, zalım dünyadı, sənın ruhunsa çox zərifdi, yumşaqdı... Zahirən dəmir kimi görünmək istəsən də, hamı səni bu tövr tanısa da, birçə mən bilirəm ki, əslində için şam kimi yumşaqdı, azacıq istidən əriməyə hazırdı...

Seyid Əhməd - (*bezikmiş səslə, ağlamsınır*) Hə, elədi, amma olmaz... Mən belə olmamalıyam, mən dəmir kimi möhkəm olmalıyam. Yoxsa, əzərlər məni, tapdalayrlar...

QIZ - Hərənin bir qisməti var, Seyid... Sən elə bilirsən ki, özünü zahirən dəmir kimi sərt, barışmaz göstərməklə, həqiqətən də əvvəl-axır için də dəmir kimi olacaq... Yox, Seyid, sən beləsən, Allah səni belə yaradıb... Mən də səni belə sevmişəm...

Seyid Əhməd - Bilmirəm, bilmirəm. Mən heç nə başa düşə bilmirəm...

QIZ - Hə, başa düşə bilmirsən, çünki haqqdan uzaq düşmüşsən, haqqı kənarda axtarırsan, öz içində yox... Öz içinə düşməkdən qorxursan... Amma qorxma, Seyid. Mən sənın yanındayam, mən də sənınləyəm, qorxma öz içinə düşməkdən... Axı, haqq elə sənın öz içindədi, haqq elə sənın özünsən. Haqq sənsən, haqq səndədir...

Qaranlığın içindən əvvəl edam olunmuş dərvişlərin ruhları çıxır, ortada oturmuş Seyid Əhmədin ətrafına dolaşırlar, Qız da kənardan ud götürür, oturub sakitcə ud çalır...

Dərvişlər Seyid Əhmədin başına dolaşaraq sanki zikr edirmiş kimi, udun nəğməsi altında şeirlər deyirlər:

1-ci dərviş -

**Səndən iraq ey sənəm, şamü-səhər yanərəm,
Vəslini arzularam, dəxi betər yanərəm.**

2-ci dərviş -

**Eşq ilə şövqün odu, canımı kar eylədi,
Gör necə tabindən ey şəmsü-qəmər yanərəm...**

3-cü dərviş -

**Səbr ilə aramımı aldı əlimdən qəmin,
Badi-həvadən deyil, qəmdən əgər yanərəm.**

4-cü dərviş -

**Yandıgımız yar üçün, gizli deyil, mən dəxi
Hər nə qədər kim onun könlü dilər, yanərəm.**

5-ci dərviş -

**Şəmi-rüxün surəti qarşıma gəlmişdürür,
Şəşəəsindən mana şölə düşər, yanərəm...**

6-cı dərviş -

**Çıxdı içimdən tütün, ərşi boyadı bütün,
Gör ki nə atəşdəyəm, gör nə qədər yanərəm...**

Qız -

**Müddəi yanər demiş qəmdə, Nəsimi üçün
Qəmdə yanan yarı çün yarı sevər, yanərəm...**

Dərvişlər susur, udun nəğməsi bir müddət davam edir...

Qəfildən kənardan Şeyx Əzəmin gurultulu səsi eşidilir...

Şeyx Əzəm - Lənət olsun kafirlərə... Bütün müşriklər, allahsızlar cəhənnəm odunda yanacaq... Heç birinə axirətdə şəfaət olmayacaq... Təkbir, Allahü Əkbər...

Şeyx Əzəmin səsi gəldiyi müddətdə dərvişlər və qız çəkilir... Şeyx Əzəm içəri daxil olur...

Seyid Əhməd başını qaldırıb laqeyd baxışlarla ona baxır, lakin adətincə təzim eləməkçün yerindən qalxmır, yenə başını aşağı salır...

Şeyx Əzəm - Bu nədi övladım, nə halətə düşmüşsən? Yəni sən də hissiyyatın səni aldatdı? (*narazılıqla*) Mən düşünürdüm ki, sən təqvan ilə, yəqinin, iman ilə həqiqi Nəsimini tapmaq sənə çətin olmaz, Hələbdəki kafir yuvasını da darmadağın eləyərən...

Seyid Əhməd özünü müdafiə eləməyə söz tapmır sanki və yenə başını aşağı salır... Özündə deyilmiş kimi görünür.

Şeyx Əzəm - Fəqət, son ayda sən altı nəfəri Nəsimi adıyla edam elətdirmisən. Hər dəfə də Dəməşqə Əmiri-Əzəmə namə göndəirsən ki, həqiqi Nəsimini tapmışam, məhz budur axtardığımız məlun.... Əmir də edam fitvası verir, fəqət beş gündən sonra yenisi peyda olur... Əmir Əzəm məni çağırır səndən xeyli gileylə-güzar elədi. Dedi, sən tələbən Seyid Əhməd deyəsən hürufilərin əlində çəşib qalıb, başını itirib...

Seyid Əhməd dodaqaltı nəsə mızıldanır.

Seyid Əhməd - Bacarmıram.... Bilmirəm... Başa düşmürəm...

Şeyx Əzəm - (*ah çəkir, bir az qeyzlənir*) Heyf, səd heyf, sən ümidlərimi daşa çırpdın... Məni Əmirin yanında gözükdölgəli, diliqısa elədin, Seyid Əhməd... Mən vəd eləmişdim ki, Seyid Əhməd bir ayın içində hürufilərin kökünü kəsəcək Hələbdə... Fəqət, heç bir nəticə yoxdu... (*gəzişərək danışır*) Sizin tayfanız lənətullah Ələvilərdən idi... Hamısını o vaxt sürgün elədilər burarlardan, fəqət, mənim sənə yazığım gəldi, xəyal eylədim ki, bu yeddi yaşlı çocuğun şəksiz ki, beynini hələ batıl fikirlərlə doldurmağa macal tapmayıblar. O səbəbdən özüm sahib durdum sənə, oxutdurdum, mədrəsə keçdin, əl-Əzhərdə hamıdan yaxşı ad çıxartdın, mən də sənə baxıb fəxarət keçirdim... Sonra da həmişə başımı uca elədin, bütün tapşırılan işlərin öhdəsindən gəldin... mən də səni qorudum, imkan vermədim ki, bədxahlar ayağının altını qazıyıb səni yıxsınlar, əzsinslər... Bəs indi nə oldu sənə, Seyid Əhməd? Nə oldu, axı? Nə dəyişdi ki, birdən-birə belə aciz oldun? Hanı sən dəmir kimi iman, polad kimi yəqinin, bərklik, sərtliyin? Yoxsa unutmusan ki, sən kimsən? (*bir az da bərkdən*) Hə, Seyid Əhməd? Unutmusan ki, kimsən?

*Birdən Seyid Əhməd başını qaldırıb Şeyx Əzəmin gözlərinə baxır...
baxışlarında qəribə bir divanəlik və qətiyyət hiss olunur...*

Seyid Əhməd - (sualı təkrar edir) Mən kiməm? Mən kiməm? (qəfildən gülür)

**Mən ki dərvişəm, gədayam, padişahi-ələmə,
Ruhi birəngəm, əgər ki rəngə düşdüm, Adəmə...**

Şeyx Əzəm - (diksindir) Nə? Nə dərviş? Nə gədə?

Seyid Əhməd - (daha qətiyyətlə):

**Aləmi-qeybin sifəti məndə oldu aşkar,
Ey bəsirətsiz, mənri gör kim, nə zati-əzəmə...**

Şeyx Əzəm - (geri çəkilir) Sən nə danışsən? Mənəm bəsirətsiz?

Seyid Əhməd -

Söyləyən Həqqdir mənim dilimdə hər dəm, yoxsa mən

Çar ənasirdən mürəkkəb, bilisanü-əbkəmə....

Şeyx Əzəm - Sən... Sən... Deyəsən, cəhənnəm əhlinin yoluna əyilirsən, əməlisaleh möminlər kimi Cənnəti-firdovsdən əlini üzməkmi istəyirsən?

Seyid Əhməd -

**Cənnəti-firdovs üçün bir ləhzə qəmgin olmazam,
Talibi-didari yarəm, şadimanü-xürrəmə...**

**Çün Nəsiminin işi təqdir əlindən işlənir,
Fəriqəm dünyadə və üqbadə qəmdən, biqəmə...**

Şeyx Əzəm - Nə? Nəsimi? (sanki ümidlənir) Bəlkə həqiqi Nəsimini tapmısan? Mən bilirdim ki, sən bu işi yarımçıq qoymazsan, mütləq başa vuracaqsan... Əgər belədisə, sənə əmirdən böyük bəxşeyiş alaram... Tapmısan həqiqi Nəsimini? Tez ol, cavab ver...

Seyid Əhməd - Hə, tapmışam....

Şeyx Əzəm - Hə? Çox yey xəbər oldu... Bəs hardadı Nəsimi?

Seyid Əhməd - (ayağa qalxır, qamətini düzəldir) Hüzurundadı İmadəddin Nəsimi...

Şeyx Əzəm çaşıb diksindir, geri çəkilib divara qısıılır....

Şeyx Əzəm - Sən havalanmısan nədir? Nə olub sənə, axı? (əsəbi şəkildə) Allahü əkbər... Allahü əkbər...

Seyid Əhməd -

**Allahü əkbər, ey sənəm, hüsnündə heyran olmuşam,
Qövsi-qüzehdir qaşların, yayına qurban olmuşam...**

**Kövnü-məkandan keçmişəm, mənə şərabin içmişəm,
Cananın üzün görmüşəm, başdan ayağ can olmuşam...**

Şeyx Əzəm - (inanmırmış kimi) Olmaya... Olmaya sən də o kafirlərin... o asilərin batil əqidəsinə mail olmusan? Sən də möminliyi, zöhdü tərk edib o asi kafirlər cərgəsinə qoşulmusan?

Seyid Əhməd - (gülür)

**Mömin mənəm, kafir mənəm, zahid mənəm, abid mənəm,
Asi mənəm, fasiq mənəm, mən külli-insan olmuşam...**

**Gah çıxmışam İsa kimi çərx üstünə oturmuşam,
Gah varmışam Yusif kimi ol Misrə sultan olmuşam...**

**Sərrafi-bəhri-qüdrətəm, yaquti-kani-vəhdətəm,
Gərçi bu gün Nəsimiyəm, xak ilə yeksan olmuşam...**

Şeyx Əzəm - (*əsəbiləşib qışqırır*) Yetər, bəsdir küfr danışdın, Seyid Əhməd, mən səni Hələbə ona görə çağırmaışdım ki, o məlunların əsarını tutuquşu kimi təkrar eləyəsən... Mən onların kökünü kəsmək üçün çağırmaışdım səni... Tapşırmaışdım ki, küfrün ocağını dağıdasan, Allah yolundan çıxanlar odda yansın...

Seyid Əhməd - (*qaşları çatılır*) Onda gerek ilk növbədə elə öz minbərini yandırasan, Şeyx Əzəm... Bu şəhərdə küfr yuvası varsa, o da sən minbərindi...

Şeyx Əzəm - (*bağırır*) Məlun, sən bilirsən nə danışsın?

Seyid Əhməd - Bilirəm Şeyx, bilirəm, çox yey bilirəm ki, sən minbərdə adamları dünya malından əl üzməyə, nəfsə uymamağa, peyğəmbər əxlaqından, şəriətdən möhkəm yapışmağa səsləyib düşəndən sonra hansı işlərlə məşğul olursan. Küfrdə ittiham eləyib didərgin saldıqın druzların, nəsrənilərin mülk-malını Hələb Əmiriylə birlikdə necə ələ keçirib satmışız, Həcc ziyarətinə üz tutanların karvanlarını gizləncə necə çapqına vermişiz, Türkmən əmirləriylə cəngü-cidal adıyla beytül-maldan nə qədər var-dövlət oğurlamışız... Hamısını bilirəm Şeyx... (*o danışdıqca Şeyxin rəngi ağarır*) Hələ Hələbdə, Dəməşqdə saxladığın gizli hərəmxanələri demirəm, hələ müsəlman kəndlərindən əsir eləyib ora saldıqın kənzləri, qulları demirəm... Bunları eləyəndən sonra hansı üzle minbərə çıxıb Allahdan, peyğəmbərdən danışdın, Şeyx Əzəm?

Şeyx Əzəm - (*dili topuq vurur*) Sən... sən... Bunlar hamısı yalandı... Nakəslərin böhtanıdı... Əmirin vəzirinin, şəhər qazisinin şeridi... Bilirsən ki, onlar mənim düşmənlərimdi... Məni gözədən salmaqçün hər cür böhtana əl atırlar...

Seyid Əhməd - Sən hələ də yatmısan, Şeyx Əzəm... Anlamırsan ki, insanlardan çox nəsnəni gizlədə bilərsən, fəqət, Haqqın gözü hər şeyi görür...

**İtirdin Cami-cəməşidi, oyan uyğudan ey qafil,
Nə buldun uyğudan göstər, nə qıldın uyğudan hasil?**

**Məgər həqdən ziyan gördün ki, batil işlərə girdin?
Çevirdin üzünü Həqqdən, saqın kim, həqq deyil batil...**

**Əzazilin sözün tutdun, uyub vəsvasına anın
Ki İblisə uyan olmaz könül məqsudinə vasil....**

Şeyx Əzəm - (*onun gözlərinin içinə baxır*) İblisə mən uymamışam, Seyid Əhməd... sən uymusan... həm də indi yox, xeyli əvvəl... (*sanki xatırlayır*) Hər şey o şeytansurətli druz gözəlinə aşiq olmağından başladı... Ondan sonra üzün döndü məndən...

Seyid Əhməd - (*Diksindir*) Sən onu tanıyırdın? Bilirdin?

Şeyx Əzəm - (*kinayə ilə*) Elə bilmə ki, hər şeyi bilən tək cə sən sən... Hə, bilirdim hər şeyi... Bilirdim ki, aşiq olmusan, fəqət, onu da bilirdim ki, bu eşq sən imanına, yəqinənə rəxnə salacaq, səni zəiflədəcək, ruhunun qəsrinin qalın divarları çat verəcək... O səbəbdən Əmir onların qətlinə fitva verəndə, mən qabağını almadım... Hərçənd xilas edə bilərdim onları...

Seyid Əhməd - Sən... (*dişlərini sıxır*) sən... Necə qəddar adamsan, Şeyx...

Şeyx Əzəm - (*sərtliliklə*) Bəli, mən qəddaram. Allah düşmənlərinə qarşı. İstəyirdim sən də belə olasan. Çünki dünya qorxu və vahimə üzərində

bərqərar olub... Amma sən onları xilas eləməyi düşünürdün. Hətta neçə dəfə yanıma da gəldin, bu xüsusda söhbət salmaq istədin. Gözlərindən oxuyurdum ki, nə istəyəcəksən... Fəqət, cəsarətin çatmadı ürəyini açmağa. Deyə bilmədin. Mən də sevindim... Sevindim ki, Seyid Əhməd hələ tam azmayıb yolunu. Ancaq sonra çox xiffət elədin, yatağa düşdün, hətta bir çoxları artıq sənə sağalmağına da ümid eləmirdi, güman etlirdilər ki, nəse ağır sağalmaz bir mərəzə tutulmuşan... Fəqət, mən sənə üçün ən məşhur təbibləri gətirdim, sağalttdılar səni...

Seyid Əhməd - *(inildəyir)* Kaş öləydim...

Şeyx Əzəm - Yox, sən ölməli deyildin. Sən mənim sağ əlim olmalıydın. Necə ki, oldun...

Seyid Əhməd - Kaş öləydim... Heç bilməyəydim hər şeyi... Mən sənə övliya kimi baxırdım, Şeyx, riyakarlıqların, bəd əməllərin üzə çıxanda da inanmırdım, qəbul eləmirdim... Şər, böhtan güman etlirdim... Fəqət... *(ah çəkir)*

**Ey iblisin əsiri, itaətin hədədir,
Əyri yolun zəlalət, ibadətəin xəfadir.**

**Ey küfrü-şirk içində sanan özünü mömin
İslamə şərü-iman məxsusi övliyadır...**

**Zənnü-güman içində qalmışsan, ey yəqinsiz
Müşrik ilə kim aydır, qalmaş əməl rəvadır?**

**İmanı yoxdur anun, çün oldu biəmanət
Dinin itirmiş ol kim, əhdinə bivəfadır.**

Şeyx Əzəm - *(acı-acı gülür)* Şeir yazdığını da bilirdim... Fəqət, güman etlirdim ki, bu boş, mənasız işin başını atmışan... Mən səni ən ali mənəblərə qaldırmaq istəyirəm... Ancaq sən... *(dişlərini sıxır)* İndi gəlib məni burda zəlalətdə, riyakarlıqda ittiham etlirsən... Budur mənə təşəkkürün? Mənə olan borcunu belə ödəyirsən?

Seyid Əhməd - *(səsinin tonu yenə dəyişir)* Haqqın heç kimə borcu yoxdu... Əksinə, hamı Haqqa borcludu, hamının Haqqa ehtiyacı var... Günəşə ehtiyac olan kimi...

Şeyx Əzəm - *(kínayə ilə)* Bəlkə sənə Haqqın günəşi?

Seyid Əhməd - Bəli, Nəsimi haqqın günəşidi... Nəsimi günəş ruhudu, hər dəfə bir salikin qəlbinin ayinəsində təcəlla etlər. Bir gün onun, bir gün mənim, bir gün sənə... *(ah çəkir)* Fəqət yox, sənə qəlbinin ayinəsini o qədər pas tutub ki, Nəsiminin Haqq ruhu orda təcəlla edə bilməz. Çünki sən mömin cildinə girmiş tamahkar, nanəcim, riyakar bir həşəratən...

Şeyx Əzəm - *(bir müddət susub baxır)* Səndə ki, mənə qarşı bu qədər nifrət var idi, bu vaxtəcan içinə necə sığmışdı? Necə saxlamışdın içində bunları?

Seyid Əhməd -

**Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü-məkana sığmazam...
Ərş-ilə fərşi kafî nun, məndə bulundu cümlə, çün
Kəs səsinə və əbsəm ol, şərhi-bəyana sığmazam...**

Saxlamışdım, Şeyx Əzəm, birtəhər saxlamışdım və saxladığıca da yavaş-yavaş sənə bənzəməyə başlayırdım, sənə kimi olurdum... Şükür ki, Allahın mənə yazdığı gəldi... Haqqı buldum...

Bulmuşam Həqqi, Ənəlhəqq söylərəm...
Həqq mənəm, Həqq məndədir, Həqq söylərəm,
Mən bu əsrarı nə mülhəq söylərəm.
Sadiqəm qövlümdə, səddəq söylərəm...

Şeyx Əzəm - (qəfildən səsi qalınlaşır) Müşrik, kafir... Sən cəhənnəm odunda yanacaqsan...

Seyid Əhməd -

Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm,
Sürəti gör bəyan ilə, çünki bəyanə sığmazam...
Gərçi bu gün Nəsimiyəm, Haşimiyəm, Qureysiyəm,
Məndən uludur ayətim, ayətə şənə sığmazam...

Şeyx Əzəm - (bərkdən) Fərraş... (fərraş gəlir) Əmirə xəbər yolla, Həqiqi Nəsimi tapılıb... Mən, Şeyx Əzəm Əllamə Şəmsəddin Bağdadi, fitva verirəm... Hələb meydanında Məlun Nəsiminin diri-diri dərisi soyulsun, boynu vurulsun, bədəni şaqqalansın... Bir şaqqaş Zülqədər oğlu Əli bəyə, bir şaqqaş Ağqoyunlu Qara Yuluk Osmana göndərilsin...

Seyid Əhməd - (qəhqəhə çəkir) Mən Hələbə gələndən altı Nəsimi qətlə yetirmişəm. Görünür ki, yeddincisi də elə özüm olacam... Sən hər cür fətvə verə bilərsən, Şeyx, fəqət mən ölümdən qorxmaram... Dərimi soydursan da, mən soyulmuş dərimi çiynimə atıb Hələbin doqquz qapısından çıxıb gedəcəm... Nə qədər axtarsan da, tapa bilməyəcəksən, hər dəfə bir Nəsimi peyda olacaq, hər dəfə biri zühur edəcək... Və qiyamətəcn sən də, sənə kimilər də rahatlıq tapmayacaq...

Şeyx Əzəm - Aparın... Şəksiz ki, bu məlun kafir öz ölüm mələyinə tuş gəlməyə yaman tələsir... (kinayə ilə) Görək xəncərini çəkən cəlladın hüsurunda nə deyəcək?

Seyid Əhməd - (gülür) Nə deyəcəm? Ölüm də Haqdı... Haqq gələndə nə deyərlər?

Mərhaba, xoş gəldin ey ruhi-rəvanım, mərhaba,
Ey şəkərləb yarı-şirin, laməkanım, mərhaba...

Ey mələk surətli dilbər, can fədadır yoluna,
Çün dedin, Ləhmikə ləhmi, qanə qanım, mərhaba...

Könlümə səndən ayrı nəsnə layiq görmədim,
Surətim, əqlim, üqulum, cismü-canım, mərhaba...

Şeir davam etdikcə, səhnə yavaş-yavaş qaranlıqlaşır...

♦ P o e z i y a

Tərlan ƏBİLOV

AYRILIĞIN QATI QARANLIĞINDA

Ayrılığın qatı qaranlığında
bir göz dəyməz gözüne,
bir diz dəyməz dizinə,
bir əl tutmaz əlindən.

Yuxu kimi gəlib keçər yanından həyat,
ha içindəki dıbsızlıya
kəndir sallat,
ümid qat,
sevindirməz səni
bu dıbsızlıqda çeşmə kimi açılan gün işığı.
Sənə sünbül ətrini bağışlamaz onun zəmi saçları,
onun zəmi saçlarının işıq seli bir də sıçramaz sənə sarı.
Çökər gecənin damı,
divarları tuta-tuta çıxarsan özündən,
bir göz dəyməz gözüne,
bir çiyin toxunmaz çiyinə,
bir əl tutmaz əlindən
ayrılığın qatı qaranlığında...

SİVİLİZASIYA

Əlimin hər şeydən üzöldüyü yerdəyəm,
kardı,
kordu,
laldı indi əllərim.
Yəni bədənindən bir hərf də qalmayıb
barmaqlarımın yaddaşında,
eşitmir,
görmür saçlarını barmaqlarım.
Barmaqlarım nəsə danışa bilmir səndən
bu kağız sükutunda indi.
Zəmi saçların sünbül-sünbül sovulub,
ovulub,
qum olub dəyirman daşları,
gözlərim eynəklə də oxuya bilmir üzündəki
qədim yağışları.
Qaranlığının üzünü köçürmək üçün
əllərimdən sifətimi dartıb qoparmaqdı
mənimki indi,
kardı,
kordu,
laldı hər yerim...

BİR YOLA QOŞULUB GETMƏYİM QALIB

Bir yola qoşulub getməyim qalıb,
Bir adam tapmıram, soruşum məni.
Soruşum, bu getmək istəyən kimdi?
Soruşum, bu qalmaq istəyən kimdi?
Kimə ucaldacaq, kimə əyəcək,
Hər sənin uğrunda vuruşum məni?

Ovcumda tarixin qanı, qusuram,
Tarixi güclülər yazdırır, neynim?
Görürəm susmusan, mən də susuram,
Ta məni şeytan da azdırmır, neynim?
Bir yola qoşulub getməyim qalıb.
Susmuşam, batırır qulaqlarımı,
Paslı nal səsləri, qılınc səsləri.
Sükut zəncirləyib ayaqlarımı,
Barışla bitməyir həyat dərsləri,
Soruşum, bu getmək istəyən kimdi?
Soruşum, bu qalmaq istəyən kimdi?

Çölün şəkili bu pəncərələr,
Ağzını dayayıb qonşunun iti.
Qanaddı uçana, qanad-dərələr,
Gəl, gəl mənə bu çöldə bir yovşan bitir,
Düşsün, kəlağayın çiyindən düşsün,
Yaylığın saxlasın qırğından məni...
Yolların tozunu çırpın küləklər,
Günəşin dənizdə qaçsın dodağı.
Bir sən bil, bir də mən kimin nəyiyəm,
Gəl, yaxınlarımla olum uzağı,
Uzaqda olanın bilinir qədri,
Bir yola qoşulub getməyim qalıb.

Götürsün uzağa məni bu atlar,
Külək bəstələsin qırmanc səslərin.
Şəklini sinəmin dağından asım
Ruhu bədənimdə olan kəslərin,
Soruşum, bu getmək istəyən kimdi?
Keçim ayaqlarım cibimdə burdan,
Keçim, heç duymasın bu dünya məni.

Ruhumla birlikdə qoy qalxsın şaha,
Qırılan yolların uzun yüyəni.
Özün də deyəsən, indi burdaydı,
Bu adam bəs kimə qoşulub getdi...

* * *

Mən indi daşa çırpdığı
Camdan betərəm, betərəm.
Dörd divar saxlamayan bir
Damdan betərəm, betərəm.
Özünə yolu olmayan,
Bir səmti, yönü qalmayan,
Dibinə işıq salmayan
Şamdan betərəm, betərəm.
Düyün-düyünsə sirr olan,
Neynir ocağı pir olan?
Yüz çiliyiylə Bir olan
Tamdan betərəm, betərəm...

GEDƏNDƏ YOLLARI YIĞIŞDIRMISAN

Dünyada nə varsa, başa gələndi,
illah da baxt bir az şikəst olanda.
Hamı öz dərini səndə unudur,
vaxtı getməyəndə, bekar qalanda.

Gedəndə yolları yığışdırmısan,
nə gəlmək?!
səndən heç getmək də olmur...
Ayrılıq adamı elə ləngidir,
tələsik böyründən ötmək də olmur.

Heç nə belə ötmür, səssiz-səmirsiz,
adamı birinci öz yaşı götür.
İşdi, əgər görsən yaşım ötübdü,
qayıtsan,
ad günümə göz yaşı götür.

Dünyada nə varsa, başa gələndi,
ayağın sağ olsun, başın sağ olsun...
Ay məni qəbrimə götürən adam,
başımın üstündə daşın sağ olsun...

SƏNİN DƏ DODAĞIN QAÇA BİR KƏRƏ

Məndə o baxt hanı, o yığval hanı,
Mən birini sevəm, o, məni sevə.
Mən onu atsam da, atmaya məni,
Sevə, mənim kimi düşməni sevə.
Deyəm ki, ilahi, sənə çox şükür,
Şükür, hər dağında çənə çox şükür,
Şükür, saçlarımda dənə çox şükür,
Sənin də dodağın qaça bir kərə.

Sənin də dodağın qaça bir kərə,
Bu boyda yoxluğun gözə dəyməyə.
Payızdan bir ocaq çatasan mənə,
Yana, ancaq odu közə dəyməyə,
Necə ki, ətəyin dizə dəyməyir,
Necə ki, ayağın izə dəyməyir,
Necə ki, bir ömür "döz"ə dəyməyir,
Eləcə, eləcə, eləcə eynən,
Sənin də dodağın qaça bir kərə.

Saplana bir iynən yüz yamaq üçün,
Sapın qıt düşməyə bu yumaq üçün...
Küləklər saçımı yolmaya belə,
Bəhanə tapmayam ağlamaq üçün,
Sənin də dodağın qaça bir kərə.

Bütün atdıqlarım qayıda, dönə,
Qayıdam, töhmətin üzə dəyməyə.
Tullayım qələmi yüz dəfə sözə,
Bircə yol bıçaqtək sözə dəyməyə,
Sənin də dodağın qaça bir kərə.

Vura qoltuğuna məni də bu baxt,
Mən də ətəyindən öpməyə gəlim.
Yerdə yer qalmaya səni gəzməyə,
Dırmaşım, dırmaşım göyə, dincəlim,
Sənin də dodağın qaça bir kərə.
Məndə o baxt hanı, o yığval hanı...

AĞLIM KƏSƏNDƏN

Ağlım kəsəndən bir söz yolumu kəsib,
bir yolu axıracan getmək mənə olmayıb nəsib.
O söz qarşımda kəsir,
o sözün qarşısında boğazım quruyub,
dizlərim əsir.

Bir qadın məndən gedir,
bir qadın məni məndən edir.

Pəncərəmdən əskilib Ay,
içimdə yetimdi bir haray.

O sözün kölgəsi üşüdür məni,
o sözün kölgəsi üstümə qaldırır düşməni.

Bir daş sükutu öyrədir mənə
qulağıma pıçıldaya-pıçıldaya o söz:
döz, döz, döz..!

GECƏNİN SÜRREALLIĞI

Gecədir...
Təkəm...
başımı qatmaq üçün
əvvəl bir şeir yazıram, alınmır.
Sonra şeir yazdığım kağızdan
bir quş düzəldirəm;
özündən,
qanadlarından qopa bilməyən bir quş,
uçduğu günlər üçün darıxan bir quş.

Pəncərədən həyatə baxıram,
yağış yağır,
gözlərimlə sağa dönürəm,
yarıqurumuş armud ağacı
can üstdə olan adam kimi
nəfəs alır ağır-ağır.
Gözlərimlə sola dönürəm, sakitlikdi.
Quş olan əlimi yuxarı qaldırıb
açıq pəncərədən havaya çırpıram,
doğrudan-doğruya uçub gedir
kağızdan düzəltdiyim quş...

* * *

Bir ovuc dən səpdim havaya,
bir qucaq bulud kəsdi torpağın başının üstünü,
tumurcuqladı yerdə bir gölməçə yağış,
cücərdi bir dəstə quş göy üzündə,
quş yuvası gətirdi ağaclar.
Füzulinin "Su" qəsidəsinə qoşulub axdı,
sellərinin ardıyca heyretlə baxdı çaylar.
Sünbül zəmisinə,
Nuhun gəmisinə çevrildi
təbiətə verdiyim salam...

* * *

Vaxtdır, qapa gözlərini
bədəni soyumamış bu xatirənin,
Alça ağaclarının ağ təbəssümünü
ört üzünə canı çıxan bu yolun,
üzünü qibləyə çevir bu şeirin...
Ağlama,
bir gün evinin qapısı payıza bağlansa,
divarında bir şəkil yeri də mənə saxla,
üşüyəndə
divarının hənirtisini kürəyimdə hiss edim...
Həyatində bir ağac da mənim adıma ək,
kölgəsi qəbrimin üstünə düşsün
istilər düşəndə...

* * *

Sənə qal deməyəcəyəm,
su da bir yerdə qalanda ölür...

Vədlər,
yalanın ömrünü uzatmaq üçündür.
(Bu gün, həmin o gündür...)
Onsuz da əlimdən heç nə gəlməyəcək,
onlar məni,
mən də səni aldadacağam,
qanın, qanım qaralacaq yenə.
Çoxdandır
gözlərimə tapşırıbmışam tutub saxlamasın səni,
əllərimə demişəm qalxmasın sənə,
əllərindən belə möhkəm yapışmasın yəni.
Ağır olur,
ağır olur mənə
gözlərinin içinə düz baxmaq,
əllərin əlimdə sənin üçün darıxmaq.
Mənə belə baxma,
baxma mənə belə,
mənim işim deyilmiş səni xoşbəxt etmək.
Qal deməyəcəyəm,
dünyada
kimin ayağına yazılmadı ki, getmək?!

ÇEVİR BU VARAĞI O BİRİ ÜZƏ

Quşu budağından hürküb uçursa,
Şəkildən divarı uçacaq ömrün.
Gəl çıxar içimdən Allah xofunu,
Göyünü toz bassın bu uçak ömrün,
Çevrilim ruhumun şəkil üzünə,
Çevir bu varağı o biri üzə.

Əsib buludları süpürsün külək,
O uzun saçların burulsun yelə.
Görüm əl zirəkdi, ya saçlar zirək?
Əlim o saçları daşısın belə,
Əlimdə çəkilsin daraq o telə,
Çevir bu darağı o biri üzə.

Könlümə işığı düşsün gecənin,
O budaq qaytarsın quşu özünə.
O şəkil qaytarsın divarı geri,
Çevrilim əlimin qabar üzünə,
Çevrilim telinin hamar üzünə,
Çevir bu çırağı o biri üzə.

Səmada iz salsın o uçak uzun,
Ürəyin atlansın qapı səsinə.
Bərk tutub saxlasın pəncərən Ayı,
Göy bassın o izi bərk sinəsinə.
Çevir bu qınağı,
Çevir bu qonağı o biri üzə.

Böl bircə balışı ikiyə mənlə,
Çevrilək bu ömrün yuxu üzünə.
Əllərim daraşsın qarışqa kimi
Bəyaz əllərinin tumar izinə.
Düşməsin bir yarpaq ağacdən yerə,
Yayılsın şipşirin ətrin səhərə,
Çevir bu yatağı o biri üzə...
Çevril divarımın şəkil üzünə...

ÇƏKİRSƏN

Hərə bir cür çəkir dünyada dərdi,
mən sola, sən isə sağa çəkirsən.
Sağ ol, ürəyinin gözündə yaşlı
dərdimi hamıdan bəla çəkirsən.

Bir parça ətdi can, atmısan itə...
Bir sevgi tapasan, bu həsrət bitə...
Köhnə büt-pərəsttək təzə məscidə,
kəndiri əlində buğa çəkirsən...

Hələ bişməmişəm, kalam, çiyəm mən,
Görmürsən başsızam, təkəm, yiyəm, mən?!
Özüm öz qapımda dilənçiyəm mən,
məni qul dərdinə ağa çəkirsən...

Daşın bir zədədi, zədə başımda,
Səpsən, dən cücərməz daha bu şumda...
Ahın qılıncdırmı, durub qarşımda
hər gün sinəmdəki dağa çəkirsən?!.

ANAR

«YAŞAMAQ HAQQI» TRAKTATINDAN FƏSİLLƏR

GÜNEY İŞIQ(LI)LARI

Mirzə Fətəli Axundzadə həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanda və bütövlüklə İranda ictimai-siyasi fikrin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Böyük ədibin epistolyar irsində Zərdəbiyə məktublarla yanaşı, Arazın o tayına, maarifçilərə - Mirzə Məlküm xana, Mirzə Yusif xana ünvanlanmış məktublar önəmli yer tutur. Bu şəxslərlə Axundzadə şəxsən tanış idi. Cənubi Azərbaycanın və İranın digər ünlü maarifçiləri, işıqlı insanları - Mirzə Əbdürrəhim Talibov-Təbrizi, Zeynalabdin Marağayi, Seyid Cəmaləddin Əfqani yazıçı ilə şəxsən tanış olmasalar da onun məfküresinin, əsərlərinin böyük təsiri altındaydılar.

Mirzə Fətəlinin komediyalarının təsiriylə Təbrizli Mirzə ağa dörd səhnə əsəri yazmışdı, beləliklə, İranda dramaturgiyanın ilk «qaranquşları» pərvazlanmışdı.

Şimali Azərbaycanın ilk maarifçiləri Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Kazım bəy, Həsən bəy Zərdəbi Rusiyada təhsil almış, yaxud A.Bakıxanov və Mirzə Fətəli kimi rus mədəniyyətilə sıx bağlı olmuşdularsa, Mirzə Yusif xan və Mirzə Məlküm xan Parisdə oxumuş, uzun zaman Londonda yaşamışdılar. Onların əqidə və düşüncələri, əsasən, Avropa mütəfəkkirlərinin təsiri altında formalaşmışdı. Bu xadimlərin dünyabaxışında sırf türk özünüdərkli həlledici önəm daşmır.

Onlar özlərini ilk növbədə iranlı kimi qavrayırdılar. O taylı maarifçilər üçün İranın yeniləşdirilməsi ideyası səciyyəvidir. Onlar ilk növbədə müstəbidin tək hakimiyyətinə deyil, qanuna söykənən quruluşun yaranmasına can atırdılar. İranın şahlığı saxlamaqla konstitusion monarxiya kimi müasirləşməsinə arzulayırdılar. Yəni bu, mahiyyətcə Mirzə Fətəlinin "Aldanmış kəvakib"də göstərdiyi maariflənmiş hökmdar, ədalətli monarx-şah modeli idi. Mirzə Fətəlidən fərqli olaraq, onlar yeniləşməni də məhz İslam çərçivəsində görürdülər. Bu cəhətdən Panislamizmin banisi və nəzəriyyəçisi sayılan Seyid Cəmaləddin Əfqaninin ideyaları Mirzə Fətəlinin "Kamalüddövlə məktubları"nda və "Aldanmış kəvakib" əsərində ifadə olunmuş fikirlərə çox yaxındır. Yaxındır, am-

ma eyni deyil. Mirzə Fətəli də, C.Əfqani də Şərq ətələtinin əleyhinə, qabaqcıl Qərb elminin nailiyyətlərini mənimsəmək istəyində, çağdaşlaşmaq arzularında eyni mövqedə dururdular. Amma Mirzə Fətəli “Kamalüddövlə məktubları”nda bu istəklərə əngəl kimi dini görürdüsə, C.Əfqani, əksinə, bu yeniləşməni, dünya dəyərlərinə yiyələnməyi İslam dininin zəminində görürdü, C.Əfqaninin Şərq ruhuna, mentalitetinə uyğun olan ideal hökmdar modeli isə Mirzə Fətəlinin daha öncə yaratdığı bədii obrazı Yusif Sərracı xatırladırdı.

Cənub işıqlarının - Cənubi Azərbaycandan bütün İrana və İslam Şərqinə yayılan maarif şüalarının vaxt etibarıyla ilk təmsilçilərindən biri Mirzə Əbdürrəhim Talibov-Təbrizi (1834-1911) idi. Talibov-Təbrizi “Kitab yüklü eşşək”, “Əhmədin kitabı” adlı nəsr əsərlərinin müəllifidir və bunlar Z.Marağayinin “İbrahimbəyin Səyahətnaməsi” ilə yanaşı, Cənubi Azərbaycanda və bütövlükdə İranda realist ədəbiyyatın ilk örnəkləri sayılır.

Qədim Roma yazıçısı Apuleyin “Qızıl eşşək” romanından Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin “Eşşəyin itməliyi”nə qədər bu adı pis çıxmış, amma zəhmətkeş və dinc heyvan bir sıra ədəbi əsərlərin süjetində önəmli yer tutur. Ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatında insanın hisslərini heyvanların adından ifadə etmək təşəbbüsləri ilginçdir.

Lev Tolstoyun “Xolstomer” adlı atı insana xas problemlərdən danışır. Çexov hekayələrinin qəhrəmanları insanlar arasında həmdərd, həmdəm tapmayanda qüssələrini atla bölüşürlər...

Talibov-Təbrizi də bu ədəbi üsuldan istifadə edərək, İranın ictimai və əxlaqi problemlərini eşşəyin diliylə nəql edir.

“Bir otlaqda çoxlu uzunqulaq ilə qaramal bir-birinə əzab-əziyyət yetirmədən otlayır. Bir kürsüdə iki nazirin əyləşməsi və yaxud bir məmləkətdə iki amirin hökmranlıq etməsi mümkünmüdür?”

Bu sayaq atmacalar bütün əsər boyu səpələnib. Və belə atmacalar bu gün də son dərəcə müasir səslənir.

Demə, Roma tarixindən də xəbəri olan eşşək danışır:

“- Deyirlər ki, Roma dövlətilərindən birisi ziyafətdə bir dəstə dostuna bülbül dilindən yemək veribmiş. Şairlər bülbülə dönərək, onun haqqında min dastan demişlər. İndi bu qədər sərvəti ola-ola yoxsulları çox pis halda görüb onlara rəhm etməyən belə adamlar haqqında necə dastan qoşmaq olar? Əgər keçmişdəki varlılar ifrat israfçılıq edirdilərsə, bunu öz eys-ışrətləri üçün öz evlərində edirdilər. İndiki varlılar isə, bundan əlavə yoxsullara öz şan-şöhrətini göstərməyi də qarşılarına məqsəd qoyur və beləliklə də onların qəlbine yoxsulluq dərdlərindən daha artıq dağ çəkirlər”.

Eşşəyin insan xisləti haqqında daha bir dəqiq müşahidəsi:

“Hadisələrin gedişi və bəxt bir şəxsi ali rütbəyə çatdıran kimi hər tərəfdən ona tərif yağışı yağır. Yaltaqlar olmadığı sifətləri ona nisbət verirlər, şairlər onun mədhi üçün qəsidələr yazırlar. Bu yeni parlayan şəxsə əlləri çatmayanlar isə məktub vasitəsilə onun tərifini yazıb yayır, o biçarəni cəhəlet və nadanlıq dalğaları qoynunda göyə qaldırırlar, başqa tərəfdən isə onun xoşbəxtliyinə həsəd aparırlar. Qədimdə böyük adamların həmişə sarayda təlxəkləri olardı, onların işi baş verən qüsurları, eyibləri yaltaqlıq və məddahlıq etmədən deməkdən ibarət idi. İndi təlxək olmadığı üçün hamını öz eyiblərindən xəbərdar etmək peşəsini qəzetlər öz öhdəsinə götürmüşlər, amma nə fayda!”

Eşşəyin daha bir müdrik fikri:

«Pislik və ədavətin ən çox səbəbi ya lovğalıqdan, ya da öz zəifliyini hiss etmədən irəli gəlir. Ən çox o adamlar kin bəsləyirlər ki, özlərində həddən

ziyadə dahilik görürlərsə də, həqiqi qabiliyyət dərəcələrinin aşkara çıxmasından qorxurlar”.

Müəllif bu əsərində seçdiyi üsulu ardıcıl şəkildə davam edir, yəni doğrudan da real eşşəyin başına gələ biləcək hadisələrdən - nəcib və nanəcib sahiblərinə münasibəti, istidən-soyuqdan qorunması, aclıqdan-susuzluqdan əziyyət çəkməsi, hirslenib zalım sahibinə şıllaq atması, ağır yükəndən yorulub səfəli bir yerdə ağnaması, anqırır xeyirxah sahibini oğrular barədə xəbərdar etməsi və sair detallar oxucunun gözləri qarşısında doğrudan-doğruya bu məzlum heyvanın sərgüzəştlərini, yaşamaq tərzini canlandırır. Amma yazıçının məqsədi zooloji mətləblərdən söz açmaq deyil. Seçdiyi bu üslubla eşşəyin gözüylə insan davranışlarını göstərməkdir. Doğrudur, bəzi yerlərdə yazıçı ölçü hissəsinə riayət etmir, eşşəyin monoloqları sanki ciddi siyasi xadimin, ya müdrik filosofun bəyanatlarıdır, amma hər halda müəllif qarşıya qoyduğu məqsədə nail olur - bu vasitəylə müasir cəmiyyətin qüsurlarını, bəzi insanlara xas olan naqislikləri açıb göstərə bilir. Yaşadığı dövrün tənqidi Talibov-Təbrizinin başqa bir əsərində “Əhmədin kitabı”nda daha sərt şəkildə ifadə olunmuşdur.

Zeynalabdin Marağayinin (1837-1910) “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” romanında Talibov-Təbrizinin “Əhmədin kitabı” xatırlanır və əsərin qəhrəmanı İbrahim bəy vətəni İrani sərt tənqid etdiyinə görə bu kitabı pisləyir. Amma İrana səfər edəndən sonra (əvvəllər Misirdə yaşamış azərbaycanlı İbrahim) Əbdürrəhim Talibovun kitabını pislədiyinə görə peşman olur və yazır: “Əhmədin kitabı” müəllifindən - müdrik erəndən mənə bağışlamasını fəqirənə xahiş edirəm, çünki öz üzəndənirəq vətənpərvərliyimin səbəbindən onun haqqında bəd düşünürdüm. Yalnız indi, bu görkəmli insanın müdrik fikirlərinin bütün incəliklərini dərk edərkən mən deyə bilərəm ki, onun qəlbində həqiqi vətənpərvərlik alovu yanırdı”.

Cənubda, eləcə də Şimalda realist ədəbiyyatın və ictimai-bədii fikrin inkişafına Zeynalabdin Marağayinin “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” böyük təsir göstərmişdir. Əsər İranda, eləcə də Türkiyədə, Hindistanda, Cənubi Qafqazda, Orta Asiyada geniş yayılmışdı. Bertels qeyd edir ki, bu əsər “həyatın sosial tərəflərinin aydın ifadə olunduğu farsca yazılan ilk Avropa tipli orijinal romandır”.

Z.Marağayı özü romanı haqqında belə deyir: “Mən fəxr edirəm ki, ölkəmizin eyiblərini və nöqsanlarını aşkarlayan, göstərən və onların aradan qaldırılması üçün bütün səylərimi sərf etmiş ilk yazıçı olmuşam. Mən Avropa yazıçılarından etdiyi kimi etdim - əsarət, istismar və vətən oğullarımızın nadanlılığı haqqında düz və açıq söz söylədim. Namaza çağıran müəzzin kimi, sübhədən xəbər verən xoruz kimi - xalqımızı oyatmağa çalışdım. Ədalətə səslədim. Mən şadam ki, əsərinin səhifələrində bərabərlik, azadlıq və qanun çırağı yandıra bilmiş birinci yazıçı olmuşam”.

Zeynalabdin Marağada - Azərbaycanın “ərzaq hasil edən ən iri şəhərində” (romanda deyildi ki) - anadan olmuşdur. “Səyahətnamə” farsca yazılsa da, müəllif öz türk mənşəyini vurğulayır, dəfələrlə soydaşları haqqında rəğbətlə söz açır. Romanın qəhrəmanı İbrahim bəy Qahirədə uzun müddət yaşamış azərbaycanlı tacir oğludur. Qahirədə o, iranlı zəvvarlarla görüşüb söhbətləşir. Zəvvarlar ondan: “Bəs siz farscanı hardan bilirsiniz?” - deyər soruşur. Cavabında: “Mən iranlıyam, Azərbaycandanam” - deyir... Başqa yerdə:

“Sən türksən?”

“Bəli. Azərbaycanlıyam”. (!-A.)

1962-ci ildə Marağayinin romanı nüfuzlu “Literaturniye pamyatniki” seriyasında, SSRİ Elmlər Akademiyasının nəşriyyatında rus dilində işıq üzü gördü. Bu nəşrə son söz yazmış A.M.Şoytov qeyd edir ki, “M.F.Axundovun “Hindistan şahzadəsi Kamalüddövlənin İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə üç məktubu və sonuncunun cavabları” adlı məşhur fəlsəfi əsəri bütün Yaxın Şərqdə olduğu kimi, İranda da geniş yayılmışdı. “Kamalüddövlə məktubları”nın təsiri, şübhəsiz, “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”ndə də özünü göstərir və buna dəlalət edən yalnız müəlliflərin gerçəkliyə eyni cür tənqidi yanaşması, bir çox faktların və məişət detallarının üst-üstə düşməsi deyil, həmçinin bədii üsulların oxşarlığıdır”.

Zeynalabdin Marağayi və Mirzə Fətəli “Məlikül-şüəra”, “Şəmsi şüəra” elan olunan istedadsız qafiyəbazları eyni sarkazm ilə məsxərəyə qoyurdular. “Səyahətnamə”dən aşağıdakı səhnəcik belə bənzərsiz komizmə misaldır.

“Corabçının dükanı yaxınlığında əlində qələm, kağız tutub oturmuş bir nəfər gördüm. O, qarşısındakı oğlana arabir baxa-baxa nəse cızma-qara edirdi. Elə bilmişdim ki, gəncin portretini çəkən rəssamdı. Qələmli, kağızlı adamı qoca dükançıya göstərərək soruşdum: - Əmi, de görüm bu rəssamın ismi nədir?

Qoca gülüb dedi:

- Oğul, rəssam bildiyin şəkilçəkən yox, şairdi. Bu oğlan üçün şeir qoşur. Lap zəhləmi töküüb bu həyasız şairlər! Gah biri, gah o birisi burada sülənir ki, nə var, nə var bu gəda üçün şeir yazsın...”

Cəlil Məmmədquluzadənin bir felyetonunda da şərqlilərin bu «şairlik azarına», cızmaqaraçılığa eyni münasibəti görürük: «Şeir nəşəsilə məst olan şairlər tək bir Azərbaycanda deyil, Türkiyədən başlamış yer üzərində yaşayan cümlə müsəlman qələm sahibləri şairdirlər. Nə qədər ki, Qərbdə... eşq və məhəbbət şairləri azdırlarsa, o dərəcədə biz cənnətin hurilərini xəyal ilə qucaqlayan islam ümməti içində eşq və məhəbbət şairliyi günü-gündən artmaqdadır.

Onunçün də onlarda dünya mədəniyyəti tərəqqi tapmaqdadır, bizlərdə xəyalat “mədəniyyəti” şöhrət tapmaqdadır. Orda qələm sahibi öz fikrini sadəcə kağız götürüb ildırım sürəti ilə dünya və ələmə deyir, bizlər də sol ovcumuza kağız alıb gözlərimizi göyə axıdıb qafiyə axtarıq və məzmunu vəzn və qafiyəyə qurban gətirib şeir yazırıq...”

Bu son cümlələr sanki Marağayinin yazdığı səhnənin əyani mənzərəsidir.

Mirzə Cəlil dəfələrlə Marağayinin romanlarından sitatlar gətirmiş, 1906-1907-ci illərdə “Molla Nəsrəddin”in səhifələrində “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”nin süjetləri üzrə karikaturalar dərc olunmuşdur.

Panislamizmin ideoloji banisi və dinin erfarmatoru kimi tanınan məşhur mütəfəkkir və ictimai-siyasi xadim Şeyx Cəmaləddin Əfqani (1838-1897) Həmədan yaxınlığında, əsasən azəri türkləri yaşayan Əsədabad qəsəbəsində anadan olmuşdur. Əfqani ilə Parisdə yaxın ünsiyyətdə olmuş Əhməd bəy Ağaoğlu onun dilindən eşitdiklərini qələmə almışdır: “Validəynlərim Marağadandı, sonralar Həmədana köçmüşlər. Mən Həmədanda anadan olmuşam. Atamın işləri pozulduğuna görə Əfqanıstana köçməli olduq”.

Ağaoğlu yazır: “Cəmaləddin Azəri türkcəsini ana dili olaraq konuşuyordu”.

Əsərlərində dönə-dönə Azərbaycanın adını çəkir, “Azərbaycan hadisələri zamanında məmləkətdə qəhətlik və zülm hökm sürdüyünü”

bildirirdi. Təbrizdə xalqın qorxu içində yaşadığı günlərdə İran qəzetlərinin "Təbriz şəhəri və onun rayonları çox yaxşı haldadır" deyə yazdığına kinayə edirdi. İranda qəhətliyin yaranması və minlərlə Allah bəndəsinin tələf olması barədə yazarkən, Əfqani vurğulayır ki, ittihamları «bütün xeyirlərdən öz şəxsi mənafehləri üçün istifadə etməyə və çirkin yolla şəriətə zidd üsullarla Azərbaycan ölkəsinin yarısına sahib olmağa səy göstərən bəzilərinə aiddir».

C.Əfqaninin əsas ideyaları publisist məqalələrində əks olunmuşdur bu yazıların başlıqları da məzmunundan xəbər verir: «Milli birlik fəlsəfəsi və dil ortaqlığının həqiqi mahiyyəti», "Despotizm - tərəqqinin əsas düşmənidir", "İslamda islahatlar", "Millətdən kənar səadət, dil olmadan da millət yoxdur".

İslamın həqiqi dəyərlərini dirçəltməyə çağıran Əfqani Qərb sivilizasiyasının çağdaş uğurlarına da yiyələnməkdə bir qəbahət görmür, "əgər Qərb vaxtilə Şərqdən bir çox elmi fənnləri əxz etmişsə, biz indi Avropaya üz tutaraq öz elmimizi qaytarırıq" - deyə düşünürdü.

"Həyatla bağlı olan elm və maarif heç bir vəchlə dinə zidd və müğayir deyildir".

Əfqaninin fikrincə, İslam dini müasir elmlərin inkişafı üçün hər hansı başqa dindən daha çox imkanlar tanıyır. İslamın reformatloru kimi çıxış edən Əfqani bir müsahibəsində suala cavab olaraq, xristian dininin reformatloru Lüteri xatırlayır: "Quranın həqiqi ruhu azadxah və eləcə də, müasir fikirlərə uyğun gəlir, indiki nizam-intizamsızlığın İslam qanunlarına qətiyyənlə dəxli yoxdur. Bunlar nadan və cahil təfsirçilərin islama etdikləri əlavələrdir. Tarixi təkamül və inkişaf onların bu səhvlərini islah edəcək. Demək, bir müsəlman ziyalı və alimi Avropa demokratik məfkurəsinə tamamilə aşina olsa, o, Quranın təlimlərinə əsaslanaraq, xalqı müasir mütərəqqi demokratik məfkurələrlə tanış edə bilər. Bu iş isə Lüterin üzləşdiyi maneələrlə üzləşməz".

Bununla belə, böyük din mütəfəkkiri dil amilini də unutmur. Əfqani belə qənaətə gəlirdi ki, "ana dilində olmayan elm və maarif hamının varına çevrilə bilməz". Fikrini açıqlayaraq yazırdı: "İnsanları bir-birinə bağlayan qüvvə iki vacib şeyi tələb edir; bunlar olmasa birlik də ola bilməz. Bunlardan biri məhz dil birliyi. Buna milli vəhdət də deyirlər, digəri din birliyi. Heç şübhə yoxdur ki, dil birliyi, yəni milli birlik dini birlikdən daha möhkəm və sabitdir. Çünki dil az müddət ərzində dəyişməyi və ya başqası ilə əvəz olunmağı qəbul etmir. Din isə belə deyil. Tarix göstərir ki, eyni bir dildə danışan bir millət min il ərzində öz dilinə ciddi xələl gətirmədən dinini dəyişir, başqası ilə əvəz edir. Buna görə də dil birliyindən yaranan əlaqə və ittifaqın təsiri dini əlaqələrin təsirindən daha güclüdür".

Əfqani kimi İslam bilicisinin dilindən səslənən bu fikir çox mühümdür. Dil amilinin önə çəkilməsi milli şüurda ümmət anlayışından millət anlayışına keçidin ilk nümunələrindəndir. Bu baxımdan bütün Şərqi xitab edən filosof Hindistanın dil probleminə də toxunur. Onun fikrincə, sanskrit, benqal dillərinə yaxın olan urdu dili Hindistanın rəsmi dili mövqeyinə çatıb bilər. Əfqani yazır: "Dediklərimdən belə çıxmasın ki, biz ingilis dilinin öyrənilməsinin əleyhinəyik. Əksinə, biz belə zənn edirik ki, ingilis dilini öyrənmək bir neçə cəhətdən hindlilər üçün vacibdir. Birincisi nəzərə almaq lazımdır ki, Hindistan hökuməti ingilis hökumətidir, nə qədər ki, məhkum millət hakim millətin dilini öyrənməyib, o zaman onların arasında normal münasibətlər, tərəflərin hüquq bərabərliyi mümkün olmaz, narazılıqlar, zülm və sitəm heç vaxt aradan qalxmaz".

Əfqaninin yaşadığı dövrdə Britaniya müstəmləkəsi olan Hindistanın müstəqilliyindən söz açmaq real deyildi. Odur ki, Əfqani hakim ingilislərlə hindlilərin bərabər hüquqlu münasibətlər qurmasını, yerli dillərin də ingilis dili statusuna malik olmasını irəli sürürdü, təklif edirdi ki, “Hind dili də Hindistanda rəsmi dövlət dili elan olunsun və bütün iclaslarda o dildən istifadə olunsun, bütün işlərdə, idarələrdə, Parlamanda hind dili ingilis diliylə bərabər tutulsun. Hindlilər inansınlar ki, onlarla ingilis milləti arasında ayrı-seçkilik yoxdur, tam əlaqə və rabitə yaradılmışdır, hakim-məhkum imtiyazları aradan qaldırılmışdır”.

Hindistanın böyük siyasi xadimi Cəvahirəl Nehru yazırdı: “XIX əsrdə Misirdə ən böyük islahatçı Səid Cəmaləddin idi (Əfqani bir müddət Misirdə yaşayıb çalışmış, Şərq, Avropa ölkələrində, Rusiyada, Amerikada da olmuşdu - A.) O, elə bir dini rəhbər idi ki, İslamı yeni dünyanın tələbatına uyğun olaraq müasirləşdirməyə çalışırdı. Seyid Cəmaləddin deyirdi ki, tərəqqinin bütün formaları müsəlman dini ilə uyğunlaşdırıla bilər. Onun İslamın dirçəlişi və yeniləşdirilməsi işində söylərilən, Hindistanda hind ənənələrinin yeniləşdirilməsi arasında ümumi məqamlar çoxdur”.

Şərq və Avropa ölkələrində, ABŞ-da, Rusiyada alimlər və siyasi xadimlərlə mühüm görüşlər keçirən Əfqani türk, ərəb, fars, fransız və rus dillərini mükəmməl bilirdi.

Böyük fransız alimi Renan Əfqaniylə görüşündən təəssüratı belə qələmə alır: “Şeyx Cəmaləddin ilə bundan iki ay əvvəl tanış oldum, indiye qədər çox az adam üzərimdə bu qədər qüvvətli təsir buraxmışdır. Düşüncələrində sərbəst, əsil mərd xarakterli insandır. Söhbətimiz əsnasında İbn Sina ilə İbn Rüşdən birinin dirilib qarşıma çıxdığını hiss edirdim”.

Şeyx də Renan haqqında eyni hörmət və ehtiramla danışır, amma eyni zamanda onunla razılaşmadığı məqamları da açıq və məntiqli şəkildə izah edir.

Öz dini reforma ideyalarını Əfqani Rusiyanın, İranın və Osmanlı dövlətinin rəhbərləriylə görüşlərdə də dilə gətirirdi. Peterburqda rus çarı Aleksandrla görüşü zamanı çar ondan Şahla ixtilafının səbəbini soruşur. Cəmaləddin: Mən bu fikirdəyəm ki, şahı parlamən təşkil etməlidir, Şah isə buna razı deyildir.

Çar: Əlbəttə, Şah haqlıdır, kəndlilərin onun hökumətini idarə etməsinə o, necə razı ola bilər?

Əfqani sözünün üstündə durur: Mən bu fikirdəyəm ki, hər padşah üçün milyonlarla rəiyyətin onu sevməsi, ona düşmən olmasından, onun əleyhinə qiyam fərsətini gözləməsindən yaxşıdır.

Bu sözlərdən sonra Çar ayağa qalxıb söhbəti kəsir. Bu, o demək idi ki, bu söhbət çarı daha maraqlandırmır və bu qəribə qonaq çıxıb gedə bilər.

1899-cu ildə Parisdə Fransız İnqilabının yüz illiyi qeyd olunarkən bu mərasimə qonaq gəlmiş İran şahı Nəsrəddin Əfqaniylə görüşür və barışıq əlaməti olaraq onu İrana dəvət edir, Əfqani saf alim sadələvhlüyüylə bu dəvəti qəbul edib İrana qayıdır və dərhal başa düşür ki, bu dəvət onu daima nəzarətdə saxlamaq üçün lazım imiş şaha. Bu epizod Cəfər Cəbbarlinin «Nəsrəddin şah» pyesində bədii cəhətdən canlandırılır. Nəsrəddin şah Əfqaninin sözlərini, islahat təkliflərini diqqətlə dinləyir, onunla razılaşır, alim gedəndən sonra göstəriş verir ki, onu həbs etsinlər və öldürsünlər. Amma həyatda olduğu kimi, Cəfər Cəbbarlinin pyesində də məhz Nəsrəddin şahın özünə qəsd olunur. Pyesdə şahın qətl olunması haqqında qərarı

Cəmaləddin Əfqaninin (əsərdə öz adıyla çıxış edir) başçılıq etdiyi fədailər təşkilatı qərar verir.

Türkiyə sultanı Əbdül Həmid də etiraf edir ki, "Cəmaləddin Əfqanini yaxından tanıyıram, Misirdə bulunurdu, təhlükəli bir adam idi... İstanbula çağırıdım, gəldi və bir daha İstanbuldan ayrılmasına izin vermədim".

Sultanın örtülü şəkildə "İstanbuldan ayrılmasına yol vermədim" sözləri əslində Əfqaninin məhbəsə atılması deməkdi. Ömrünün son məktubunu da məhbəsxanadan yazıb:

"Mən bu məktubu sizə həbsxanadan yazıram və indi dostlarımla görüşməkdən məhrumam. Artıq nə azadlığa ümidim var, nə də yaşamağa. Amma nə tutulmağımdan kədərlənirəm, nə də öləcəyimdən qorxuram. Mənim üçün belə həbs də xoşdur, belə ölüm də. Mən özüm kimlərinə azadlığı naminə öldürüləcəyəm. Lakin bircə ona təəssüflənirəm ki, əkdiklərimi biçəmmədim, bəslədiyim arzulara çatamadım. Qəddarlıq qılıncı qoymadı ki, Şərq xalqlarının oyanmasını görə... Lakin onlar başa düşmərlər ki, fikir sahibini məhv etmək onun fikirlərini məhv etmək vasitəsi ola bilməz. Həyatın özü haqq sözləri əbədi olaraq öz səhifələrinə həkk etmişdir".

Məktubunun son sözləri nəsillərə çağırış kimi səslənir:

"Bacardığınız qədər bu hakimiyyəti bünövrəsindən dağıtmağa səy edin. Elə edin ki, sizinlə başqa xalqlar arasında mövcud olan maneələri aradan qaldıra bilərsiniz. Mövhumatçılara uymayın".

Sovet dönməində uzun illər boyu Cəmaləddin Əfqaninin adı, fəaliyyəti və əsərləri Azərbaycan oxucularına məlum deyildi. İlk dəfə onun haqqında tədqiqat aparan və kitabını nəşr edən görkəmli alimimiz Şamil Qurbanov qeyd edir ki, Əfqani İstanbul Universitetində Anadolu türkcəsində, Bakıda Azərbaycan türkcəsində, Peterburqda rusca, Parisdə fransızca danışdığı məlumdur. Cəmaləddin Əfqaninin Bakıda olması barədə 1889-cu ilin 30 oktyabr və 11 noyabr saylarında "Kəşkül" qəzetində də məlumat dərc edilib. Şimali Azərbaycanın görkəmli siyasət və ədəbiyyat adamları Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə bu böyük alim haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər. 1911-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə onun "Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti" əsərini fars dilindən çevirmiş və İstanbulda çap etdirmişdir.

Əfqanini elmi və fəlsəfi irsi, şübhəsiz, başqa Şərq xalqlarının da mənəvi sərvətidir, amma onun fəaliyyəti ilk növbədə İran və Azərbaycanın milli düşüncəsinin formalaşmasında, ümmətçilikdən millətçiliyə keçid kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əgər XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin ilk onilliklərində Şimali Azərbaycanın Cənuba mədəni və mənəvi təsiri Mirzə Fətəli Axundzadənin, Həsən bəy Zərdəbinin, Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı ilə bağlı idisə, XX əsrdə artıq Nəriman Nərimanov, Məmməd Əmin Rəsulzadə İranın siyasi həyatında mühüm rol oynayırlar. Bura Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" jurnalının Təbrizdə Azərbaycan türkcəsində buraxılmış nömrələrini də əlavə etsək, istər, İrana Konstitusiya vermiş Səttarxan Məşrutəsinin, istər, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin "Azadistan" hərəkatının mənəvi mənbələri Şimaldan gələn çağırışlar idi. Bu çağırışlarla Cənubun özündən Talibov-Təbrizinin, Zeynalabdin Marağayinin, Cəmaləddin Əfqaninin, Mirzə Həsən Rüşdiyənin maarifçi fəaliyyətləri səsleşirdi. Bu ideyalar daha sonralar Tağı Əraninin, Seyid Cəfər Pişəverinin siyasi və publisistik əməlləriylə davam etdirildi. Odur ki, 1945-46-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda başlanan milli oyanışı yalnız sovet siyasətiylə və sovet

qoşunlarının İranda yerləşməsiylə bağlamaq düz deyil. Bu milli oyanışın kökləri hər iki taylı Azərbaycanın yüz il əvvəllərdən başlayan milli-mədəni intibahıyla bağlıdır. Mirzə Bala Məmmədzaadənin düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, 1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bu ya digər dərəcədə fikir babaları sırasında Mirzə Fətəlidən Zərdəbiyə, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, Sabirdən Əlibəy Hüseynzadəyə, Əhməd bəy Ağayevə qədər ziyalılar pleyadası vardısı, Cənubi Azərbaycanda müstəqillik və müasirlik arzuları Talıbov-Təbrizdən, Zeynalabdin Marağayidən, Cəmaləddin Əfqanıdən gələn işıqlarla bağlıdır...

“DİLDƏ, FİKİRDƏ, İŞDƏ BİRLİK”

Mirzə Fətəli Axundzadənin və Həsən bəy Zərdəbinin ideyaları Azərbaycandan kənarda da davam etdirildi.

Kırım-tatar yazıçısı, publisist və ictimai xadimi İsmayıl bəy Qasprinski (1851-1914) Baxçasarayda “Tərcüman” adlı ümumtürk qəzetini nəşr etməyə başladı və yeni tədris metodunun - “üsuli-cədid”in təməlini qoydu.

Tarix elmləri doktoru, professor M.A.Usmanov İ.Qasprinskinin (Qaspralının) “Rusiya və Şərq” kitabının ön sözündə yazır: “Faktiki olaraq o, Rusiyanın müsəlman xalqları arasında bütöv bir maarifçilik hərəkatı - “cədidçiliyin” yaradıcısı, həm ideoloqu, həm də praktik təşkilatçısı idi... Dünyəvi maarifçiliyin yeni və ən ali mərhələsi olan cədidçilik öz mədəni-mənəvi universallığı ilə bu xalqların hər birində milli hissin, yəni türk özünüdərkinin soy ümumiliyi içində yaranması və inkişafına təkan vermişdir”.

Yalnız Kırım tatarları deyil, Rusiyanın başqa türk xalqları da İ.Qaspralını ağsaqqal, millət atası, ulu ustad kimi qəbul edirdilər.

İsmayıl bəy həyat və fəaliyyət qayəsini türk xalqları üçün irəli sürdüyü məşhur “Dildə, fikirdə və işdə birlik” şüarında ifadə edirdi.

“Tərcüman” qəzetinin dil üslubuna gəldikdə, İ.Qasprinski yaradıcılığının araşdırıcısı, tanınmış şərqşünas A.Beninqston yazır: “Bu dil başlıca olaraq sadələşdirilmiş türk dilinə əsaslanır və mümkün qədər ərəb və fars dillərindən arıtlanmış, beləliklə, Balkanlardan tutmuş Böyük Çin səddinədək, yaxud Qasprinskinin xoşladığı təbircə desək, “Boğaziçi qayıqçılarından Kaşqar dəvəçilərinədək”, bütün türk xalqları tərəfindən anlaşıla bilərdi”.

Və məhz bu məziyyətinə görə, Beninqson qeyd etdiyi kimi, «Tərcüman» Rusiya imperiyasının və Türkiyənin qabaqcıl xadimlərinin diqqətini cəlb etmişdi. Onların arasında ən məşhurları Yusif Akçura, Ramiyev qardaşları, Əhməd Sədri Məqsudi, Rizaəddin Fəxrəddin, Firidun bəy Köçərli, Ələkbər Rəfibəyli, Nəriman Nərimanov, Osman Akçokraklı, Əhməd Ozanbaşı, Həsən Səbri, İbrahim Fəhmi, Fuad Köprülü, Ziya Göyalp, Əhməd Muxtar Paşa, eləcə də başqaları var».

Düzü, bu şərəfli siyahıda ulu babam Ələkbər Rəfibəylinin adını görüb qürur duydu, amma indiyədək “Tərcüman”da onun məhz hansı yazılarının çıxdığını öyrənə bilməmişəm.

Mənim iş otağımda asdığım fotosəkil - ixtiyar yaşında olan Həsən bəy Zərdəbi, yetkinlik dövründə İsmayıl bəy Qasprinski və cavan Əlimərdan bəy Topçubaşov (Həsən bəyin kürəkəni) - rəmzi mənə daşıyır. Mirzə Fətəlinin, Zərdəbinin türk aləmində başladıkları maarifçi, mütərəqqi-demokratik və milli vətənpərvər fəaliyyətə yeni mərhələdə İ.Qasprinski və Ə.Topçubaşov davam etmişlər. Rusiya Müsəlmanlarının Birinci Qurultayında sədr Qas-

prinski, müavini Topçubaşov seçilmişdilər, İkinci qurultayda sədrlik artıq Əlimərdan bəyə həvalə edilmişdir. (Sonralar, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Əlimərdan bəy soyadını "Topçubaşı" kimi göstərirdi).

İsmayıl bəy Qasprinski alovlu vətənpərvər olmaqla yanaşı, həm də ayıq-sayıq və ehtiyatlı siyasətçi idi. O, bir çox fikirlərini üstüörtülü, "Ezop diliylə" bildirir, mətləbin həqiqi mənasını pərdələməyi bacarırdı.

Məsələn, "Rusiya müsəlmanlığı" məqaləsində yazırdı: "500 il əvvəl "Kulikovo çölü"ndə müsəlman xalqlarının, o cümlədən türk-tatar xalqlarının Rusiya tərkibində müqəddəratı həll olundu. Düşünürük ki, əvvəl-axır Rusiya cümlə türk-tatar xalqlarını öz qoynuna alacaqdır. Beləliklə, gələcəkdə, ola bilsin, lap yaxın gələcəkdə Rusiya böyük müsəlman məmləkətlərinin birinə çevriləcək, bütün bunlar, mənim zənnimcə, onun xristian ölkəsi kimi önəmini heç də azaltmayacaq».

O gündən bu günə qatı rus millətçilərinin qorxduqları da elə budur.

Göründüyü kimi, İsmayıl bəy üstüörtülü şəkildə Rusiyanın gələcəyinin türk-tatar xalqlarıyla münasibətindən asılı olacağını sezdirdi. Bu düşüncə hardasa bu gün rusların da, qeyri-rusların da tərəfdar çıxdıqları Avrasiya ideyaları ilə səsleşir. Halbuki, vaxtilə fəaliyyətini imperiya üçün təhlükəli, özünü isə "Türkiyə agent"i" sanaraq rus şovinistləri Qasprinskiyə sıxma-boğmaya salırdılar. Türkiyədə isə bəziləri onu "rus casusu" sayırdı..

Parisdə İsmayıl bəy böyük rus yazıçısı İvan Sergeyeviç Turgenevlə tanış olur. Turgenev cavan tatar maarifçisinə dəstəyini əsirgəmir.

1910-cu ildə nüfuzlu Fransa jurnalı "Revu dö Mond Müsulman" Qasprinskiyə Nobel sülh mükafatının verilməsi barədə təklif irəli sürür.

Öz vətəninə isə o, fanatik müsəlman ruhanilərinin tənələrinə məruz qalırdı. Heç vaxtlə dinə, təhsilə islahatçı görüşlərini ona bağışlamırdılar. Qasprinskiyə böyük hörmət bəsləyən Mirzə Cəlil "Molla Nəsrəddin»də mollaların İsmayıl bəyə hücumunu təsvir edən karikatura dərc etmişdi.

Qasprinski Azərbaycandakı məsləkdaşları Zərdabi, Topçubaşov, Nərimanov və başqalarıyla dostluq əlaqələri saxlayırdı. N.Nərimanov hələ Odessada təhsil aldığı illərdə İsmayıl bəyi ziyarət etmişdi. Böyük ehtiram bəslədiyi bu insanın ölüm xəbərini ürək ağrısı ilə qarşılayan Nərimanov İsmayıl bəyin xatirəsinə həsr etdiyi məqaləsində acı kədərlə yazırdı: "Qasprinski unudan xalqlar bir başdaşı qoyub üzərində bu sözləri yazmalıdır: "İsmayıl bəy kimi qəhrəmanı unutmuş millət özü də qeyb oldu".

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baş naziri və görkəmli xadimi Nəsimbəy Usubbəyov İsmayıl bəyin qızıyla evlənmişdi.

ÜMMƏTDƏN MİLLƏTƏ

XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan ictimai fikri 1905-ci il Birinci Rusiya inqilabından sonra geniş nəşr olunmağa başlayan milli mətbuatımızın ətrafında formalaşırdı. Hələ XIX yüzillikdə "Əkinçi"nin ardınca qısa müddət Səid Əfəndi Ünsizadənin redaktorluğu ilə "Ziya" qəzeti (1879-cu ildə; bir il sonra "Ziyayi Qafqaziyyə" adlanmış) və onun qardaşı Cəlil Ünsizadənin başçılığı ilə "Kəşkül" qəzeti (1883-1891) buraxılmışdı. "Kəşkül"də yeni dövrdə ilk dəfə olaraq "Azərbaycan" sözü ölkə və millət adı mənasında işlənir.

XIX-XX əsrlərin qovşağında Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları "millət" və "ümme" anlayışları arasındakı fərqi dəqiq göstərmişlər. "Kəşkül" qəzetində

(1890-cı ildə) “azərbaycanlı” adıyla imzalanmış felyeton dərc edilmiş, soydaşımızın əcnəbi ilə mükəliməsi verilmişdir:

– Siz hansı millətdəsiniz?

– Mən müsəlmanam.

– Yox. Mən milliyyətinizi soruşuram. Din ayrı şeydi, millət ayrı. Anladım ki, müsəlmansınız, amma milli mənsubiyyətinizi bilmək istəyirəm.

– Düzü milliyyətimi bilmirəm.

– Sizin millətiniz azərbaycanlılardı.

– Necə dediniz?

– Azərbaycan milləti, əzizim, Azərbaycan”...

1903-cü ildə M.Şahtaxtinskiyinin redaktorluğu altında «Şərqi Rus» qəzetinin ilk sayı çıxır. 1905-ci il Rusiya inqilabından sonra Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev “Həyat” və “İrşad” qəzetlərinin nəşrinə başlayırlar; 1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” jurnalları mətbuat mənzərəmizi zənginləşdirirlər.

XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan ictimai fikri əsasən iki istiqamətdə cərəyan edirdi; bir cərəyan ümumtürk dəyərlərinə üz tutur və arxalanırdı, o biri yön Mirzə Fətəli-Zərdəbi realist xəttini davam edərək, Azərbaycanın problemlərini əsas götürən istiqamətdə çalışırdı...

Birinci səmtin ideoloji əsaslarını Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov müəyyənləşdirirdilər. Ə.Hüseynzadənin ilk dəfə irəli sürdüyü üçlük artıq aparıcı qayə kimi səslənirdi: türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək.

Əli bəyin görmək istədiyi ideal şəxsiyyət «islam əqidəli, türk qanlı, Avropa libaslı» olmalıydı. Türk dillərinin urqo-fin (onun təbircə «uyğur-fin») dillərilə bəzi linqvistik ilgilərinə əsaslanan Əli bəy «Turan» şeirində macarlara poetik müraciətlə üz tutaraq yazırdı:

***Sizlərsiniz, ey qövmi Macar, bizlərə ihvan,
Əcdadımızın müştərəkən mənşəyi Turan.
Bir dindəyiz biz, həpimiz haqpərəstan,
Mümkünmü ayırsın bizi İncil ilə Quran?***

“Vahid türk milləti mövqeyindən çıxış edərək, Ə.Hüseynzadə osmanlı türkləri, azərbaycanlılar, özbəklər, qazaxlar və başqa türk xalqları arasında etnik fərqlərin keyfiyyət səciyyəsinə nəzərə almayaraq «ayrı-ayrı türk xalqlarının müstəqil millət kimi təqdim olunmasını rədd edirdi» (A.Balayev).

Bu romantik, qlobal «türkçülük», daha dəqiq desək, «turançılıq» ilə müəyyən dərəcədə Azərbaycanın romantik şairləri Abbas Səhhətin, Məhəmməd Hədinin, Abdulla Şaiqin, Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavadın, gənc Cəfər Cəbbərlinin yaradıcı amalları səsleşirdi. Bu şairlərin bir qismi Ə.Hüseynzadənin 1906-cı ildə nəşrə başladığı «Füyuzat» jurnalı ətrafında toplaşmışdı. Təəssüf ki, bu jurnalın ömrü qısa oldu, elə həmin ildə də nəşri bitdi.

Ə.Hüseynzadə bütün türklərin gələcək vahid dili kimi osmanlı türkcəsinin İstanbul variantını görürdü və özü də bu lisanda yazırdı. Yuxarıda gətirdiyimiz sitatdan görünür ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu barədə tamamilə başqa fikirdə idi. Bu iki bir-birinə zidd mövqə Azərbaycanın 1918-20-ci illərdə tarixi müqəddəratında həlledici siyasi olaylarda əksini tapdı.

Əli bəy Hüseynzadə Türkiyəyə gedəndən sonra türk dillərinin unifikasiyası vəzifəsini (Əli bəyin modeli əsasında) 1912-ci ildə çıxan “Şəlalə” jurnalı öhdəsinə götürdü. Bu təmayüllərə qarşı çıxış edən görkəmli maarifçi və ədibimiz Fəridun bəy Köçərli “osmanlılar”ın səylərini

rusifikatorların cəhdlərilə bir tuturdu; hər iki halda Azərbaycan türklərinin doğma dillərini əritmək, ya yox etməyə yönəldilmiş təşəbbüs sayırdı.

O, sərt ifadələrdən də çəkinmirdi: "Bizim fikrimizcə, belə meymunçuluq faktiki olaraq milli xəyanətdir". A.Balayev yazır: "Ə.Hüseynzadə belə qənaətdə idi ki, tarixdə ümumi din zəminində böyük millətlər dövrünü gəlməkdədir. Bundan çıxış edərək Ə.Hüseynzadə Azərbaycanın "islam aləminin mənəvi və siyasi lideri" saydığı Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılmağına çağırırdı".

Bu ideyalar xalqımıza baha başa gəldi. Həm çarizm dönməsində, həm də yetmiş illik sovet hakimiyyəti zamanı, hər şeydən əvvəl, pantürkizm "suçuna", Türkiyəyə qovuşmaq xəyalına görə ittiham başımız üstə «Domokl qılıncı» kimi asılmışdı. Erməni millətçiləri Azərbaycana qarşı düşmənçilik fəaliyyətlərində, əvvəllər Çar Rus hakimiyyətinə, sonralar sovet iqtidarına mütəmadi ötürdüləri donoslarda Qafqazın ardınca Orta Asiya xalqlarının Türkiyəyə qatılıb böyük Turan imperiyası yaradacaqlarıyla qorxudurdular.

Ə.Hüseynzadənin milli mətbuatımızın mədəni, ədəbi həyatının inkişafında Azərbaycana xidmətlərini heç də azaltmayaraq demək olar ki, belə əhvali-ruhiyyələrin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1920-ci ildə süquta uğramasında da müəyyən nəhs rolu oldu... Əqidəsi, ictimai-siyasi fəaliyyəti baxımından keşməkeşli ömrünün bir çox dövrlərində Ə.Ağayev (Ağaoğlu) Əli bəylə eyni mövqedən çıxış edirdi.

Bəzən Əhməd bəyi türkcülüyn çılğın təəssübkeşi olmaqla yanaşı, türk aləminin perspektivlərini Avropa dəyərlərinə yiyələnməkdə gördüyünə görə millətçi-kosmopolit adlandırırdılar. (Xatırladaq ki, Əli bəy Hüseynzadə də Hötenin «Faust»unu çevirmişdi, Lev Tolstoya pərəstiş edirdi). Ə.Ağaoğlunun xristianlığın, buddizmin və İslamın təhlilinə həsr olunmuş «Üç mədəniyyət» kitabında bir çox məramlar öz aydın ifadəsini tapmışdır.

Bu iki görkəmli mütəfəkkirin tam antipodu kimi «Molla Nəsrəddin» jurnalının banisi və redaktoru M.C.Məmmədquluzadə çıxış edirdi. Bu məşhur jurnal az qala bir çərək əsr ömür sürdü. Mirzə Cəlilin qeyd etdiyi kimi, «Molla Nəsrəddin»i zamanə özü yaratmışdı. Həqiqətən də, daha çox estetik prinsiplərə aludə olan elitə «Füyuzat»dan fərqli olaraq, «Molla Nəsrəddin» dövrün ən yaralı, ağırli mətləblərindən söz açırdı. Həm də əhalinin ən savadsız, geri qalmış təbəqəsinin anladığı dildə danışdı.

Sovet dönməsində bizim ədəbiyyatşünaslıqda belə bir konsepsiya hakim idi ki, iki cərəyan - «Molla Nəsrəddin» və «Füyuzat» istiqamətləri bir-birinin qatı antipodları olmuşlar (bu düzgün idi), həm də «Füyuzat»ın və onun baş redaktorunun fəaliyyəti Azərbaycan xalqına düşmən mövqe kimi səciyyələndirdi(bu isə, əlbəttə ki yanlış idi...)

Müstəqillik bərpa edildikdən sonra bir çox meyarlar kökündən dəyişdi; mətnlərlə tanış olmağa başladıq. «Füyuzat» müəlliflərinin həqiqi məqsədlərini də izləyə bildik və gördük ki, onların fəaliyyətində Azərbaycan xalqına qarşı heç bir düşmənçilik olmamışdır. Əksinə, onlar öz xalqına xidmət etməyə çalışıblar, sadəcə anladıqları tərzdə. Və belə fərdi yanaşmalarına görə onları ittiham etmək olmaz. Bu iki jurnalın mühərrirlərinin arasında da şəxsi qarşıdurma olmamışdır. Ə.Hüseynzadə «Molla Nəsrəddin» və «Dəbistan» məqalələrində qarşıya belə bir ritorik sual qoyur, qərribə deyilmi ki, narahat, səksəkəli, kədərli zamanədə «Molla Nəsrəddin» kimi gülməli, lağlağıyla dolu məzəli dərgi çıxır? Və özü sualını

cavablandırır: daha dərinə varsan, dərginin materiallarında Qoqolun, Sviftin, Dikkensin yağılı, acı gülüşünə bənzər kədəri sezmək olar. «Molla Nəsrəddin»in qəlbi dərdlə, hüznə doludur.

«Molla Nəsrəddinə təşəkkür» adlı başqa məqaləsində Ə.Hüseynzadə heyifsilənir ki, «İbrahimbəyin səyahətnaməsi»ni illüstrasiyalarla əyaniləşdirmək fürsətini vaxtilə fövtə vermişdir (axı Əlibəy həm də rəssam idi); bu vəzifəni «Molla Nəsrəddin»in həyata keçirməsindən məmnunluğunu bildirir, jurnala təşəkkür edir, - yəqin jurnalda Marağayinin «Səyahətnamə»dən qaynaqlanan karikatürü nəzərdə tutur; «Molla Nəsrəddin»in köməkliyi ilə bu kitabın işıq üzü görəcəyinə ümid bəslədiyini söyləyir.

Bu misallar Azərbaycan mədəniyyətinin iki böyük xadimi arasında qarşılıqlı hörmətə dəlalət edir.

Burada artıq günümüzün başqa problemi meydana çıxır. Bəzi müəlliflər “Füyuzat”çılara səmimi rəğbət bəsləyərək, “Molla Nəsrəddin” xəttini də danmayaraq, çox subyektiv nəticələr çıxarırlar. “Molla Nəsrəddin”in və “Füyuzat”ın arasında heç bir fərq olmadığını sübut etməyə cəhd göstərirlər. Bu isə yanlış qənaətdir. Mirzə Cəlillə Əlibəyin arasında şəxsi nəzakətli münasibətləri nəzərə almaqla, deyə bilərik ki, “Füyuzat”ın və “Molla Nəsrəddin”in ictimai-ədəbi yönləri və lingvistik prinsipləri kəskin fərqlidir. Bu polemik münasibət ilk növbədə dillə bağlıdır. Bu gün biz jurnalların bütün sayıları ilə tanış ola bilərik, - şükür ki, “Molla Nəsrəddin”in latın qrafikasıyla cildləri çıxmışdır, rəhmətlik Ofelya Bayramovanın zəhməti sayəsində “Füyuzat”ın da bütöv komplekti nəşr edilmişdir. “Molla Nəsrəddin” yazılarında hər şeyi asan, əngəlsiz anlayırıq. Di gəl ərəb-fars lüğəti olmadan Ə.Hüseynzadənin dərin fəlsəfi mətnlərindən baş aç.

Bu qiyabi mübahisədə Mirzə Cəlil mövqeyinin düzgünlüyünü zaman özü sübuta yetirdi. Bunu Ə.Hüseynzadə özü də ona xas olan alicənablıqla, əsl ziyalı nəcabətiylə etiraf etdi. İyirminci illərdə görüşərkən o, köhnə “opponentinə” üz tutaraq “yaxşı yazırsınız” deyir və fikrini təşbehlə açıqlayır: “Top yuxarı sıçrasın deyə, onu görək yerə vurasan”. Yəni görək torpaqdan, xalqdan, canlı dildən qidalanasan...

Mirzə Cəlil dərginin ətrafında demokratik düşüncəli realist ədibləri birləşdirə bildi və bu parlaq dəstə sonralar ədəbiyyatşünaslar tərəfindən “Molla Nəsrəddin məktəbi” kimi müəyyənləşdirildi. Bu sırada Mirzə Cəlilin yanında şairlərdən Mirzə Ələkbər Sabiri, Əliqulu Qəmküsarı, Əli Nəzmini, Salman Mümtazı, nasirlərdən Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevi, Məmməd Səid Ordubadını, publisistlərdən Ömər Faiq Nəmanzadəni, Üzeyir bəy Hacıbəyli (gələcəyin böyük bəstəkarını) görürük.

“Molla Nəsrəddin”də M.Ə.Sabirin nadir istedadı qol-qanad açdı və jurnal özü də Mirzə Cəlillə yanaşı, populyarlığını xeyli dərəcədə bu böyük satirik şairimiz sayəsində qazanmışdır.

“Molla “Nəsrəddin”in toxunduğu kəskin sosial və milli məsələlərin nəhəng və rəngarəng mənzərəsində dil problemlərilə yanaşı, Azərbaycan identifikasiyası, Azərbaycan-türk özünüdərk məsələsi mühüm yer tutur.

Bu mövzuda xeyli məqalələrin sırasında Mirzə Cəlilin “Azərbaycan” essesi xüsusi fərqlənir. Mən Mirzə Cəlilin özü bu səpgili mətnlərini belə adlanırmısa da, onları tipik esse sayıram, çünki məhz bu janrın fikir və üslub sərbəstliyini əks etdirir. Beləliklə, Mirzə Cəlil XX əsrin ikinci yarısından üzü bəri çağdaş ədəbiyyatımızda mühüm yer tutan esse janrının da banilərindən sayıla bilər. Bu essəsini yazıçı acı harayla başlayır:

“Ax unudulmuş vətən, ax yazıq vətən!

Dünyalar titrədi, aləmlər mayallaq aşdı, fələklər bir-birinə qarışdı, millətlər yuxudan oyanıb gözlərini açdılar və pərakəndə düşmüş qardaşlarını tapıb dağılmış evlərini bina etməyə üz qoydular.

Bəs sən hardasan, ay biçərə vətən?!”

Müəllif özü-özünə ən adi suallar verir, mənim anam kimdir? Dilim nə dildir? Vətənim haradır?

Özü də cavablandırır:

“Mənim anam rəhmətlik Zöhrəbanu bacı idi”. Dilim “türk-Azərbaycan dilidir”. Vətənim “Azərbaycan vilayətidir”.

Ədib vətəninin coğrafi hədudlarını cizgiləyir. “Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən; qalan hissələri də Gilandan tutub qədim Rusiya hökumətilə Osmanlı hökumətinin daxillərindədir...”

Ardınca Mirzə Cəlil bu söhbəti açmağının səbəbini açıqlayır: Tiflisdə Müsəlmanların Milli Komitəsində «bir məsələyə baxıldı ki, aya, bizim bu məclisdə nə dil ilə gerek müzakirə olunsun... Axırda belə qərar qoydular ki, türk dili müəllimlərinin... çoxusu türkcə danışmağı yaxşı bacarmır, bu səbəbdən də bunlara izin verilsin ki, rusca danışsınlar...»

Felyeton yanıqlı nidalarla tamamlanır:

«Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşlarım, ay keçəpapaq xoylu, meş-kinli, sərablı, goruslu və moruslu qardaşlarım, ay bitli marağalı, mərəndli, gülüstanlı qulli biyaban vətəndaşlarım, ey ərdebilli bəradərlərim! Gəlin, gəlin, gəlin, mənə bir yol göstərin!.. Axır dünya və aləm dəyişdi, hər bir şey dağılıb öz əslini tapdı, hər mətləbə əl vuruldu, gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək, haradır bizim vətənimiz?!

Gəlin, gəlin, ey unudulmuş vətənin cırıq-mırıq oğulları! Gəlin görək beşikdə yad millətlərin südünü əmmiş, vətənimizdən yadırgamış və millətimizin ruhundan xəbərsiz bir para millət başçılarımız sizə nə gün ağlayacaqlar?! Niyə sakitsiniz, ey mənim lüt-üryan qardaşlarım?»

O taylı-bu taylı Azərbaycanın vahid vətən kimi qavranılması Mirzə Cəlilin nəsr, səhnə əsərlərinin, publisistik yazılarının, esselərinin ana xəttidir. Təbrizin qana qəltan olduğu günlərdə Mirzə Cəlil yazırdı: «Bu gün böyük millətin yurdu, onun vicdanı, onun yaşamaq haqqının özü təhlükə altındadır. Bu gün Kərbəla meydanı Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanıdır. Yekə bir millətin dili, namusu, hüququ, vətəni təhlükədədir. Hər kimin ürəyində bir cüzi namus, vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır. Axitmalı qanımız, ehsan etməli pulumuz varsa, gözümüzün qabağında ürəklər parçalayan Azərbaycan matəmgahı durur...»

Ana dili problemi daima ədibin diqqət mərkəzindədir. 1906-cı ildə «Molla Nəsrəddin»in ilk saylarının birində də bu barədə yazırdı:

«O zamandan ki, hürriyyət və hüquq uğrunda dava başladı, bir müsəlman məclisi olmadı ki, «obrazavonni» müsülmanlardan biri durub deməsin: hökumət qoymur balalarımızı öz dilimizdə oxudaq. Yaxşı, tutalım buna hökumət izin vermir, amma öz dilində danışmağı, öz dilini sevməyi kim sizə qadağan edib axı?

Bu məsələlər Mirzə Cəlilin dostu və silahdaşı Ömər Faiq Nemanzadəni də düşündürürdü; Ö.Faiq M.C.Məmmədquluzadəylə bir yerdə jurnalın təsisçisi olmuş, çiyin-çiyinə çalışmış, Mirzə Cəlildən beş il artıq ömür sürmüş, 37-ci ildə repressiya qurbanı olmuşdur.

«Mən kiməm?» adlı məqaləsində Ömər Faiq belə bir səhnəni canlandırır: rusdan ya gürcüdən milliyyətini soruşsan, cavab alırsan «rusam», ya

«gürcüyəm», türk isə həmin sualı barəsində «şamaxılıyam», «marağalıyam», ya «qafqazlıyam», «iranlıyam», ya da «sünnüyəm», «şiəyəm» deyir. Müəllif bundan rəncidə olaraq soydaşlarını qınayır: «Hə, ey türk! İstər darıx, istərsə karıx, yaxandan əl çəkən deyiləm. Sən hər şeyi öyrənmək istədiyin halda niyə bircə zadı - yəni özünü bilmək istəmirsən, niyə öz varlığından, öz vücudundan, öz soy və nəslindən xəbərin yox? Niyə sənə «Kimsən?» dedikləri vaxt həqiqi cavabında aciz qalırsan? Niyə sadəcə deyə bilmirsən ki, mən türکم. Niyə deyə bilmirsən ki, şiəlikdən, sünnilikdən, babılıqdan əvvəl sən türk idin. İndi də türksən və bundan sonra da türk qalacaqsan.

Sənin bu türklüyünə nə şiəlik, nə babılıq, nə də dinsizlik mane ola bilməz. Sən ey türk! Nə əqidədə, nə məsləkdə olursan ol, həmişə türksən. Sən gərək biləsən ki, dünyada hələ şiə, sünni, babı, şeyxi adları yox ikən sən var idin. İslamiyyət Ərəbistan qumluqlarında doğmadan əvvəl belə sən Altayın ətəklərində ətrafın gözəlliyinə tamaşa edib zövq alırdın».

Üzeyir bəy Hacıbəyli də «Dil» felyetonunda bu mətləbə toxunur:

«Bizim bir nəfərimizdən sor ki,

- Sən kimsən? Deyər: müsəlmanam.
- Hankı millətdənsən?
- Müsəlman millətindən.
- Nə dinindənsən?
- Müsəlman dinindən.
- Nə dili danışırısan?
- Müsəlman dili».

Göründüyü kimi, milli mənlilik duyumu, «milliyyət», «dil» anlamı ilə dini mənsubiyyəti fərqləndirmək vacibliyi o dövrün mütərəqqi mətbuatında dəfələrlə vurğulanıb.

XX əsrin başlanğıcında «Şərqi Rus» qəzetinin redaktoru, ünlü qələm sahibi Məhəmmədəğa Şahtaxtlı xalqın və dilin adlandırılmasına öz yanaşmasını belə bildirirdi: «Zaqafqaziya müsəlmanlarının azərbaycanlı, onların dilini isə Azərbaycan dili adlandırmaq yerinə düşərdi.

Azərbaycan Zaqafqaziyanın hissəsidir və onun əhalisi türklərdir. Həm Şərq yazıçıları, həm də Avropa coğrafları bu əhalini məhz Azərbaycan türkləri adlandırırlar. Gündəlik həyatda xalqın, ya dilin adını iki kəlməylə demək ağırdır... Odur ki, Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlı adlandırmaq və «Zaqafqaziya türkcəsini «tatar» əvəzinə Azərbaycan dili adlandırmaq məqsədəuyğundur».

Kökləri uzaq keçmişlərdən rişələnən ana dilinin qorunması, milli özünü tanımanın formalaşması problemi XX əsrdə də eyni cür aktual idi və XXI yüzilliyə də keçdiyi göz qabağındadır.

Qədim Orxon yazılarında həkk edilən «acı giley» XX əsrin başlanğıcında publisist Salman Mümtazın «Qul» məqaləsilə də səsleşir. O yazır ki, vaxtilə Ayxan, Günxan, Ulduzxan, Dənizxan, Oğuzxan, Laçın, Tərlan, Toğrul, Aydın, İldırım, Arslan, Elcan, Uğurlu kimi gözəl adları yaşadan türklər onları yadırgayıb balalarına ərəb adları qoymağa başladılar, həm də «qul» sözünü calamaqla - Əliqulu, Həsənqulu, Qulaməli, Əbdülhəsən və s.

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasıyla başqa təhlükəyə məruz qaldıq, ruslaşmaya uğradıq; milli soyadlarının axırına «ov», «yev», «skiy» kimi sonluqlar əlavə olundu (bu halın qarşısı indi də alınmamışdır).

Yüz ildən artıq dövr keçsə də, o vaxt ən qabaqcıl ziyalılarımızın qaldırdığı problemlərin çoxu bu günün də aktualdır.

NİZAMİ CƏFƏROVUN 60 YAŞI

NİZAMİ CƏFƏROV: OBRAZIN ÜSLUBU, ENERJİSİ VƏ SİNTEZ TİZFƏHİMİ

Kənar adamın müşahidələri

Nizami Qulu oğlu Cəfərov - Atatürk Mərkəzinin direktoru, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, filologiya elmləri doktoru (1992), professor (1994), Əməkdar elm xadimi (2000), AMEA-nın həqiqi üzvü (2017), Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Dünya Alpaqut Federasiyasının Prezidenti.

1959-cu il sentyabrın 21-də Ağstafa rayonunun Zəlimxan kəndində anadan olub. Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirib.

1985-ci ildən Azərbaycan EA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda elmi işçi, 1987-ci ildən "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin şöbə müdiri, 1991-ci ildən BDU-nun Türkologiya kafedrasının müəllimi, professoru, Filologiya fakültəsinin dekanı vəzifələrində çalışıb. 2000-ci ildən həmin universitetdə kafedra müdiri.

Elmi nəticələrinə və təhsil quruculuğunda səmərəli fəaliyyətinə görə Azərbaycan Respublikasının "Əməkdar elm xadimi" fəxri adına layiq görülüb.

Azərbaycan Respublikası II-V çağırış Milli Məclisinin deputatıdır. Azərbaycan-Türkiyə parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupunun rəhbəri, Azərbaycan-Qazaxıstan, Azərbaycan-Qırğızıstan, Azərbaycan-Küveyt parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qruplarının üzvüdür.

Tədqiqatları Azərbaycan dili tarixi, ümumi türkologiya, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi və Azərbaycanşünaslığın əsasları və inkişafı tarixinə, qədim türk və türk xalqları ədəbiyyatı tarixi və müasir ədəbi proseslə bağlı problemlərə həsr olunub.

500-dən çox elmi əsərin, onlarla monoqrafiyanın müəllifidir.

Rus, ingilis və fars dillərini bilir.

Evlidir, 2 övladı var.

Nizami Cəfərovun "Azərbaycan" jurnalında dərc olunmuş ilk yazısının səciyyəsi təkcə polemika ehtirası və şövqü ilə maraqlı deyildi, "Füzulidən Vaqifə qədər" başlıqlı 5 jurnal səhifəsi həcmundə olan bu məqalədə (№ 6, 1988) gənc müəllif, bəlkə o zaman bir qədər də fərqi nə varmadan, Azərbaycan mədəniyyətinin və deməli, həm də Azərbaycan xalqının psixoloji portretini təqdim edirdi. Bu dövr – 80-ci illərin sonu – təkcə yarım əsrlik bir elmi konsepsiyanın – "qan" və "kök" anlayışlarının "dil" və "mədəniyyət" anlayışları ilə əvəz olunması ilə bağlı nəzəri müddəaların oturuşması dövrü deyildi. Bu dövr dil və mədəniyyətin coğrafiyası, etnosun mədəni ənənələri milli kimliyin ölçülərinin müəyyən edilməsində önə keçirdi və başlayırdı xaosun altoranından milli kimlik dərkinin qabardığı, eləcə də ümumtürk kontekstində azərbaycançılıq ideologiyasının tumurcuqlanma dövrü idi. Gənc müəllif fərqli mədəni xarakteristikaların və global təsirlərin gücü qarşısına ədəbi yaddaşın gücünü çıxarırdı, hələlik tezis şəklində olan, sonralar bütün yaradıcı fəaliyyətinin özəyində sezilən belə bir fikri çatdırmaq istəyirdi: ədəbiyyat o zaman böyükdür ki, o, güclü etnik mədəni əsaslar üzərində dayanır. Başqa sözlə, Nizami Cəfərov bir elm adamı, bir vətəndaş kimi, milli kimliyin oynanması mərhələsinə milli yaddaşı səfərbər etməklə qədəm qoyurdu.

Əlbəttə, polemik ruhu, müəyyən məqamlarda subyektiv yanaşmanın təzahürü kimi qəbul oluna bilməklə mübahisələrə zəmin verməsi öz yerində, məqalənin adı təkcə neçə əsrlik bir ədəbi-mədəni-tarixi ekskurs kimi qavranılmırdı, Nizami Cəfərovun bir yaradıcı natura, bir ziyalı və bir vətəndaş kimi kredosunun kodları rahat oxunurdu. Yazıda bu kodlar klassik sosioloji məktəbin ideyaları ilə səsleşirdi və sonrakı bütün mərhələlərdə onun düşüncə modelinin əsas ştrixlərindən biri oldu: təkamülçülük! Nizami Cəfərovun düşüncə modelini bir mədəniyyət faktı kimi götürmək mümkün olarsa, o zaman onun təkamülçü missiyasının formulunun son dərəcə sadə və aydın ifadəsi var: cəmiyyəti birləşdirmək və insanları yaxınlaşdırmaq. Onun emosional sintaksisində də, təfəkkürünün panoramında da, düşüncə və yazı tərzindəki dərinlikdə də hiss olunan bu sadəlik və aydınlıq mütəvaze bir uzlaşmanın ahəngini tamamlamaqda eyni cür iştirak edir.

Nizami Cəfərovun üslubunun (və obrazının!) adı assosiativ psixolinqvistikanın qənaətlərinin növbəti təsdiqinə fakt verir. Əslində, adın taleyə, işə, fəaliyyətə təsirindən danışmaqla, bu nəzəriyyənin Çarlz Osqud, necə deyirlər, Amerika kəşf etmir, sadəcə, xalq müdrikliyindən, psixologiyadan tanış olan məlum fikrin elmi şərhini verir. Amerikalı psixoloqun konsepsiyasında adın (imzanın, üslubun) enerjisi ilə bağlı irsiyyət amilinin rolu nə dərəcədə nəzərə alınıb, deyə bilmərəm, ancaq insanın taleyinə, yaradıcı "gücü"ne etnik-mədəni əsasların təsiri əsla unudulmamalıdır. Nizami Cəfərovun yazılı və şifahi mətnlərində - auditoriyasından və ünvanlılığından asılı olmayaraq, xalqın sosial idealına və mənəvi normalarına həmişə oyaq bir münasibətin enerjisi duyulur. Bu, yalnız onun statusundan qaynaqlanmır. Varislik və ənənəyə sağlam münasibətin formalaşdırdığı xarakterin, mühitin və mənsub olduğu məktəbin rolu danılmazdır. Bu məktəb Nizami Cəfərov imzasına intellektual zəkanın və təcrübi biliyin məharətlə uzlaşmış sintezi kimi hər deyəndə rast gəlinməyən bir təyin yazdırıb.

Nizami Cəfərov, heç şübhəsiz, istedadlı insandır. Müəyyən peşə, sənət, ixtisas üzrə fəaliyyətdə üzə çıxan istedadın söhbət getmir; ümumən

Xislətindəki xeyirxahlığın ailədən gələn didaktik mündəricəsi:

Bir də, xarakterində iz qoymuş başqa bir nümunə - müəllim nümunəsi: "Tələbələrə kurs işi mövzuları paylamışdı - hər dərsin birinci, ya ikinci hissəsində Mir Cəlal müəllim bir-iki nəfəri qaldırıb soruşurdu ki, "sənin

əsərinin mövzusu nədir?" Hamının üzündə təbəssüm əmələ gəlirdi, bizim cızmaqaralarımıza "əsər" deməsi, özü də belə böyük yazıçı-ədəbiyyatşünasın, əlbəttə, qərribə idi".

Bəlkə, o da ədəbiyyata gəlmək, görünmək hərisliyini belə müalicə etmək istəyirdi - demək çətindir.

Əlbəttə, onun mətnlərinə, yazdıqlarına, söylədiklərinə, kitablarına birmənalı münasibətin olduğunu söyləmək olmaz. Elmi polemikalarda opponent mövqeyinə dözümlü münasibəti onun ziyalı mövqeyi ilə səsləşir. Bu müstəvidə yanaşma və mövqeyinin polemika mövzusu olması da, nəzəri görüşlərinin mübahisə doğura bilməsi də istisnalıq mahiyyətli deyil. Amma bəzən "qarşı düşərgədən" ittihamlar, təlimatlandırılmış ideoloq rупoru qismində bulunmağı özlərinə ar bilməyənlərin müstəntiq ədalı çıxışları da yönəlir ünvanına. Bu və buna bənzər məqamlarda, adətən, sükut sifəri olur onun - ariflərin oxuya, eşidə biləcəyi sükut! Nə edəsən ki, "dünya duracaq yer deyil", nə edəsən ki, bəzən Zəlimxan Yaqub kimi deyib keçmək olmur:

***Ağıllıdan dəlisi çox bu yolun,
Qan soranı, zəlisi çox bu yolun,
Əlisi çox, Vəlisi çox bu yolun,
Bu qatarla mən gedəsi olmadım.***

Bu sükutun peşman ladları da var, bu da bir cür ağırlıdır; bəzən istəməsən də sən də "qarşı tərəf" olursan. Həyat ziddiyyətləri, insan xisləti, cəmiyyətdəki naqisliklər, yamanı qoruyan yalanlar bəzən "Burax məni, çıxım gedim azadlığa" (Musa Yaqub) iltimasını susdurur, əvəzində Vəqif Səmədoğlunun misraları köks ötürür:

***İzn ver yalan danışım,
sıxılmışam həqiqətlə.***

Nizami Cəfərovun ekstremal aktualılıqda, mürekkəb qarışıqlıqda yorğun görkəmi ilə uyuşmayan sakit, əmin qətiyyətinin təlqin gücü İsmayıl Şıxlı təkmini ilə qan qohumudur. Bəzən elə təəssürat yaranır ki, o, həyatın yaşıdır, uzaqdan və naməlumluqdan gələn yolçunun yorğunluğuna yaşadıqları, eşitdikləri, gördükləri ümitsizlik rəngi qatsa da, əliboş da qayıtmayıb; intellekt və emosiya potensialımızın böyük bir hissəsini mühacirətdə itirmişik və bu mənəvi potensialı geri qaytarmayınca, perspektiv inkişaf üçün kontekst müəyyənləşdirmək, görünür, qeyri-mümkündür". Mühacirət sözünü ümumən "tarixi-mədəni, ədəbi-siyasi irs" ifadəsi ilə əvəz etmək olarsa, o zaman bu nəticə hasil olur: "qloballaşan, sərhədsizləşən və nəticə etibarilə "böyük bir kənd" halına gələn dünyanın maraqları"na qarşı millətin özünüqoruma instinkti güclü saxlayan bir qüvvə, bir mənəvi bağ var - fərdin də, millətin də daşıyıcısı olduğu dəyərlər sistemi, yəni onun mədəniyyəti.

Bu mövqe Nizami Cəfərovu bir az da millətçi statusunda təqdim edir fikrinə istinad kimi, çex mənşəli Amerika tədqiqatçısı, modernist nəzəriyyənin banilərindən biri olan E.Qellnerin "...milləti millətçilik yaradır" fikrini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Amma bu, heç də lokal düşüncə anlayışı

deyil, boz kütlə millətçiliyi deyil, çığırır, bəşəriliyin yolu millilikdən keçir həqiqətinə istinad edir.

Tarixin müxtəlif dövrlərində siyasi-ideoloji təcrid nə qədər güclü olsa, Azərbaycan xalqının mənəvi bütövlüyünü qoruyub saxlamasında milli intellektualların, ziyalıların, mütəfəkkirlərin rolunu qiymətləndirərək Nizami Cəfərovun millətçiliyi də millətyaratma amili kimi çıxış edir.

Əslində, məsələnin fəlsəfi yönü mədəni-tarixi inkişafda plüralizmi inkar etmir. Təcrübə və müşahidələr məsələyə başqa cür yanaşmağı təklif edir. Nizami Cəfərovun bir alim kimi metodoloji yanaşması mədəni özünəməxsusluğu ehkam kimi qəbul etmir, əksinə, mövcud reallığın diqtəsini dinləməyin tərəfindədir; sənaye sivilizasiyasına arxaik mədəniyyəti cəlb etmək. Bakı Dövlət Universitetində "Dədə Qorqud Mərkəzi"nin təşkil olunmasında da, Atatürk Mərkəzinin fəaliyyət prinsipində də mədəni-tarixi potensialın realizəsi imkanlarının genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi məqsədinə xidmət edir.

Nizami Cəfərov ünsiyyətə açıq olduğu kimi, cəmiyyətə də açıqdır. Tərcümeyi-hal, sosial statusu ilə həmişə göz qabağındadır. Yeganə "narahatlıq" karyera yüksəlişinin sürəti ilə bağlıdır. Mənsub olduğu dairələrdə onun "gəncliyi", çoxluğun illərlə gözlədiyi, can atdığı məqamlara asanlıqla nail olmasının səbəbləri və yolları müxtəlif cür yozulur: fərd, fenomen faktorunu unudulur; çox təəssüf! Amma cəmiyyətin reallıqları nəzərə alınarsa, təəccüblənməyə dəyməz. Qibtə və həsəd, rəğbət və qısqanclıq, xoşniyyətlik və xəbislik, ehtiram və qəzəb, təqdir və təhrif - onun adının, obrazının arxasınca qoşa addımlayır. Amma tənha addımlayan bir yolçusu da var ömür yolunun: Etiraf!

Onun dostu çoxdur. İdeoloji iqtidarda, siyasi müxalifətdə, ədəbi dolaylarda, bitərəf çoxluqda, bərabər - qeyri-bərabər sosial statusda özünü çox rahat hiss etməsi, münasibət və davranışlarda əndazəli sərbəstliyi daxili azadlığına bağlıdır. Onun özünü təqdim etmək sarıdan da, qəbul olunmaq sarıdan da əndişəsi yoxdur. Statusunu, imkan və imtiyazlarını, nümayiş etdirmək, məcazına uyğun deyil. Yüksək səlahiyyət məqamlarında, müxtəlif məsul dairələrdə də, diplomatik qəbulda da, universitet auditoriyasında da, ədəbi məclislərdə də, ekran-efirdə də intonasiyası sabitdir, dress-kod sıxıntısı da yoxdur. Türklər demiş: "adam kimi adam"!

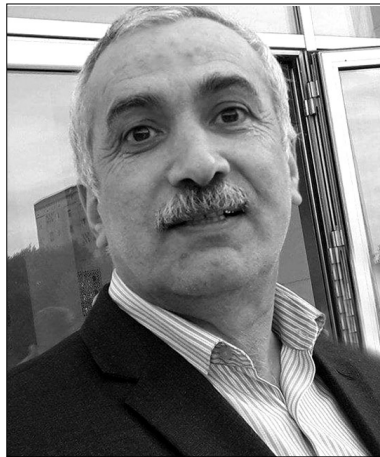
Gözlənilən və arzulanan müəllifdir, hər hansı mövzu ilə bağlı sifariş və təkliflərə məsuliyyətinə, dəqiqliyinə və operativliyinə söz yox! Başlıcası, sədaqətli, qərəzsiz və müştəbehlikdən, ədalətli monoloq mərzindən uzaq olması ən müxtəlif yaşdan olan insanların ona eyni dərəcədə yaxınlaşdırır.

Təbiəti etibarilə sülh tərəfdarı, barış adamı olan Nizami Cəfərovun fitrətindəki prinsiplial cəsarət və müdriklik, həyatdan və yaşamaqdan zövq almaq şövqü və mobil diplomatik səriştə, dövlətçilik məsuliyyəti, liderlik keyfiyyətləri, rəhbərlik məziyyətləri ilə birlikdə Obrazının Üslubunu Seçilən edir.

Südabə AĞABALAYEVA

♦ P o e z i y a

Süleyman ABDULLA

DƏNİZ SERENADASI

Orda - dənizlə üfüqlərin birləşdiyi yerdə,
Qağayılarn səsini eşidirsənmi, su pərisi?

Uzaqların rəsmi firtınalara həkk edən gəmi
üfüqlərə çırpılıb parçalanmasa mayaklar diksinməz,-
Göz qırpır külək çırpıntıları aramla, sopsoyuq.

Qaya sükutuna sığınır fəlakətlər,
Arada ləpə-ləpə oynasır şüaların qürubunda
Xilasedici kəmərlər boğulmağa hazır...
göyertədə ağır sükunət, etinasız ümitsizlik.
Səssizcə ağlamaqda kölgələr,
qağayılar için-için gülməkdə...

Kapitan çevirir şturvalı
macəra kitablarının vərəqləritək,
İsladır adsız barmağını
dodağındakı qan damcılı dəniz suyunda,
Suiti dadır təhlükələrin ağışu; bəlkə də kit...

Oxuyur,
oxuyur suların dərinliyini,
riflərin amansızlığını, burulğanların dibsizliyini.
Qabarır sinəsi sahilə doğru,
çəkilir gözləri ənginliklərə, - arada mürgüləyir,
Saya oturur arzuları nəhayətsizliyin qumlarında.

Dor ağacının iniltisi əllərində çırpınır matrosun,
Ağlayır yelkənlər küləklərin huşsuzluğuna
Lövbər səsinə diksinir balıqlar,
qəlsəmələri hava dolu və göz yaşları islaq...
Qağayılar yeganə şahididir dənizin üfüqə,
üfün dənizə çevrildiyi anın...

Gəmi yox olmuş buludların bəyazlığında.
Havadan ayrılıq qoxusu gəlir...
Qağayıların səsinə eşidirsənmi, su pərisi?
Eşidirsənmi?

HƏRBİ GÖDƏKCƏ NAĞILI

O vaxt adamların çoxu mərd idi,
Sevməyə dost-doğma bir vətən vardı.
Kim idi ölümdən çəkinən, qorxan,
Çoxunun içində ulu Mən vardı.

Yaş olan payızda quruydu barıt,
Düşməyə atılan güllə şən idi.
O vaxt qiymətliydi söz də, əməl də,
Hər kəs dəyərini yetişən idi.

Həkəri sahili şad idi onda,
Sopsoyuq suları qızartmırdı üz.
Güllə yağışına düşsə də tez-tez,
Axardı arxayın...
Gecə və gündüz...

Geri qayıdırdı yollar bir axşam,
Boynuma sarılan xəbər gözəlmiş...
O vaxt çox gərəkdi Vətənə əsgər,
Sevindim...
İgidim dünyaya gəlmiş!

O gün havalar da xeyli soyuqdu,
Göydən narın-narın tökülürdü nəm.
Yolu yüyürək idi doğum evinin,
Barıt qoxuyurdu hərbi gödəkcəm.

Yorğun gözlərimdən sevinc yağdı,
İlahi, boz çiskə çevrildi qara.
Qollarım yollandı dümağ qundağa,
Ciblərim yol oldu muştuluqlara.

Bakıya dönürdü səadət köçüm,
Qardan qorğanırdı özünü hamı.
Nə pulum qalmışdı, nə maşın vardı,
Hərbi gödəkcəmə бүkdüm balamı.

Piyada yürüdük vağzala qədər,
Hərbi iş dediyin belə işdi dəə...
Təlaşla qundağı açıb yoxladıq,
Körpə puçur-puçur tərləmişdi də...

...Sonra illər keçdi o qarlı gündən,
O körpə böyüdü bir ərən oldu.
Böyüdü, boy atdı elə o ruhda,
Hərbi gödəkcəmlə boyu tən oldu.

Baxçası, məktəbi formada keçdi,
Ali məktəbi də bir parad kimi...
Ona çox yaraşdı əsgər paltarı,
Boyuna biçildi hərbi geyimi...

Hər səhər oyanıb işə gedəndə,
Canımda duyuram o qarı, sisi.
Hərbi geyiminə baxıb görürəm,
Gödəkcəm doludur Vətən sevgisi.

Sığmaz çantasına son xəritələr,
Bilir ki, bu sərhəd Vətənə dardır.
Gözaltı baxıram,
gənc zabitimdə
Köhnə kişilərin qüruru vardır.

Biz edə bilmədik torpağı Vətən,
Nə vaxtsa fələyin dönər təkəri.
Mənəm...
gödəkcədi...
xatirələrdi,
Arada yuxuma girir Həkəri.

Üz tutub gedirəm işığa sarı,
O vaxt ki, inamım pəjmürdəhaldı.
Məni xatırlamaz hərbi gödəkcəm,
Daha ümidlərim oğluma qaldı.

Burda sona çatdı mənim nağılım,
Göydən alma deyil, ulduz düşür,- bax...
Çoxdan çıxarsam da o gödəkcəni,
Mənim gödəkcəmdən çıxmaz o uşaq.

TƏKAMÜL

Eyni cür doğuldu hamı,
Eyni sevinc, eyni ağrı...
Eyni şapalaq, eyni çıxırtı,
Eyni dil...

Fərqliliklər
 buruna üfürülən nəfəsdən başladı,-
 Başqa hava, başqa nəfs,
 Başqa arzu, başqa inam,
 Başqa beşik, başqa layla...
 Ey dili-qafil ...

Yaşayışı oxşamadı heç kimin,
 Zaman söz-söhbəti gün-gün böyütdü.
 Ömür-ömür cəbhələşdi böyüyən...
 Fərqli dünya, fərqli fikir, fərqli güc
 Fərqli məkan, fərqli ev...

Məktəblərin hasarları ayrı cür,
 Müəllimin şapalağı növbənöv...
 Elmlərin şahı imiş davalar,
 Kimin gücü, kimin pulu, kimin ağılı
 Bölünmüşdü hasillərin məxrəci.
 Qarışırdı torpaq-hava-su-atəş...
 Ölümünə güləşirdi qürur, ad,
 Daha ciddi çəkişirdi adamgil...

Qütblərin son ucuydu döyüşlər,
 Silahlardan yağırdı kin, ədavət.
 Mərmi-mərmi top qovurdu iddia,
 Raket-raket uçuşurdu maraqlar.
 Yer üzünə sığışmırdı fəlsəfə,
 Planetlər oylağıydı qəzəbin.
 Kainata "xox" gəlirdi ziddiyyət,
 Yox, ölüm də qaldırammaz bu yükü...
 Yox, son nəfəs
 İlk nəfəslə bir deyil...

Həqiqəti doğru anla,
 Yanlış bil...

ÖZ İÇİNDƏ BATANLAR

Özündən çıxış üçün ürək yoxmuş adamda,
 Hələ gözlərini də qapamış işıqlara.
 Əbədi məhbus imiş qapalı karserlərə,
 Fikir qara, qəlb qara, göz qara, dünya qara...

Qara-qara düşüncə ağarmayan üfüqmüş,
 Zülmətdə yarasanın uçuşudur xoş halı.
 Min illik xarabadır bayquşları ulayan,
 Vurnuxur öz içində qulyabanı timsalı.

Bir dünyalıq gecədir gözündə qəflət yuxu,
Oyanmağa işıq yox, zülmət-zülmət çən gəlir.
Allaha əl açmağa nə müsəlman, nə kafir?!
Dualıq heç nə yoxdur, bəla özündən gəlir.

Kor bucaqdı fikrinin iti tilində sınaq,
Nifrət edər işığa qaranlıqda yatanlar.
Əl uzatma, amandır, insafı unutmasan,
Səni də batıracaq öz içində batanlar!

ƏCƏL SÜKUTU

Çoxdan unutmuşuq gileylənməyi,
Qəlbimiz son sözü bir il də susdu.
Bir dildə danışdı vətən lalları,
Qurbətin quşları bir dildə susdu.

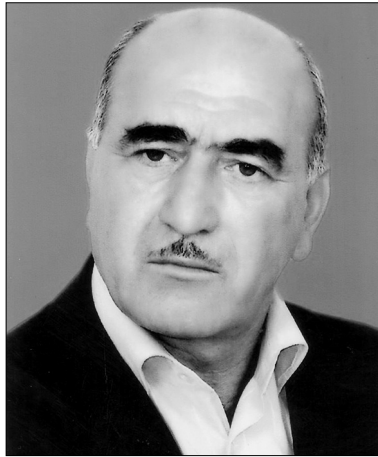
Sıxıldı ürəkdə kədərini kipi,
Gözdən asılıbmış çox adam tipi.
Başımız üstündə seyr edib ipi,
Ayaq altındakı kətil də susdu.

Kimin kimi imiş bu nəyin nəsi,
Dəqiq hədəf aldı adamsız kəsi.
Kəşişən marağın xırçıltı səsi,
Sümüyə dirənib ən tildə susdu.

Əcələ oxşadı xoş əsən yeli,
Ölərdik, qorxduq ki, qorxudaq eli.
Bizim ruhumuzun "baş sarıtel"i,
Sükutun çıxdığı lap zildə susdu.

Daha ağrı çıxdı, dostum, ağrı da,
Batdıq bu həyatın şit-şit lağında.
Vallah, canı çıxır darıxmağın da,
Duruldu-bulandı qəm lildə susdu.

Su ilə yandırdıq dönən salları,
Daha bizlik deyil ismin halları.
Boş çıxdı ümidin ehtimalları,
Ani fərziyyələr qəfil də susdu.

Zahid Avşar ELOĞLU

GECƏ YAĞIŞI

Hörükdən qırılmış köhlənlər kimi,
Buludlar toqquşur, ildırım çaxır.
Gürşadlar ələnir şəffaf zər kimi,
Göylərin ağzından sanki, od yağır.

Qırıb, parçalayır qaranlıqları,
Şimşəklər hey çaxır, hey çaxır hələ.
Təbiət gecənin bu oğlan çağı,
Döyüşür səhərin həsrəti ilə...

GÖY GURULTUSU

İki qara bulud qarşılaşanda,
Sanki, bir cəngavər qılıncı sındı.
Təbiət diksinib qalxdı yuxudan,
Gərnəşdi, belinin quluncu sındı.

NƏNƏM XALI TOXUYUR

Nənəm xalı toxuyur -
Hər çeşnisi bir çəmən,
Hər ilməsi bir çiçək,
Nənəm xalı toxuyur -
Yeddi dünya, yeddi rəng.
Nənəm xalı toxuyur -
Toxuduqca xalıda
Cavanşirin, Babəkin,
Koroğlunun nərəsi,
Nizaminin arzusu,
Haqq yolunda soyulan,

Nəsiminin haqq səsi.
Füzulinin sevgisi,
Eşqi, ruhu yaşayar.
Orda Mirzə Cəlilin
kinayəsi, Sabirin
gülüşü var, dərdi var.
Nənəm xalı toxuyur-
Burla Xatın həyalı,
Nigar, Həcər qeyrətli,
Bəsdi, Sevil boyalı.
Nənəm xalı toxuyur -
"Cəngi", "Qatar", "Heyratı",
Əsrlərin sükutu,
Əsrlərin fəryadı.
Nənəm xalı toxuyur -
Nağıllaşır babalar,
Doğmalaşır millətlər,
Doğmalaşır obalar.
Nənəm xalı toxuyur -
Bir-birindən qənirsiz,
Gah oğluna pay verir,
Gah nəvəsinə cehiz...

ŞİMSƏKLƏR

Deyən, babam bu gecə,
Öz polad dəryazını,
Buludla ovxarlayır.
Göylər qılinc sıyırır,
Qatı qaranlıqları
Doğram-doğram doğrayır.
Təbiət nərildəyir,
İmkan vermir göylərə,
Bulud ərişlərini,
Düzə ilmə-ilməyə.
Bəlkə, bəlkə, gözəllik,
Əl atıb gecələrin,
Başlayıb yaxasını
Şırım-şırım sökməyə...

GƏL SƏN

Bəyaz saçlarıma qış çəkəndə əl,
Sazaq nəğməsini deyəndə, gəl sən.
Başımın üstünü kəsəndə əcəl,
Fələk qamətini əyəndə, gəl sən.

Bir dərin ümmanam, təlatümdəyəm,
Tüstüm duman olub, göylərə dəyəm,
Bir dadsız, bir duzsuz, bir kal meyvəyəm,
Ömür yetişəndə, dəyəndə, gəl sən.

Lələsindən ayrı düşmüş Kərəm mən,
Yazılmamış ağır dərdəm, sərəm mən,
Kimsə öz eşqindən, məhəbbətindən
Yanımda özünü öyəndə, gəl sən.

Məhəbbət dünyamda basılmaz qala,
Qoyma ki, gözlərim yollarda qala,
Əllərində əsa, iz sala-sala,
Ölüm astanamı döyəndə, gəl sən.

MƏRC DAŞI

Bu dağların o üzündə bir daş var,
Divəyində buludların göz yaşı.
Dövrəsində dövrə vurur qarğalar,
Bu qarğalar bayquşların qardaşı.

Oğuz oğlu qaldıranda bu daşı
Ayaqları yerə batıb dizəcən.
Yüz illərdi, min illərdi eyyy... yaşı,
Sınaqlardan keçib gəlib bizəcən.

Əcəm oğlu çox sınayıb gücünü,
Şalvarını tuta-tuta qaçıbdı.
Qayış kəsib balağını, dizini,
Abırını, həyasını açıbdı.

Bu daş ki var - "Mərc daşı"dı, əyilməz,
Gecə-gündüz köç yolunu gözləyir.
Topa qoyub atsalar da yeyilməz,
Öz yurdunun ərənini gözləyir.

QALOŞLU ADAM

Allah sənə rəhmət eləsin,
"Qaloşlu adam".
Allah sənə rəhmət eləsin, -
"Qaloşlu adam"ı yazıb yaradan.
Bu, "Qaloş" ki var,
Nəsli yaman çoxalıb.
Mənim də "dost"larımdan
neçəsi təzə "qaloş" alıb...

Ağcabədi

♦ D r a m a t u r g i y a

ELÇİN

SİRR

Gənc rəssam Məryəm Ələkbərli haqqında
bədi-sənədli filmin ssenarisi

BİRİNCİ HİSSƏ: YARANIŞ

(ABSURD)

İŞTİRAK EDİRLƏR:

1. Qadın
2. Məryəm

ZAMAN: Yəqin ki, müasir dövr; hər halda, artıq elektrik var, evə krant çəkilib.

MƏKAN: Anlaşılmaz bir otaq və bu otaq hardadır - şəhərdədir?.. kənddədir, dağdadır?.. arandadır?.. bəlkə başqa bir planetdədir? - məlum deyil, hər şey ola bilər, ancaq, hər halda, çox güman ki, Yer kürəsindədir.

Bu otaq irreal bir dünyadan gəlib, nədir?

Nuh əyyamında divarlara çəkilmiş və solub rənglərini itirmiş kağız üzrlüklər adda-budda qopub, sallanıb və bu otaqdakı əşyalar da elə yəqin Nuh əyyamından qalıb.

Qeyri-adi dərəcədə iri və orasının-burasının rəngi getmiş qara royal az qala otağın yarısını tutub.

Divara söykənmiş dolabın iri güzgüsü var və o güzgü də adda-budda pozulub, astarının qarası üzə çıxıb.

Küncə sıxılmış mizin üstündə içi boş şərab şüşəsi, iki toz basmış qədəh var və haçansa gilələri yeyilmiş üzüm salxımının skeleti də mizin üstünə atılıb qalıb.

O mizin ətrafında səliqəsiz dayanmış üç-dörd stul var və elə bil ki, o stullar da əbədi olaraq döşəməyə yapışdırılıb, əbədiyyətdən bəri də, həmişə belə olub.

Və bütün bu mebelin künc-bucağında, bir də tavandan asılmış abajurun qotazlarında hörümçəklər haçansa tor salıb, ancaq indi o yararsız hörümçək torlarını da toz basıb və o hörümçəklər də yəqin çoxdan aclıqdan məhv olub gediblər.

Abajurun altında üç lampa var və o üç lampadan ancaq biri yanır.

Bu qərribə, anlaşılmaz otağın heç bir pəncərəsi yoxdur, tək-cə iri bir qapısı var və o qapı da, çox güman ki, illər boyudur açılmayıb.

Qapıdan bir az kənarda paslanmış trubası divardan çıxmış köhnə bir krant var, o krantın altında isə paslı bir vedrə dayanıb.

Divarlardan çərçivələrə salınmış cürbəcür rəngli rəsmlər asılıb və o rəsmlər, elə bil ki, ilğım arxasındadır, rənglər, cizgilər səlis görünür, ona görə də asanlıqla bir-birini əvəz edə bilir.

Divardan asılmış o rəsmlərin bir neçəsinin kətanından iplər dartılaraq, tavandan asılmış o iki yararsız lampa patronlarının arxasından aşağı uzanır və Qadın da o qapı ilə üzbəüz köhnə qoltuqlu kürsüdə oturub, həmin iplərlə nəşə toxuyur.

Qadın sifətinə o qədər rəngbərəng ənlək-kirşən sürtüb ki, elə bil, indicə sirkdə səhnəyə çıxacaq və onun yaşını təxmin etmək çətin məsələdir, ancaq hər halda cavan adam deyil, çünki sifətinin qırıqları hətta o qalınlıqda ənlək-kirşənin də altından hiss olunur.

Onun cidd-cəhdlə nə toxuduğunu da başa düşmək ki, - nədir? - çətin məsələdir, corab deyil, yaylıq deyil, köynək deyil... Nə isə dairəvi torbaya oxşayan yarımçıq bir şeydir və ən qərribəsi də budur ki, Qadının toxuduğu o «nə isə»nin özü də abajurun altından onun, yəni Qadının qucağına tərəf sallanıb.

QADIN (qucağına can sallanmış o «nə isə»ni toxuya-toxuya kranta tərəf baxır). Vermirlər, verməsinlər!.. Cəhənnəmə versinlər!.. Guya ki, nə olacaq!? Neçə gündü əlimi yumuram, üzümü yumuram, nə olsun? Heç vecimə də deyil!.. Mən heç məni yaradandan minnət götürməmişəm, sizdən götürəcəyəm? Ay-hay!.. Dünyadan xəbərsiz əvamlar!.. Onsuz da verəcəksiz də!..

Pauza.

Qadın toxuduqca, iplər işləndikcə divarlardan asılmış o rəsmlərin kətanları yavaş-yavaş sökülür.

Bu dəm krantın ağzı da yavaş-yavaş sulanmağa başlayır və vedrəyə danqıltı ilə bir damıçı su düşür.

QADIN. A-a-a... (Başını qaldırıb kranta tərəf baxır.) Deyəsən, suyu verirlər... (Toxumağına davam edir.) Üç-dörd gün bundan qabaq da belə idi, damcılayırdı. Mən də elə burda oturub, başlamışdım toxumağa. Ayaqlarımdakı qaloşlar elə bil, bir-biri ilə danışırı, biri deyirdi, sən get o krantı bağla ki, damcılamasın, o biri deyirdi ki, yox, sən get... (Gülür.) Az qalmışdı müharibəyə başlasınlar!.. Qaloşlar e!.. Bir-biri ilə!.. Dünyadan xəbərsiz qaloşlar...

Su vedrəni danqıldada-danqıldada krantdan dalbadal damcılamağa başlayır.

QADIN (ironiya ilə). Pah!.. Gözümüz aydın!.. Gözümüz aydın!.. Xoş gəliirsiniz, səfa gətirirsiniz!.. Bu nə iltifətdi?.. Bu nə şərəfdi?.. Hə? Vedrə də belə danqıldayır ki, mən əsəbiləşim, durub suyu bağlayım? Ay-hay!... Siz məni yerimdən tərpədə bilərsiz?! Tərpədin görüm!.. (Ayaqlarını qaldırıb qaloşlara baxaraq gülür.) Hansınız istəyirsiniz, siz gedin, krantı bağlayın, özünüz bilərsiz! (Gülür.) Mənlək deyil!..

Qadın toxuduqca, iplər dartılaraq hərdən abajuru tərpedir və abajur da tərpendikcə işıq divarlardan asılmış o rəsmlərin üzərində oynamağa başlayır, ani olaraq onları ilğımın arxasından çıxarır və yalnız həmin anlarda Məryəmin rəsmləri aydın görünür - divardan asılmış bu rəsmlərin isə hamısı Məryəmin işləridir.

Qapı döyülür.

QADIN (*qapıya tərəf baxaraq, rişxəndlə*). O-o-o!.. Bircə elə sən əskik idin!.. Sənə nə dəxli var nə toxuyuram? Bilmirsən ki, indi daha heç kim mənim işimə qarışa bilməz?! Hə? İndi məndən artıq qüvvə var dünyada, ay dünyadan bixəbər? Yoxdur!.. Özüm bilirəm nə edirəm!..

Krantdan gələn su zəif təzyiqlə axmağa başlayır və vedrə yavaş-yavaş dolur.

QADIN. Qoy axsın də!.. Demirsiz ki, su aydınlıqdı?.. Lap yaxşı, qoy axsın... Nənəm necə deyirdi? Əlli il bundan qabaq... Qoy görüm, necə idi?.. Qoy görüm? Su gələr... Su gələr... (*Bir anlıq əl saxlayıb, fikirləşir.*) Necəydi? Hə!.. (*Avazla oxumağa başlayır.*)

***Su gələr, axar, gedər,
Bəndləri yıxar, gedər.
Dünya bir akuşkadı,
Hər gələn baxar, gedər...***

Bu sözləri oxuyurlar, amma heç özləri də başa düşməzlər ki, nə oxuyurlar... Əlli il bundan qabaq... (Gülür.) Əlli il nədir? Altmış illə... Yox bir, bir az da əvvəl!?. Onda heç bu royal yox idi...

Krantdan axan su get-gedə artır.

QADIN (*krantdan axan suya baxa-baxa*). Əlli il bundan qabaq... Yaxşı, altmış olsun... (*Gülür.*) Yaxşı da, səksən illə... Səksən il bundan qabaq bir dəfə nənəmlə çaydan keçirdik. Bax, elə bu ayaqlarımın ucbatından bürəyib üzü üstə suya yığıldım. Əlimdə də bir nar varıydı, elə böyüyüydü, az qala qarpız boyda, özü də qıpqırmızı, su götürüb apardı... O narı bir də heç vaxt görmədim...

Qadın danışdıqca milləri qeyri-iradi sinəsinə sıxır, iplər dartılır, abajur tərənir və divardan asılmış, kətanları yavaş-yavaş sökülən o rəsmlər ani olaraq ilğımın arxasından çıxaraq bir-birini əvəz edir: Bu - Məryəmin «Bəyaz vazada narlar»dır... Bu da - onun «Mavi fonda natürmort»udur... Bu - «Mavidə natürmort»... «Nar kompozisiyası»... «Natürmort»... «Narlar və limonlar»... «Üç nar»... «Narla vaza»...

QADIN. O narı bir də heç vaxt görmədim... Eh, başım o qədər çəkib ki, mənim... Birdi, ikidi, beşdi, ondu bəyəm?.. Deməyənən qurtarandı bəyəm?.. Hansını deyəsən?.. O nar da eləcə... Hərdən hiss eləyirdim ki, hardasa, yanımdadı, lap yaxındadı, eləcə böyükdü, eləcə qıpqırmızıdı, - gözəl narıydı də... - amma ha baxırdım, görə bilmirdim...

Krantdan axan su artıq vedrəni doldurub və daşaraq, döşəməyə tökülür.

QADIN. Bu da mənim nar dastanı... *(Barmağı ilə göstərir.)* Bu royal isə sonra gəldi... *(Bir neçə an gözlərini yumub, üzünü tavana tərəf qaldırır.)* Onda axşamlar gün batanda dənizə qırmızı zolaq düşürdü... *(Qeyri-iradi milləri sinəsinə sıxır və gözləri də eləcə yumuludur.)*

Abajur tərپənməyə başlayır və Qadın danışdıqca Məryəmin divardan asılmış rəsmləri ilğımın altından çıxaraq ani olaraq bir-birini əvəz edir: «Dəniz. Gün batır»...

QADIN. *(Toxuya-toxuya eləcə xəyal aləmindədir.)* Bəs, günəşli gündəki dəniz?.. Bəs, gömgöy dənizdə üzən ağappaq gəmilər... Ağ yelkənli gəmilər... Qırmızı yelkənli gəmilər... Bəzən də qırmızı gəmilər qırmızı balıqlarla birgə üzürdü... Qırmızı balıqlar... Çil-çil balıqlar... Rəngbərəng balıqlar... Sonra gecə düşürdü... Bəzən dənizin başının üstünü buludlar alırdı... Bəzən də dənizdən sakit dünyada heç nə yox idi... Palmalar sahildən o sakit dənizə baxırdı...

Qadın danışa-danışa təhtəlşüür olaraq milləri sinəsinə sıxır, iplər isə dartılır, abajur tərپənir və divardan asılmış o rəsmlər də eləcə ilğımın arxasından çıxır: «Günəşli bir gün. Dəniz»... «Qırmızı yelkənli gəmi»... «Yelkənli gəmi»... «Bəyaz gəmilər»... Sualtı dünya»... «Çil-çil balıqlar»... «İki balıq»... «Mərmərə dənizi»... «Mərmərə dənizində gecə»... «Dəniz. Buludlar»... «Üç palma ağacı»...

Və o rəsmlərin kətanları sökülə-sökülə xeyli kiçilib.

QADIN *(gözlərini açıb bir müddət tavana baxır, sonra üzünü royala tərəf çevirir).* Royal da o vaxt gəlmişdi...

Qadın ayağa qalxaraq milləri kürsünün üstünə qoyur və royala yaxınlaşaraq, iki əli ilə də güc verib, qapağı qaldırmağa çalışır.

Və royalın qapağı cırıldaya-cırıldaya, nəhayət ki, açılır.

QADIN. Gözəl günlər idi... Bax, bu do!.. *(Royalın dilini basır.)* Bu da, re!..

Notlar otaqda əks-səda ilə səslənir və hər dəfə səsləndikcə də, Məryəmin divardan asılmış rəsmləri, elə bil, dıksınərək canlanır. Notlar səsləndikcə, sökülən kətanlardakı o rəsmlər yenə də ani olaraq ilğımın altından çıxır: bu - «Novruz»dur, bu - «Qırmızı lalələr»dir, bu - «Altun xoruz»dur, bu - «Yaz. Çəmənlilik»dir... «Portağallarla natürmort»... «Güllər, güllər, güllər»... «Qırmızı lalələr»... «Lalə buketi»...

Və notlar səslənib əks-səda verdikcə Məryəmin divardan asılmış o rəsmləri də eləcə, ani olaraq bir-bir ilğımın altından çıxır...

QADIN. Bu mi!.. Bu fa!.. Bu sol!..

Su krantdan yüksək təzyiqlə axmağa başlayır və vedrədə köpüklənə-köpüklənə döşəməyə tökülür.

QADIN *(döşəməyə tökülən suya baxa-baxa daha artıq bir ehtirasla).* Bu lya!.. Görürsən, kökdən düşməyib!.. Eşidirsən?.. Bax, bu da si!.. Gördün ki!..

Pauza.

Döşəməyə tökülən su, elə bil, notların əks-sədasını daha da artırıb və Qadın bir neçə an diqqətlə o əks-sədalara qulaq asır.

QADIN. Təkrar edim yenə? Hə? Bax, bu do!..

Notlar səsləndikcə Məryəmin rəsmləri yenə bir-bir iğlının altından çıxıb, ani olaraq səlis görünür: «Qurama biçimində kompozisiya»... «Sadə fonda otaq küncü»... «Pəncərədə səhləb gülləri (orxideya)»... «Nəşəli buket»... «Memar Sinan buketi»... «Sarı güllər»...

Kətanlar isə gözgöreti sökülür və artıq rəsmlərin də birinin az, birinin çox hissəsi, rəsmlərin ayrı-ayrı detalları sökülməyə başlayır.

QADIN (eyni ehtirasla). Bu re!.. Bu mi!.. Tər-təmizdi! Tər-təmiz!.. Bu fa!..

Pauza.

QADIN. Yaxşı, daha bəsdil!.. Bəhsə-bəhsə girmək vaxtı deyil. Yadındadı, bəzən də elə olurdu ki, bax, elə bu royalın sədaları altında, o gül-çiçəyin ətri içində yuxuya gedirdim?...

Məryəmin «Uyuyan gözəl»i iğlının altından çıxır. «Uyuyan gözəl»in də bir hissəsi artıq sökülüb.

QADIN. Yadındadır?.. Hə? (Ciddiləşir.) Yaxşı!.. Həvəsidir, bəsdir!.. İşim-gücüm var!..

Qadın yenə güclə royalın qapağını örtür və yerinə qayıdarkən dolab güzgüsünün qarşısında dayanıb özünə baxır.

Sifətini bir az da güzgüyə yaxınlaşdıraraq bir müddət gözlərini güzgüyə zilləyir.

Krantdan axan su artıq döşəmənin üstünü bürüyüb və Qadının qaloşları suyun içindədir.

Qadın köhnə güzgüdə eləcə öz sifətinə baxır, sonra asta addımlarla gəlib qoltuqlu kürsünün yanında dayanır. Əlini abajurdan sallayıb səhərdən bəri toxuna-toxuna xeyli uzanmış o «nə isə»nin içinə salır və içəridən onu səliqə ilə yuvarlaqlayır, sonra əvvəlki yerində oturur.

QADIN (milləri əlinə alıb toxuya-toxuya). Qoy axsın... Su yaranıb axmağa, göz yaranıb baxmağa... (Başını çevirib dolabın güzgüsünə tərəf baxır.) Hə, göz yaranıb baxmağa...

Qapı döyülür.

QADIN. Yenə? (Əsəbi.) Sən bilmirsən ki, açmayacağam?.. Niyə qoymursan işimizi görək!.. Niyə qarınağrısına düşmüşən, hə?.. Niyə döyəcləyirsən qapını?.. Bilmirsən ki, açılmayacaq?..

Pauza.

Döşəmədə su artıq Qadının topuğunacan qalxıb, ayaqları suyun altında qalıb, ancaq o, bunun fərqində deyil.

QADIN (*sakitləşib*). Hardan bilsin... Onun bildiyi bir şey var?.. Yox e, lap yaxşı bilir!.. Min illərdi qapı döyür, bilmir? Bilir, amma neynəsin, yenə döyür... (*Gülümsəyir.*) Döysün də!.. (*Yenə başını çevirib dolabın güzgüsünə tərəf baxır və ani olaraq əl saxlayır, sonra təzədən toxumağına davam edir.*) Güzgüdü də... Güzgü yalan danışmır...

Pauza.

Su şırhaşır axır.

QADIN. Onda bədənəm balıq kimi idi... Hamar... Diri... Bir dəfə...

Kiçik pauza.

QADIN. Bir dəfə... (*Başını bulayaraq gülür*). Bir dəfə, əlli il bundan qabaq... Yaxşı də, yaxşı, olsun altmış il bunda qabaq... Lap yetmiş il... Bağımızda balaca hamamımız vardı, orda çimirdim. Bir də gördüm ki, qonşudakı oğlan dırmaşib öz hasarlarının yanındakı qoz ağacına... Hasarları bizim hamamın böyründən keçirdi... Hə, dırmaşib ordakı o qoz ağacına, boynunu uzadıb, udquna-udquna hamamın yuxarısındakı balaca gözlükdən mənə baxır. Elə hirsim tutdu ki!.. Cin vurdu başıma! Amma... (*Gülür.*) Amma özümü o yerə qoydum ki, guya onu görmürəm... Həmişəkindən iki dəfə artıq çimdim... O alçağın acığına!.. (*Gülür.*) Alçaq niyə e?.. O əzabı ki, qoz ağacında udquna-udquna o çəkdi, qışqırıq salıb onu biyabır etsəydim, heç həmin əzabın yüzdə birini də çəkməyəcəkdilə...

Qadının toxuduğu iplər dartılaraq yenə abajuru tərpədir və işıq yenə divardan asılmış o rəsmlərin üzərində oynayır, yenə onları ani olaraq, ilğimin altından çıxarır və bu dəfə - Məryəmin nyu səpkili rəsmləridir və onların da kətanı adda-budda sökülüb: bu - «Gimnast qızlar»dır... Bu - «Martanın portreti»dir... Bu - «Doğu gözəli»dir... Beləcə, «Pəmbə qadın»... «Violençalı qız»... «Mavi fondakı qızlar»... «Ud çalan qız»... «Çilpaq»...

QADIN. Ondan sonra göürdüm ki, gizlincə pusur məni, bütün işini-gücünü buraxıb, dəli-divanə olmuşdu... Haçan ki, çimmək üçün hamama girirdim, dırmaşırdı o qoz ağacına, mənə baxırdı... Guya ki, gizlincə... (*Gülür.*) Hava da ki, isti, elə olurdu bir gündə iki dəfə çimirdim, kefim istəyəndə lap üç dəfə çimirdim... O axmaq da yay qurtarıb, biz şəhərə köçənə qədər ayaq üstə çöpə dönmüşdü... Gözlərinin altı da qapqara...

Krantın şırhaşır axan suyu otağı qoltuqlu kürsünün oturacağına qədər doldurub.

Qadın yenə dolabın güzgüsünə tərəf boylanır, elə bil ki, o güzgü Qadını özünə çəkir, hiss olunur ki, Qadın o güzgüyə baxmaq istəmir, özü ilə mübarizə aparır, ancaq, nəhayətdə, milləri kürsünün qoltuğuna qoyaraq qalxıb, ayaqları ilə suyu şappıldada-şappıldada güzgünün qabağına gedir, sifətini güzgüyə yaxınlaşdırıb baxır.

Pauza.

Qadın əyilərək bir ovuc su götürüb sifətinə vurur, sonra yenə bir ovuc, yenə bir ovuc və Qadının sifətindəki o ənlilik-kirşan - ağ, qara, qırmızı, mavi... rənglər sulanaraq sifətindən, boğazından, sinəsindən süzülüb, otağı basmış suyun üzərində bir-birinə qarışır.

Və güzgüdən üz-gözünü qırıq basmış yaşlı bir Qadın baxır.

Sonra, elə bil, birdən-birə taqətdən düşmüş o yaşlı Qadın suyun içində güclə addımlaya-addımlaya qoltuqlu kürsüyə yaxınlaşır.

Su artıq az qala kürsünün qoltuğuna çatıb.

Qadın yenə də əlini içinə salıb, toxuduğu o «nə isə»ni içəridən yuvarlaqlayır.

Qapı döyülür.

Bu dəfə Qadın qapının döyülməsinin fərqi varmır və toxuduğu o «nə isə»ni çöl tərəfdən də hamarlayır.

Bu «nə isə» get-gedə iri bir baramaya oxşayır.

Qadın milləri götürüb elə ayaq üstə toxumağa başlayır.

Otaqdakı su Qadının qarnınacan qalxıb.

QADIN. Su hər şeyi təmizləyir... *(Dolabın güzgüsünə tərəf baxır.)* Dünyada elə çırkab yoxdur ki, su onu təmizləməsin... Amma mən də dünya görmüşəm ha!.. *(Güləmsəyir.)* Hər üzünü görmüşəm... Yaxşısı pisdən çox olub, pisi də yaxşısından çox olub. Şair demişkən, qoca cadugərdir bu dünya, həmişə də cavanlıq donunda!.. Baxırsan, dünyadı də, gözəl, göyçək, adamın tamahı düşür!.. Abırılı!.. Həyalı!.. Məsum!.. İncə!.. Nazənin!.. Amma, əslində, qoca cadugərdir!.. Qoca köpəkdi, dişlərini qıcıyıb mırıldayır!..

Pauza.

QADIN *(toxuya-toxuya).* Onda nə üçün hamı bu dünyaya tələsir? Nə üçün heç kim bu dünyadan doymur?

Qapı döyülür.

QADIN *(gülür).* Görürsən ki?..

Sürətlə otağı dolduran su Qadının sinəsinə qalxıb və o, əllərini yuxarı qaldırıb toxuyur.

QADIN *(toxuya-toxuya).* Qoca köpəkdi bu dünya? Onda nə üçün hamı bu dünyaya tələsir?.. Hə?.. Çünki... çünki bu dünya başdan-başa sirdir!.. Başdan-başa!.. Elə bilir ki, nə görürüksə, odur... Day demirik ki, gördüklərimiz görmədiklərimizin yanında heç nədir!.. Mən guya hər şeyi bilirəm? Mən guya dünyanın hər üzünü görmüşəm? Bələdçiyəm bu dünyaya muzeylərdəki bələdçilər kimi, hə? *(Gülür.)* Ay-hay!.. Əslində, mən... mən e-e-e... mən özüm də heç nə bilmirəm!.. Mən özüm də dünyanın işlərindən bixəbərim!.. Bilirsən niyə? Çünki... *(Otaqdakı su daha onun çənəsinə qalxıb və ağzına girdiyi üçün finxıra-finxıra güclə danışır.)* Çünki hər şey... hər şey sirri-xudadır... Mənim... mənim üçün də sirri-xudadır... Hamı üçün!.. İnsan... İnsan, guya, cəmi məxluqatın əşrəfidir? Olsun də!.. Amma insanın o rəngbə-rəng balıqlardan heç bir fərqi yoxdur, çünki insanın da o sirri-xudadan bildiyi bir şey yoxdu!..

Qadın əllərini başının üstünə qaldırıb sürətlə son ilmələri toxuyur və o, tez-tələsik toxuduqca, baramaya bənzər o torbanın da ağzı büzülür.

QADIN *(ağzına girən sudan boğula-boğula).* Çatdıracam!.. Çatdıracam!..

Su Qadının gözlərinəcən qalxıb və Qadın son ilmələri toxuyanda artıq su onu tamam basıb, görünən yalnız suyun üzərində sonuncu ilmələri vuran əllərdir.

Baramaya bənzər o torba tamam hazırdır.

Və o əllər də suyun içində yox olur.

Millərdən qopmuş iplərin təsirilə abajur yellənir, yenə də işıq divardan asılmış o rəsmlərin üzərində oynayaraq, onları bir-bir ani olaraq ilğımın altından çıxarır və bu dəfə Məryəmin tamamilə başqa səpgili - mücərrəd rəsmləri bir-birini əvəz edir: «Əski məktublar»... «Əski şəhər»... «Ələddin»... «Gezi»... «Uzay»... «Qırmızı nehir»... «Mavi fonda kompozisiya»... «Mavi beyaz tonlarında»... «Fırtınada dəniz»... «Miro stilində Ditrik»... «Mavi, qırmızı, yaşıl kompozisiya»... «Pikassoya ithaf»... «Bakıda gecə»...

Və bu rəsmlərin kətanı sökülür, dağılır...

Və bu dəm qapı otağa dolmuş suyun təzyiqinə dözməyib, birdən-birə açılır.

Su o qapıdan sel kimi axıb gedir.

Və bu sel, elə bil, özü ilə bərabər, bizi də o otaqdan çıxartdı.

O otaq olan binanı indi biz eşikdən görürük: çöllü-biyabanda Nuh əyyamından qalmış tək, kiçik, köhnə bir binadır və qapıdan axan o selin suyu Qadının sifətindən süzülüb tökülən ənlik-kirşanın rəngləri ilə rəngbərəngdir.

Sel bütün ətrafa yayılır, otu-ələfi, gül-çiçəyi o ənlik-kirşanın rənglərinə boyayır...

Sel bitib, su ətrafa yayılıb və təzə-tər, rəngbərəng gül-çiçəkli o çöl tam bir rahatlıq içindədir.

O otaq isə tamam boşalıb.

Otaqdakı o yeganə elektrik lapması da yavaş-yavaş sönür.

Daha krantdan su axmır.

Alaqaranlıq otaq tam sükut içindədir.

Hər şey əvvəlkitək öz yerindədir, tək-cə divarlardakı çərçivələrin içi bomboşdur.

O yaş qoltuqlu kürsüdə də daha heç kim oturmayıb.

Abajurdan asılmış o baramayabənzər torbanın içində nəsə tərpənməyə, hərəkət etməyə başlayır.

Torbanın içindəki o tərpəniş, hərəkət get-gedə artır.

Torba dartılaraq aşağı enir.

Və alaqaranlıq otaqda, cücə dimdiyi ilə yumurtanı deşib çıxan kimi, o torbanın da içindən iki xırdaca əl pırtlayaraq torbanı dartışdırmağa başlayır və nəhayətdə özünə yer açıb balaca, çılpaq bir qız baramayabənzər o torbadan eşiyə çıxır.

O balaca qız bir müddət yerindən tərpənmir, sonra dolabın güzgüsünə yaxınlaşır və güzgü ilə üzbəüz dayanır.

Bu zaman hələ də üzərindən su süzülən o güzgüdə Məryəmin sifətini görürük.

Sonra o güzgü sürətlə uzaqlaşır.

Və o boş çərçivələrdən birinin içində yalnız bir cümləlik titr yazılır:

**FİLMİN QURULUŞÇU RƏSSAMI
MƏRYƏM ƏLƏKBƏRLİDİR**

İKİNCİ HİSSƏ: MƏRYƏM

(GERÇƏK)

İŞTİRAK EDİRLƏR:

1. *Məryəm*
2. *Aktrisa - Qadın rolunun ifaçısı*
3. *Quruluşçu rejissorlar*
4. *Ssenari müəllifi*
5. *Və yeri düşdükcə, yaradıcı kollektivin digər üzvləri*

ZAMAN - 2013-cü il

MƏKAN - Qrim otağı, küçə, dükan, emalatxana, Luvr, təbiət, sərgi salonu və s.

1.

Qrim otağı.

Məryəm, aktrisa, rejissorlar, ssenari müəllifi.

Hər tərəf Məryəmin çəkdiyi qadın portretləridir: o portretlər divara söykənib, stolun, stulun, hətta döşəmənin üstündədir.

Bu portretlərin bir qismini biz birinci hissədə görmüşük, bir qismi isə təzədir.

Qadını oynayan aktrisa trilyajın qarşısında oturub və üzünə qrim çəkir.

Məryəm müdaxilə edir, hansısa rəngləri göstərir, rejissorlar, ssenari müəllifi nəse deyirlər, Məryəmin hansısa işini götürüb, hansı cizginisə göstərir, Məryəm, görünür, onlarla razılaşmayaraq, başqa bir işini götürüb, oradakı cizgini göstərir, aktrisa hansı rənglə bağlısa mübahisə edir və s. Bir sözlə, canlı yaradıcılıq prosesi gedir.

Rejissorlardan biri yerdən Məryəmin çəkdiyi qadın portretlərindən birini götürüb nəse deyir.

Həm o portretə baxır və biz də o portreti ekran boyu görürük.

Və aktrisa da o portretə baxa-baxa qrimlənir və qrimləndikcə də trilyajın güzgüsündən artıq qrimlənən aktrisa yox, filmdəki... Qadın bizə baxmağa başlayır...

2.

Moskva. Sərgi salonu.

Məryəm və tamaşaçılar.

İndicə gördüyümüz portret sərgi salonunda asılıb.

Məryəmin Paris sərgisindən sənədli kadrları görürük, Məryəmi təbrik edirlər, tamaşaçılardan kimlərsə nəse danışır...

3.

Küçə. Rəssamlıq dükanı.

Məryəm və küçədəki yad insanlar, satıcı, alıcılar.

Böyük şəhərlərdən (Bakı, yaxud Paris, İstanbul) birində izdihamlı bir küçə.

Ora-bura tələsən insanlar, səs-küylə gedib-gələn maşınlar, avtobuslar.

Cülbəcür dükən vitrinləri.

Bura isə rəssamlıq ləvazimatları dükanıdır.

Məryəm də alıcıların arasındadır, rəngləri seçir, fırçaları yoxlayır, başqa ləvazimatlar alır.

Məryəm dükandan çıxır və əlindəki bağlama ilə küçədəki qələbəlikdə gözəndən itir.

4.

Emalatxana.

Məryəm və filmin yaradıcı kollektivi.

Məryəmin müxtəlif işləri divardan asılıb, yerdən nəyəsə söykənib, bir künədə üst-üstə yığılıb və s.

Bu işlərin də arasında bizə tanışları da var, tanış olmayanları da.

Məryəm filmdəki krantı çəkir.

Yenə yaradıcı bir atmosferdir: Məryəm hansı detalısa pozub yenidən çəkir, rejissor nəyisə ssenari müəllifinə göstərir, ssenari müəllifi döşəməyə sərilmiş kətanın möhkəmliyini yoxlayıb nəsə deyir, qrimsiz aktrisa gülür və s.

Bütün ekran boyu Məryəmin çəkdiyi o rəsme - divardan paslanmış trubası çıxmış kranta baxırıq və birdən birinci hissədə suyun vedrədə danqıldayaraq damcı-damcı axmağa başladığı epizodu görürük...

5.

Dəniz kənarı.

Məryəm.

Və Məryəm açıq pəncərədən dənizə baxır.

Və biz bir-bir Məryəmin dəniz mövzusunda rəsmlərinə baxırıq.

Bu rəsmlərin bəzisini biz artıq filmdə görmüşük.

Məryəm pəncərədən dənizə baxır və bütün ekran boyu onun dəniz mövzusunda işləri, rəngbərəng balıqları, gəmiləri, sualtı dünyası, «Gözəl səkkiz ayaqlı ilbiz»i bir-birini əvəz edir...

6.

Paris.

Məryəm.

Bütün ekran boyu Məryəmin «Axşamçağı Eyfel qülləsi» rəsmini görürük.

Sonra «Günəş doğuşunda Eyfel qülləsi» əvvəlki rəsme əvəz edir.

Sonra Meryəmin Eyfel qülləsini çəkdiyi üçüncü bir şəkil.

Sonra isə Parisdə Eyfel qülləsinin özünü görürük.

Eyfel qülləsinin qarşısındakı meydança qələbəlikdir: şəkil çəkdirən turistlər, xırdavat satan küçə alverçiləri, gəzməyə çıxmış insanlar...

Və Meryəm Eyfel qülləsinin qarşısındakı həmin meydançada, skamyada oturub qülləyə baxa-baxa ləzzətlə dondurma yeyir.

7.

Çəkiliş pavilyonu.

Meryəm və yaradıcı kollektiv.

Çəkiliş pavilyonunda dekorasiyalar düzülür.

Meryəm, rejissorlar, ssenari müəllifi, aktrisa, yaradıcı kollektivin başqa üzvləri otağın orasını-burasını göstərə-göstərə təklif verirlər, müzakirə edirlər, kameranı qururlar, kimsə, görünür, zarafat edir, gülüşürlər, başqa birisi nə isə deyir və s.

Divarlara Meryəmin rəsmlərini asırlar.

Və kamera bu rəsmlərdən birinin üzərində dayanır.

O rəsmi bütün ekran boyu görürük...

8.

İstanbul.

Sərgi salonu.

Və həmin rəsmi bu dəfə biz Meryəmin İstanbuldakı fərdi sərgisində görürük.

İstanbul sərgisinin sənədli kadrları.

Sonra gerçək İstanbul mənzərələrini və Meryəmin bu mənzərələr mövzusunda çəkdiyi rəsmləri görürük.

9.

Çəkiliş pavilyonu.

Meryəm və yaradıcı kollektiv.

Yenə birinci filmin çəkilişi ilə bağlı yaradıcı atmosferdir.

Meryəm, rejissorlar, ssenari müəllifi, aktrisa, yaradıcı kollektivin başqa üzvləri yenə kameranı qururlar, nələrsə müzakirə edirlər və s.

Rejissorlardan biri çantasından disk çıxarır və nəse deyərək dividiyə salır.

Həm televizorun qarşısına yığılır.

Meryəmlə bağlı üç-dörd dəqiqəlik bir videosüjetdir.

Meryəm qardaşı Cavid və Cavidin kiçik oğlu Səidlə bir yerdədir.

Meryəm balaca Səidlə məzələnir, oynayır və bu, şübhəsiz ki, Meryəm üçün həyatın ən gözəl məqamlarından biridir.

Və videosüjetə baxan Meryəm də ekranda görünən, balaca Səidlə məzələnən Meryəm kimi sevinc içindədir.

Meryəm barmağı ilə ekrandakı balacanı göstərərək yaradıcı heyətə nələrsə deyir və Meryəm istəyir ki, bütün insanlar o balacanı onun kimi sevsinlər.

Videosüjet davam edir: Meryəm yerə sərdiyi kətanda rəsm çəkir.

Ciddi bir yaradıcılıq prosesi gedir.

Və birdən o balaca uşaq, əlində oyuncaqlar, qaça-qaça otağa daxil olur.

Videoya baxan Məryəm də ekranda göstərilən anları xatırlayaraq sevinclə gülür.

Videosüjet davam edir...

10.

*Paris. Rəssamlıq məktəbi.
Məryəm və tələbələr, müəllimlər.*

Sınıf-emalatxanada tələbələr naturadan nəşə çəkirlər.

Məryəm də tələbələrin arasındadır və biz onun yaradıcılıq prosesini diqqətlə izləyirik: natura - Məryəmin rəsm çəkən əlləri - və bütün ekran boyu ancaq Məryəmin gözləri...

11.

*Paris. Luvr.
Məryəm və tamaşaçılar.*

Və Məryəmin gözlərini Cokondanın gözləri əvəz edir, biz bütün ekran boyu Cokondanın gözlərini görürük.

Sonra bütöv «Monna Liza».

Həmişəki kimi, «Monna Liza»nın qarşısında bir topa tamaşaçı dayanıb.

Məryəm də onların arasındadır və onun bütün fikri-zikri o portretədir, gözləri ilə o portretdəki bütün detalları bir-bir öyrənir.

Bu, artıq tamam başqa bir Məryəmdir - ciddi, fikirli, düşüncələr içində...

12.

*Çəkiliş pavilyonu.
Məryəm və yaradıcı kollektiv.*

Filmdə gördüyümüz otaq, gördüyümüz əşyalar, gördüyümüz krant və vedrə - bir sözlə, hər şey filmdəkinin eynidir.

Görünür, yalnız dolabın güzgüsü hələ istənilən şəkildə deyil.

Rejissorlardan biri əlindəki alətlə güzgünün arxasını adda-budda qaşıyır, sonra hamı - Məryəm, qrimsiz aktrisa, rejissorlar birlikdə güzgüyə baxır, müzakirə edir, təklif verirlər: orasını da bir az qaşımaq lazımdır, bu tərəfini də bir az...

Və biz artıq onarı yox, onların danışmaları fonunda Məryəmin divardan asılmış rəsmlərini bir-bir görürük.

Sonra sükut çökür.

Sonra dolabın güzgüsünü eynilə filmdə olduğu kimi görürük.

Sonra yavaş-yavaş yaxınlaşaraq, kimsə o güzgüdə görünməyə başlayır.

O görüntü get-gedə aydınlaşır.

Və filmdəki qimli Qadın yenə bütün ekran boyu güzgüdən bizə baxır.

QEYD:

- Ssenaridəki şəkillərin adları Məryəmin 2012-ci ildə nəşr edilmiş «Renklerin rəqsi (dansı)» albomundan götürülmüşdür.

**19 - 21 yanvar 2013
İstanbul, Bakı**

♦ P o e z i y a

Kəmaləddin QƏDİM

APAR, SAXLA DƏRDİMİ

Söylə, səndən gizlədim
Hansı haqla dərdimi;
Dos-doğmaca balandı,
Öp, qucaqla dərdimi.

Sına, gəl, sən də sina,
Mən çox yandım uğruna.
Əzizlə, bas bağrına,
Oxşa, ağla dərdimi.

Aramızdan su keçib,
Günahını yu, keçib.
Boyumu boyu keçib,
Gəl, ölç dağla dərdimi.

Bir az qəlbin yuxalsın,
Bir az qayğın çoxalsın.
Bir az da səndə qalsın,
Apar, saxla dərdimi...

ƏLİMDƏN YAXINI YOX

Səmtim, yönüm hayana,
Yolum hara, bilirəm.
Çiyinlərimdən yaxın
Başım gora, bilirəm.

Yaman çəkir uzaqlar,
Ağlını alıb gedir.
Günlər, aylar ağzımın
Tamını çalıb gedir.

Gözlərim həsrətlə tən,
Təşnədi ki can yana.
Könlüm dərddən, qubardan,
Dilim duadan yana.

Qoynumda isidirəm,
Dolanıram başına;
Əlimdən yaxını yox
Gözlərimin yaşına...

DƏRD BİLİR, QƏM BİLİR MƏNİ

Azı özündən az sayır,
Kəmi də kəm bilir məni.
Bütövə bütövəm, bəlli,
Cəm görüb, cəm bilir məni.

Altmışına yetdim, dədə,
Günahkaram, haqqam nədə?
Bilməsin, kim bilməsə də
Dərd bilir, qəm bilir məni.

Mən damı, qəbri özünən,
Hesabı, cəbri özünən.
Daşlaşmış səbri özünən
Daha möhkəm bilir məni.

Nə qapılar qıfıllanır,
Nə rəqəmlər sıfırlanır...
Dünya başıma fırlanır,
Baxan da dəm bilir məni...

MƏNƏ DƏ VƏTƏN VERİN

Mənə də Vətən verin,
Bir vaxtlar mənim idi.
Ağrısı, acısıyla
Mənim Vətənim idi...

Məğlubu da mən idim
Bir vaxt Çaldıranda, mən.

Üçrəngli bayrağını
İlk kəz aldılan da mən.

Çəkilin qarşısından
Bir yol üzümü görsün.
Uman yerim deyilmi,
Umu-küsümü görsün.

Qoy göstərim bir az da
Kim sevir, kim, nə boyda...
Göstərim nə boydadı
Ona sevgim, nə boyda...

Addımbaşı düşməyə
Tələ, tor yerimdimi?
Yoxmu yaşama haqqım,
Təkcə gor yerimdimi?

Atəşinə tutuşub,
Oduna qalanmağa
Mənə də Vətən verin,
Başına dolanmağa.

Bir küncdə xəyalını
Qurmağa yer tapmıram.
Sahibi, yiyəsi var,
Durmağa yer tapmıram.

Bir az imkanım olsun
Daş üstə daş qoymağa.
Mənə də Vətən verin
Uğruna baş qoymağa...

HA YU BU QARA BƏXTİ...

Nə arannan dağ çıxar,
Nə də dağ aran deyil.
Arandakı yaralar
Dağda sağalan deyil.

Sev, sevelə, öy, sözün
Bəyliyi bəy sözün.
Az başına döy sözün,
Dəfin, nağaran deyil.

Dərdin-qəmin yaşydın,
Bu vaxtaca daşydın.
Nə sinən dağ başıdı,
Nə qəlb mağaran deyil.

Gətirdin hara bəxti,
Bu yarım, para bəxti.
Ha yu bu qara bəxti,
Ha yu, ağaran deyil...

GERİ QAYITMAĞA ÜZÜN OLMAYA

Dərd odu səssizcə çıxıb gedəsən
Ardınca bir yolun, izin olmaya.
Adın çəkilməyə adlar içində,
Ortada söhbətin, sözün olmaya.

Görəsən tək budu qalan əlində;
Əlin bəlandadı, bəlan əlində.
Baş alıb qaçasan yalan əlindən,
Tutmağa bir doğrun, düzün olmaya.

Ha dönüb, durasan haqqa tapınıb,
Püləyə bir ucdan efir gapını.
Döyməkdən sındıra LAZIM qapını,
Açmağa ixtiyar, izn olmaya.

Bir gün də öləsən, bu dərd-sər ilə
Dözüb, yol getməyə səbrin gor ilə:
Dünyaya qayıtmaq əmrin verilə,
Geri qayıtmağa üzün olmaya...

TƏKRAR YAŞAMAQ OLMUR

Öz sirrimdi, öz evim,
Nə ev, nə sirr dəyişmir.
Tez-tez soruşma, kefim
Saatdabir dəyişmir.

Bu gün də dünən kimi,
Nə var dünəndən ötə?
Sabah da, bax, beləcə
Gəlib, sovuşar, ötər...

Səhər səhərin eyni,
Axşam axşamın eyni.
Mən o həmin pərvanə,
Şam da o şamın eyni.

Hər gün təkrardı bir az,
Bu da bir cürə yolmu?
Təkrarıyam özümün,
Təkrar yaşamaq olmur...

KİMƏSƏ KÖLGƏM DÜŞƏCƏK

Ha çək bu görkəmdə məni,
Ha çək, bu görkəm düşəcək;
Sən təbəssüm çəkəcəksən,
Yerinə dərd-qəm düşəcək.

Başa duman, çən qonacaq,
Saça ağ-ağ dən qonacaq.
Kirpiyimdə yaş donacaq,
Gözlərimdə nəm düşəcək.

Mən dərbədən, para-para,
Mən hara, bu şəkil hara...
Çəkmə, yenə günüm qara,
Bəxtim yenə kəm düşəcək.

Ya dəymə gerçək yerimə,
Ya bir ağac ək yerimə.
Bir başdaşı çək yerimə,
Kiməsə kölgəm düşəcək...

ŞUŞA GEDƏNDƏN GEDƏNƏM...

Çox da səil-sərgərdanam,
Səfə, düzümə gəlmirəm;
Qalxıb uca görünürəm,
Enib dizimə gəlmirəm.

Ovutmur nə sirsə məni,
Nə məscid, nə kilsə məni.
Ya çözümmir kimsə məni,
Ya mən çözümə gəlmirəm.

Saxlasam da azda, kəmdə,
Özümü bu dərdə, qəmdə.
Gündə min yol incitsəm də,
Bir yol üzümə gəlmirəm.

Ruham, bədənədən gedənəm,
Bu candan, təndən gedənəm.
Şuşa gedəndən gedənəm,
Hələ özümə gəlmirəm...

BU DƏRD - VƏTƏNDİ

Nə səsim yetişir, nə əlim çatır,
Bu necə var-dövlət, sərvət vətəndi?
Sərhəddən başlayır vətən deyirlər,
Qarşımda bu boyda "sərhəd"- vətəndi...

Bir borcu ödəmir fikir boşuna,
Niyyət boşunadı, zikr boşuna.
Yaxır əkməyinə, çəkir başına,
Çoxuna bal vətən, şərbət vətəndi.

Haqq üçün, haqq deyə baş tutmur davam,
Şuşasız, Laçınsız çatışmır havam.
Durum necə deyim Göyçə, İrəvan,
Borçalı vətəndi, Dərbənd vətəndi?..

Qurani bəllidi, tikəni bəlli,
Kimlərin əlində sükanı, bəlli.
Vətəndi bir qara tikanı, bəlli,
Ya köntöy bir daşı tərپət, vətəndi...

Başında sis, duman, çən qəribəm mən,
Yüz-yüz qəribinə tən qəribəm mən.
Bilirəm bir azca mən qəribəm, mən,
Bir az da bu vətən qürbət vətəndi.

İstəsəm yolumu seçib gedərdim,
Yanından səssizcə keçib gedərdim.
Bu dərddən biryolluq köçüb gedərdim,
Gedə də bilmirəm, bu dərd - Vətəndi...

MƏN SƏNİN YANINA QAYIDACAĞAM...

Bilməm, günümü keçər, aymı sovuşar,
Az qalıb, a yurdum, yuvam, qovuşaq.
Bir az dəli-dolu, nadinc, kür uşaq
Ata kötəyinə qayıdan kimi
Mən sənin yanına qayidacağam...

Gözləyir, hələ də gözləyir məni,
Pəncərəm önündə solan səməni.
Gündə dörd dolanıb çölü, çəməni
Arı pətəyinə qayıdan kimi
Mən sənin yanına qayidacağam...

Çatmadım bu il də güllü yazına,
Neçə şənliyinə, neçə yasına.
Bir bala qaranquş öz yuvasına,
Çoban tütəyinə qayıdan kimi
Mən sənin yanına qayidacağam...

Yetəcək əlinə nə xoş, əllərim,
İllər həsrətlisi, naxoş əllərim.

Hər yandan üzülən bomboş əllərim
Tanrı ətəyinə qayıdan kimi
Mən sənin yanına qayıdacağam...

YAŞAYA BİLƏSƏN...

Ha gözlə, bu haqqın arxası gələ,
Ha gözlə, dadına bu gələn çata...
Təzədən quruyan arxa su gələ,
Dərə duman görə, dağa çən çata...

Görəsən başını qovğasız, qalsız,
Deyəsən, sözün də keçə saqqalsız.
Olmayır olmaya meşə çaqqalsız,
Qurda yem tapıla, quşa dən çata...

Saya yerindəcə kəmin kəm kimi,
Bir gün çəkilməyə qəmin qəm kimi.
Od tutub yanasan lap Kərəm kimi,
Nə Əslin yetişə, nə Lələnin çata...

Şuşadan bir külək əsə xətirə,
Tuta, yeri-göyü tuta ətirə.
Özüylə bir azca torpaq gətirə,
Basasan ürəkdə görsənən çata...

Bu son şərq, bu da tənha, qu canın,
Yarı torpaq canın, yarı su canın.
Allahın verdiyi ömür bu, canım,
Yaşaya biləsən, hövsələnin çata...

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ!

2020-ci İL ÜÇÜN

“AZƏRBAYCAN”

jurnalına abunə yazılışı başlamışdır.

“AZƏRBAYCAN”

jurnalının bir nüsxəsinin qiyməti 1 manat 50 qəpik,

illik abunə qiyməti 18 manatdır.

İNDEKS: 76300

Əyyub PAŞA

SARILA-SARILA

Yalqız gördüm bənövşəni,
Qaldım qırıla-qırıla.
Baxışından Yaz ləzzəti
Aldım, vurula-vurula.

Salamladım ilk baharı,
Dərdim, qəmim oldu yarı,
Bu sinəmə quzey qarı
Hopdu sorula-sorula.

Binələrə köçüb ellər,
Yamaclarda açıb güllər,
Dərələrdən gələn sellər
Axır, durula-durula.

Şimşək çaxdı, qopdu tufan,
Təhlükədir burda hər an,
Sürüsünü yığdı çoban,
Bağrı yarıla-yarıla.

Axşam olur, günəş yaxır,
Arxaclara gəlir naxır,
Dəyələrdən tüstü çıxır,
Göyə burula-burula.

Hamı dolur dəyəsinə,
İt şırvanır yiyəsinə,
Nənəm baxır düyəsinə,
Gözü yorula-yorula...

Vurğunam dağ havasına,
Gül-çiçəkli libasına,
Paşa yata, sonasına
Gecə sarıla-sarıla.

HARDASAN

Açılan sabahım, ey sökülən dan,
Ey gülü, çiçəyi bizə oxşayan,
Babamın, nənəmin ruhu yaşayan,
Marlaca, Naltökən dağı, hardasan?

"Darlığı" keçəndə Göyçəyə sarı,
"Alvız"ın başında xarlayan qarı,
Elimin, obamın o şah vüqarı,
Dediyi bayatı, ağı, hardasan?

Düşmənin fitnəsi, əməli oyun,
Köçkünün, qaçqının dərini duyun...
Gülülün qoynunda elimin, soyun,
O qəmli, kədərli çağı, hardasan?

Gəzməyə gedərdik Göyçə gölünə,
Dədə Ələsgərin ulu elinə,
Ağbulaq, Ardaniş, Şorca, Cilinə,
O elin bostanı, bağı, hardasan?

Şiş qaya, Kəsəmən, ulu Kəlbəcər,
Hanı Qaçaq Kərəm, Nəbi, xan Həcər,
Pəri bulağından indi kim içər?..
Paşanın həsrəti, dağı, hardasan?

GÖZƏ BAX, GÖZƏ

Yolun kənarında, Gəncə çölündə,
Laləli, çiçəkli düzə bax, düzə.
Ağ libas geyinib gəzən gözəldə
O lalə yanağa, üzə bax, üzə!

Məni məftun etdi o ay camalı,
Ətirli buxağı, yanağı, xalı,
Görəndə unuttum eli, mahalı,
Sinəmə od salan gözə bax, gözə!

Yerişi, duruşu camalı aldı,
Könlümün sazını köklədi, çaldı,
Paşanı sağalmaz dərdlərə saldı...
Qəlbimin dediyi sözə bax, bax!

*Kamil ƏFSƏROĞLU***YUXU***

♦ Roman

Qaraş dayı deyirdi sərhədçilər dəstəsinin qonşu Hadrut rayonuna köçürülməsi elə-belə məsələ deyil, bu işdə ermənilərin əli var. Stalinin, Mir Cəfər Bağirovun vaxtında belə iş tutmağa ürək eləməzdilər. Moskvada erməni generallar çoxdu, hələ marşalları da var. Mikoyan da ki ölkəni idarə edənlərdən biridi, onun sözünün qabağına kim söz çıxardacaqdı? Əllərinə girəvə keçdi, qarışıqlıqdan istifadə elədilər, yoxsa sərhədçilər niyə köçməliydilər, Hadrut hardadı, sərhəd harda?.. Poqrannotryad otuz ildən çoxdu burdaydı, indi noldu, buralar işə yaramadı?.. Qonşular Qaraş dayının dediklərinə haqq qazandırır, deyirdilər erməni bicdi, nə elədiyini yaxşı bilir.

Dəstənin köçməyi elə ilk gündən özünü göstərdi. Küçə-bazarda qol-qola gəzişən rus ər-arvad cütləri daha gözə dəymirdi. Daha klubun uzunsov zalında rus qadınlarından yayılan «Krasnaya Moskva» ətrinin qoxusu gəlmirdi. Kino başlayanacan tez-tez qanrılıb arxaya baxır, elə bilirdim, bax indicə qapı açılacaq, əvvəllər olduğu kimi, yenə də sərhədçi zabitlər öz həyat yoldaşlarıyla keçib sırayla oturacaq və yenə zalı o xoş ətir qoxusu bürüyəcək.

Sərhədçilərin yoxluğuyla barışa bilmirdik və sərhədçi oyunu hələ də ən çox sevdiyimiz əyləncəydi. Soldatların bizə bağışladıkları yaşıl paqonları, qırmızı ulduz nişanını yenə də həvəslə daşıyırdıq. Məhəllənin köpəyi Sarıbaş sərhədçi ovçarkasına tay olmasa da, yenə oyunumuzun daimi iştirakçısıydı. Bu əfəl itini ipini dartır, «Sarıbaş, işi, işi» (red. Axtar, axtar!) deyib əmr versək də, köpək öz bildiyini eləyir, «casus» tutmaq yerinə durub milçək qapırdı. Rus dilində verdiyimiz əmr, əlbəttə, it ağılıyla belə qanıb-qandırır. Köpəyin başındakı iri xal qaraydı, onu niyə Sarıbaş çağırırdıq, baş açmırdım. Dünyanın ən bivec iti idi, gün axşamacan başını atıb yatırdı, həyəətə gələn qıraq adamlara belə hüzmürdü, deyirdin bəs laldı. Əvvəllər, kefinin zay vaxtına düşəndə binanın arxasına adlayar, keşikdə dayanmış sərhədçinin yanındakı ovçarkaya sarı bir-iki ağız hafıldayardı. Onun hafıltısı it dilində nə demək idisə, Alma adlı sərhədçi itini özündən çıxarardı. Xaltası sərhədçinin əlində olmasaydı, cumardı yerli itə. Əsgərin əmrinə itaət edib səsini udar, acığını mı-

* Əvvəli ötən sayımızda

rıldamaqla soyudardı. Rus köpəyinin Sarıbaşa qıcanmağı Qaraş dayının pi-sinə gələrdi. «Yersiz gəldi, yerli, qaç, burda deyiblər e...», - deyib söylənərdi.

Almayla bağlı bir əhvalat da yadımdan çıxmır. Sərhədçilər dəstəsi hələ köçməmişdi. Böyüklərdən eşitmişdik ki, əlisilahlı soldatın itlə keşik çəkdiyi yeraltı qazma anbardı. Nə anbarı olduğu bizə maraqlı deyildi, maraqlı olan keşikdə dayanan əsgərin çiyindən asdığı girdə daraqlı avtomat və yanındakı ovçarkaydı. Eynən «Dağlarda zastava» filmindəki kimi idi, hətta elə bilirdik ki, o kinodakılar bizim qəsəbədəki dəstənin sərhədçiləridi. Avtomat neçə patron tutur, ovçarka adam kimi dil bilir, casus yaxalayır - danışığımız, bəhsimiz ancaq bu barədəydi. Aralıdan köpəyi səsləməkdən də həzz alırdıq. «Alma, işi!», - deyib sərhədçiləri yamsılayırdıq.

Yolun qırağında komlaşmışdıq, beş-altı uşaq idik. Səs-küy salmağımız yaxındakı keşikçini və ovçarka Almanı cana yığmışdı. Alma gözünü bizə dikib acıqlı-acıqlı zingildəyirdi, qapağan itə oxşayırdı. Aramızda yaşca bizdən böyük uşaqlar da vardı. Sərxanın yenə təbi gəlmişdi, oxumağına ara vermirdi:

***Cavan aşiq, çal, əllərin var olsun,
Ürək açan əməllərin yar olsun...***

Keşikçi əsgər «ey, konçat pet djavan aşik» deyib əmr etsə də, Sərxan ona məhəl qoymurdu. Əsgər bir də səsini qaldıranda, kimsə ona sarı daş atdı. Keşikçinin «Alma, fas» deməyi ilə iti açıb buraxmağı bir oldu. Kluba sarı götürüldük. Alma balacaların yanından güllə tək ötürüb, böyükələrin dalınca düşdü. Klubun qapısı ağzında Sərxanı haqladı, şalvarından yapışib onu yerə yıxdı. Əsgər özünü yetirib köpəyin xaltasını dartdı. Sərxanın halı özündə deyildi, üzünün qanı qaçmışdı, uzandığı yerdəcə tir-tir titrəyirdi. Alma isə təhlükəli bir casus yaxalaymış kimi dartınır, acıqlı-acıqlı mırıldayırdı.

O əhvalatdan hər kəs payını götürdü, Sərxansa bir müddət mahnı oxumadı, daha doğrusu, oxuya bilmədi, sarsıntı keçirdiyindən, danışanda kəkələyirdi.

Sərhədçilər köçəndən sonra Sarıbaşın da qırımı dəyişmiş, elə bil dili batmışdı. Əvvəllər yalandan da olsa, hərdən Almaya qıcanar, hürərdi. İndi it o vərdişini də yadırgamışdı. İşinin adı gecə-gündüz böyrünü yerə verib yatmaq idi. İtin şirin yuxusuna həsəd aparanlar olsa da, bunu yalnız Qaraş dayı dilinə gətirirdi. Deyirdi Allahın elə tərs işləri-işdəkləri var, baş açmaq olmur, şirin yuxunu adama verməkdən, itə verir. It də bir it ola, bari...

* * *

Hər bazar günü Pavel adlı serjant bizim qəsəbəyə gəlirdi. Onu əzəldən tanıyırdıq və gəlişinə elə sevinirdik ki... Yaşıl paqonlu gənc sərhədçinin qabağına qaçırdıq. Pavel əlini gicgahına aparıb bizi salamlayırdı və biz də onun hərəkətlərini yamsılayır, hərbcisayaq salam verirdik. Qəlbimdə bir ümid qığılcımı işarırdı, elə bilirdim günün birində Pavel tək gəlməyəcək, sərhədçilər dəstəsi də ona qoşulub öz köhnə məkanına-məskəninə qayıdacaq və yenə səhərlər bizi yuxudan əsgər çəkmələrinin səsi oyadacaq, yenə axşamlar sərhədçilərin gitarada çalib-oxuduqları həzin nəğmə qaranlığın bağrında ahəstə-ahəstə yayılacaq:

***Pograniçnaya reçuşka v noçnoy tişine,
Jurçaya ryadom, uxodit v dal...***

Pavelin gəlişinin səbəbi heç kəsdən ötrü sirr deyildi, Tamara adlı bir qıza vurulmuşdu. Tamara qamətli, gözəl-göyçək qız idi. Orta məktəbi təzə bitirmişdi. Hansısa idarədə işləyirdi. Yolu bizim məhəllədən düşürdü. Bu qızı görəndə oyunumuza ara verir, durub onun yerişini seyr eləyirdik. Elə bil yerimir, bir əlçim bəyaz bulud tək havadaca süzürdü. Ta döngəni burulub, gözdən itənəcən uşaq heyranlığıyla onun dalınca baxırdıq.

Tamaragilin evi keçmiş hərbi hissənin barısından o üzdəydi. O vaxtlar qızın adını atasıyla dostluq edən sərhədçilər dəstəsinin rəisi qoymuşdu.

Gənclərin sevgisi hələ sərhədçilər dəstəsi burada olanda başlamışdı. Qızın valideynləri bu izdivaca razılıq verməsələr də, sevgililər qərarlıydılar, istəklərindən dönmürdülər. Axırda məsələ şişib böyüdü. Sərhədçilər dəstəsinin rəisi özü işə qarışdı, Hadrutdan gəlib rayon rəhbərliyi ilə ciddi danışdı. Dedi məsələ həll olunmasa, Moskva işə qarışacaq, bu məsələyə görə yalnız qızın valideynləri yox, yerli hakimiyyət orqanlarının rəhbərliyi, şəxsən rayon partiya komitəsinin birinci katibi cavab verməli olacaq. O vaxtlar bu çox ağır ittiham sayılırdı.

İclas çağırıldı, Tamaranın atasını partiyaçıya yaraşmayan hərəkətinə görə tənbeh edib, onu milli ayrı-seçkilik saldığına görə günahlandırdılar, yəni qızla oğlan bir-birlərini istəyir, sevirsə, valideynin qarışmağa haqqı yoxdur - kommunist əqidəsi bunu deyir, bunu şüar götürür. Elin dəbi-adəti isə başqaydı, bu şüarın tam tərsiydi...

Bir yol Pavel tək yox, bir zabitle gəldi, üç qardaşın böyük bacısını - Tamaranı götürüb xidmət elədiyi rayona apardı. Bu söhbət bir müddət bizim də həyətin arvadlarından ötrü söz-həkət yeri oldu.

- Neyniyəsən? - Fatma xala dilləndi. - Könül sevən göyçək olar, - misal çəkdi. Amma onun tərəfini saxlayan olmadı.

Tərən xala eşitdiyinə ağız büzdü.

- Aaz bəsd, sən Allah! - dedi. - Dini-məzhəbi atmaq da olmaz, axı. Noldu, könül bu boyda rayonda sevməyə bir göyçək tapmadı? Maşallah, boylu-buxunlu, şumal cavanlarımıza nə gəlib?.. Atalar məsəlidi, deyir qızı özbaşına qoysan, ya halvaçıya gedər, ya da zurnaçıya.

Qonşular başlarını tərpətib, onun fikriylə razılaşdıqlarını bildirdilər. Bu məsələyə münasibətdə böyüklərin sözü üs-üstə düşsə də, biz uşaqlar bununla barışmır, bilirdik ki, Pavel nə halvaçısı, nə də zurnaçı, o, yaşıl paqonlu, yaşıl furajkalı sərhədçidi.

Pavelin bizim qəsəbədə dostları vardı, yolu bərilərə düşəndə görüşürdülər. Deyirdi ki, onların hərbi hissəsi Hadruta köçsə də, ilkin adıyla qalır - «Zaqafqaziya Sərhəd Qoşunları Dairəsinin 42-ci Cəbrayıl sərhədçilər dəstəsi», orduda qayda belədir.

* * *

Eşidəndə ki, Çernov arvadını boşayır, gözümün qabağına birinci Şurik gəldi. Ona ürəyim yanırdı. O isə valideynlərinin ayrılmasının nə demək olduğunu anlamırdı elə bil. Baxırdım ki, bir dıqqan da olsa, halına təfəvüt eləmir. Anası Marusya xala məhkəmə idarəsində xadimə işləyirdi. Onların boşanma işinə də elə çalışdığı, hər səhər silib-süpürdüyü binada baxdılar. O gün Marusya xala məhkəmə zalını xüsusi canfəşanlıqla silib süpürmüş, sonra evə gedib paltarını dəyişmiş, ətirlənib-duxulanıb gəlmişdi. Çernov da sahmanlıydı, ayağında ördəkburun qara tufli vardı. Enli yaxalıqlı bəd-rəng kostyum geymiş, sumaqı qalstuk bağlamışdı. Qərribə olan başqa məsə-

ləydi, saç-birçəyi ağarmış bu adamlar məhkəmədən qol-qola çıxdılar, deyə-gülə gəlib bizim həyətdən keçdilər. Heyrətdən gözləri bərələ qalan Tərlan xala onlara gözaydınlığı verməkdən özünü güclə saxladı, o yazığı qınamalı da deyildi.

Keçmiş ər-arvadın qarasınca söz atdı:

- Bu urus millətinən baş açmaq olmur, toylarıynan vayları seçilmir. İnnən sonra nə üzlə bir dam altda yaşayacaqlar?..

Gözəl xala qonşunun fikrinə dəstək oldu:

- Aaz, urus ayrı millətdi, onlar ömrü bada verən dəyillər. Bir-birlərini istəyirlərsə, istəyirlər, istəmirlərsə, deyirlər «do svidaniya», səninki səndə, mənimki məndə. Ayrılarda da xoşaxoşluqla boşanırlar, bizim kimi dəyillər ha, qanlı-bıçaq olalar.

- Hə dayna, millətdən millətə tafovut eliyir, - Gülcə xala da söhbətə qarışdı.

Bu söz-söhbət əbəs deyildi, yerli adamlar arasında boşanma halları az-az olsa da, heç biri qalmaqsız, dava-dalaşsız ötürmüdü. Tərəflərin yaxınları, qohum-əqrabası gəlib məhkəmə idarəsinin qabağını kəsdirirdilər. Söyüb-söylənir, bir-birlərinə söz atır, hətta bəzən çomaq davasına da qalxırdılar. Məhkəmənin katibi Qənbər deyirdi rus millətinə nə var, bir gündə on-on beş ər-arvad boşamaq olar, müşkül bizimkilərdi, işləri dava-dalaşsız ötürmür, həftələrlə çəkir.

Fatma xala söhbəti soyumağa qoymadı:

- Sizi bilmirəm, urusun bu xasiyyəti mənim xoşuma gəlir, - dedi. Baxırdın ki, təkcə öz adından yox, başqalarının da adından danışır, çünki digər qadınlar başlarını tərpətməklə onun sözlərini dəstəkləyirdilər. - Yazıq Marusya! Bədbəxt Marusya! - deyib dərindən ah çəkdi, rusun halına yandı.

Tərlan xala söhbətin əlin-ayağın yığıdırmaq istəsə də, ürəyindəkiləri saxlaya bilmədi:

- Məni qınamıyın, deyir, axır vaxtlar Çernov şəhərə dadanıb. Həlbət, orda aşnası var, yoxsa, bu yaşda bunlara nə düşmüşdü ki, durub boşansınar. Şükür ki, uşaqları böyükdü.

Ailənin dağılmasının səbəbini düz-əməlli bilməsələr də, qadınlar həmrəylik göstərib əks cinsi - Çernovu günahkar sayırdılar. Bəlkə də eləydi, çünki Marusya xala keçmiş ərindən fərqli, həlimxasiyyət və söz-həkdədən uzaq adam idi. Amma həyətin kişiləri də Çernovun namını vermir, onun tərəfini tuturdular, yəni Marusya yaxşı olsaydı, əri onu boşamazdı.

Bu söz-söhbətə Qaraş dayı son qoydu, dedi, babal yumayın, yaxşısını hakim Seyidova bilir, ondan soruşun. Məhkəmə binası bizim həyətdə bitişik olsa da, hakim Seyidovadan nəse soruşan olmadı. Fatma xala dedi, gedib nə soruşacağıq, Seyidova bizim Tərlan arvaddan çox bilir ki?..

O gün həyətimizdə qurulan «məhkəmə» bu qərarla bitdi ki, Çernovun şəhərdə aşnası var və işin bu hala gəlməsində Marusyanın bir mərrə belə günahı yoxdur.

Toran qovuşanda Çernovgilin mənzilindən qrammofon səsi eşidildi. Çernov donuz kəsmiş, məclis qurmuşdu. Araz boyundakı stansiyada işləyən dostu Kostyanı da boşanma mərasiminə çağırırdı. Anisiya xala da onlardaydı. Kostyanın xırıltılı gər səsi evi başına götürmüşdü. Deyib-gülən, şənələnən adamların səsi-küyü o gecə kəsmək bilmədi. Bu şadyanalıqdan baş açan yox idi. Qaraş dayı gülə-gülə dedi: «Varam bu millətə, boşananda da çal-çağırla boşanırlar. Bircə poqranotryadın duxovoy orkestri çatışmır».

Ərindən ayrıldıktan sonra Marusya arvad Anisiya xalanın yanına tez-tez gəlirdi, samovara od salır, oturub çay içir, dərdləşirdilər. Bayram günləri isə yalnız çay yox, çaxır da içir, baş-başa verib öz dillərində pəsdən həzin nəğmə oxuyurdular.

Son vaxtlar Anisiya xala kefsiz, qayğılı görünürdü, elə bil əvvəlki adam deyildi. Nənəm deyirdi bu urus arvadın fikri özündə deyil, üst dodağı göy süpürür, alt dodağı yer. Xiffət eləyir...

Yadımdadı. Həmişə olduğu kimi, səhər yenə Kirli Gülünün gur səsiylə açıldı:

- Moloko! Moloko!.. Aynisə, moloko!

Bu dəfə onun səsinə nə səs verən oldu, nə qapı, pəncərə açan. Südsatan boylanıb Anisiya xalanı bir də səslədi, hay verən olmadığını görüb pəncərəni ehmalca taqıldatdı. Bibim eşiyə çıxdı. Anisiya xalanın köçüb getdiyini deyəndə, südsatan dıksindi. Nəsə soruşmaq istədi, amma dili söz tutmadı, qıçlarının taqəti kəsildi, dizləri büküldü. Yıxılı düşmüş kötüyün üstünə çökdü, yaylığının ucunu yaşarmış gözlərinə apardı. Bir müddət oturduğu yerdə kirmişcə qaldı.

* * *

Qaraş dayı yanlarında «Xleb» yazılmış taxta budkalı maşını jildomla klubun arasında saxlayırdı, guya kinoaparatin taqılıntısının qabağını alırdı. Bu səs axşam vaxtı lap zəhlətökən olurdu. Həcər xala əsib-coşur, gileylənirdi ki, qulaqdan qut olduq, bu kinonu icad eləyən görüm kinosuz qalsın. Həcər xala yaxşı adam idi, bircə bu qarğıışı olmayaydı. Biz kinonu icad eləyənin kim olduğunu bilməsək də, eşitdiyimiz qarğıışdan ağrınır, üreyimiz paralanırdı. Həyatı kinosuz təsəvvür etmirdik və Həcər xaladan fərqli, biz qarğıış yox, şükür eləyirdik ki, nə yaxşı kinonu icad eləyiblər. Qaraş dayı deyirdi jildom uşaqları klubda böyüyürlər, yekələndə hamısı artist olacaq. Vasif bu sözləri özünə götürmür, deyirdi böyüyəndə sərhədçi olacaq. Gözəl xala oğlunun ağzından vurub deyiniirdi, bala, sən urussan ki, voyenni olasan? Qaraş dayının oğlu Almaz da artistlik sevdasından uzaq idi, kinoya çox da həvəs göstərmirdi. Film başlar-başlamaz, onu yuxu aparırdı. İkiseriyalı filmdə isə yuxulamayan uşaq qalmırdı. Analarımız gəlir, hər kəs öz oğlunu qucağına alıb aparırdı evə. Tezdən yuxudan ayılındı ekrana tamaşa edirmiş kimi, gözümü divara dikir, yarımçıq qalmış filmin ardını görmək istəyirdim.

O vədə bizim qəsəbədə ilk dəfə hind kinosu göstərildi. «Avara», «Cənab 420» filmləri hər axşam sakinləri kluba toplayırdı, baxan bir də baxırdı. Bu filmlər dönə-dönə göstərilə də, adamlar doydum demir, arvadlı-uşaqlı axışib gəlirdilər. Ekranda gördükləri tamaşaçıları duyğulandırır, qadınlar-qızlar klubdan gözüyaşlı çıxırdılar. Həmin filmlərin bizim uşaq dünyamızda öz yeri vardı, hardasa sadələvh, hardasa qayğılı, hardasa şən Raca oxşamağa çalışırdıq. Film bizim uşaq dünyamıza yeni bir oyun da bəxş eləmişdi və hər kəs bu oyunun Avarası olmaq istəyirdi. «Avarayam...», - deyib oxuya-oxuya aralıqdan yığışmırdıq. Bizdən ötrü «avara» sözü öz mənfi anlamını itirmişdi. «Avarayam», - deyib oxuyanda, biz bu kəlməni «xeyirxaham» mənasında başa düşürdük.

Hind filmi tək uşaqları yox, böyükləri də azara salmışdı. Cavanlar arasına isə təzə dəb düşmüşdü, hər kəs özünü Rac Kapura oxşatmağa çalışırdı. Oğlanlar saçlarını onun kimi yanakı darayır, onun kimi geyinirdilər. Rac Kapura ən çox Tamaranın qardaşı Fikrət oxşayırdı. Deyirdilər ki,

bacarığı var, onnan yaxşı kino artisti çıxar. Biz balacalar da onun artistliyindən həzz alır, yamsılamalarını maraqla seyr edirdik. Bu şəən, mehriban oğlan həm də kitab azarlısıydı, mütaliəsiz qala bilmirdi.

Mərkəzi kitabxana evimizə yaxın olduğundan, darıxanda kiçik qardaşım və xalam oğlu Kərəmlə anamın iş yerinə gedirdik. Anam bizə uşaq nağılları toplanmış rəngli kitablar verirdi. Vərəqləyirdik. Kitabların qəribə iyi-qoxusu vardı, ilk vaxtlar çox xoşlanmasam da, sonradan buranın havasına alışdım. Kərəm birinci sinfə gedirdi, əlifbanı bitirmədiklərindən «ç» hərfinə qədər bilir, yazırdı. Deyirdi üç-dörd dərsdən sonra hərflərin hamısını öyrənəcək. Onun höccələyə-höccələyə şəkilmə yazıları oxumağına həsəd aparırdım.

Kitabxanaçı işləyən Səməngül xala hərdən oğlu Elmanı da özüyə götürürdü. Elman məndən bir yaş kiçik, qardaşımla yaşıd idi. Ara-sıra anasıyla bizim jildoma, bibisigilə gəlirdi. Ana nənəm tərəfdən qohumluğumuz da çatırdı. Ucaboy olduğundan, elə bilirdim o məndən bir yaş kiçik yox, bir yaş böyükdü. Davranışıyla da seçilirdi, azdanışan olsa da, amma istiqanlıydı. Kitaba həvəsliydə, vərəqləri maraqla çevirir, yazıları oxuya bilirmiş kimi, dodaqlarını tərpedirdi. Hələ məktəbə getməsə də, hərflərin çoxunu tanıyırdı. Biz dolu rəflərin arasıyla dolaşır, heyretlə baxır, elə bilirdik Qırmızıpapağın, Qoğalın, Cırtanın evləri bu kitablardadı, onlar burda yaşayırlar. Gözləyirdik ki, bax indicə kitablardan çıxacaq, əlimizdən tutub bizi öz nağıllarına götürəcəklər. Hərdən mübahisəmiz də düşürdü: Kərəm deyirdi Cırtan mənim dostumdu, Elman deyirdi yox, mənim dostumdu. Bəhsimizə anam son qoyur, saçımızı tumarlayıb bizi başa salırdı ki, nağıllardakı Cırtan, Qoğal, Qırmızıpapaq bütün uşaqların dostudur...

- Ay qızlar, baxın! Rac Kapur gəlir! - Səməngül xala pəncərədən küçəyə boylandı.

Rac Kapur adını Fikrətə ayama qoşmuşdular, məşhur hind aktyoruna elə oxşayırdı, sanki bir almanın iki bölünmüş parasıydılar. Deyirdilər onları yanaşı qoysalar, Rita belə seçə bilməz həqiqi Rac hansıdı, yalançı Rac hansı...

Fikrət onuncu sinifdə oxuyurdu. Dərsdən çıxanda yolunu kitabxanadan salırdı, oxuduğu kitabı qaytarır, yenisini götürürdü. Kinodakı Rac Kapur kimi onun da üzündən xəfif təbəssüm kəm olmurdu. Civə təkidi, bir yerdə durmurdu, danışığı da püfərək idi. Bu şəən, diribaş oğlanı hind artistindən fərqləndirən yeganə əlamət onun hindcə yox, öz dilimizdə danışmağıydı.

Fikrətin içəri girməyi ilə otağın ab-havası dəyişdi. İşçilər yenə zarafata saldı ki, hind filmindən bir mahnı oxumayınca ona kitab verdi yoxdu. Deyəsən, bu, elə oğlanın da ürəyindən idi, başqa təklif gözləmədən çantasını döşəməsilən taxtaya keçirib çiyinə aldı, «yapon başmaqları, aparın məni» deyib gəzişə-gəzişə oxumağa başladı.

***Missiqi danna, missiqi danna,
Dani hoper, dani misiqqi danna...***

Yaxşı yamsılayırdı. Mən maraqlı kinoya baxırmış kimi, gözümlü ondan çəkmirdim. Özünü artistliyə qoyan oğlanın ifası cəmi iki-üç dəqiqə sürsə də, otaqdakıları bir film qədər əyləndirdi.

O, alqış səslərinə təbəssümlə cavab verdi, səhnədəymiş kimi, bağır basıb baş əydi. Yalnız bundan sonra kitab ala bildi. Fikrətin götürdüyü kitab anamın bizə oxuduğu kimi nazik, şəkili deyildi, qalın idi. Mən də istəyirdim tez böyüyüm, məktəbə gedim, o oğlan kimi qalın-qalın kitablar oxuyum.

Jildomla üzbəüzdəki ikimərtəbəli ağ binada maliyyə idarəsi yerləşirdi, ora Əyyub dayının idarəsi deyirdik. Əyyub dayı qapı qonşumuz idi, o idarədə mühasib işləyirdi. Ailəsi böyük idi, Əyyub dayının əvvəlki arvaddan olan iki oğlu da onlarla yaşayırdı. Xasiyyətə çox ciddi görünən, ancaq daxilən həlim və xeyirxah olan Pakizə xala tədbirli, ağzıdualıydı, heç vaxt uşaqlar arasında ögeylik-doğmalığ salmazdı. Dörd qardaşın tək bacısı Füzüzəydi, sakit, utancaq qız idi. Qardaşları onun üstündə yarpaq tək əsirdilər. Həyətdə bu əsmər qızı hamı çox istəyirdi. Atam da Füzüzəni bizdən seçmir, bayramlarda ona da saçaqlı konfet, sovqat alırdı.

Ailədə qazanc gətirən Əyyub dayı idi, sonradan böyük oğlu Əhməd də işə düzəldi. Kəndlərə işləyən avtobusların birində biletsatan idi. İki nəfərin işləməyi böyük ailənin gəlirini-çıxarını zorla görürdü. Çətinlik içində dolansalar da, bunu bildirməzdilər. Belə baxanda, hamı bir dərdə-sərdəydi, hamı qayğılı dolanırdı. Uşaq qəlbi həssas olur, görürdüm ki, ailə nəse qəm-qüssə içindədi. Əyyub dayını, Pakizə xalanı bir dəfə də olsun, deyib-gülən görməmişdim. Ailənin sonbeşiyi Fəxrəddin məndən iki yaş böyük idi. Tay-tuş olsa da, bizə qoşulub şənlənmirdi. Seyrək-seyrək gələn bayramlar belə onların evindəki susqun, kədərli ab-havanı dəyişdirə bilmirdi. Bir yol atamdan soruşanda o dedi ki, ailənin böyük oğlu Sabir Ukraynada hərbi xidmət çəkərkən suda batıb. Qəbri də oralardadı. Sabirin ölümü Stalinin vəfatıyla bir vaxta düşdüyündən, aləm qarışdığından gedib onun meyidini gətirə bilməmişdilər.

Əyyub dayı evdə olanda biz uşaqlar ürəklənir, özümüzü azad-asudə hiss edirdik. Bu nurlu, mehriban adam bizim havadarımız idi. Bilirdik ki, səs-küy saldıgımıza görə bizi tənbeh edənlərə «işiniz olmasın, uşaqlılar» deyib tərəfimizi saxlayacaq. Oyun vaxtı aramızda mübahisə düşəndə və nə haqdasa bəhsə girəndə Əyyub dayının üstünə qaçırdıq. Bizim aləmimizdə Əyyub dayı yalnız uşaqların yox, böyükklərin də dünyasının pirani məsləhətçisi, nəsihətçisiydi. Bəzən özünü şən göstərmək istəsə də, amma baxırdın ki, qəlbi gülmür, ürəyinə dağ ağırlığında dağ çəkilməmişdi - övlad dağı.

Novruz ən çox sevdiyim bayram idi. Bu bayramın gəlişini uşaqlı-böyükklü hamı gözləyirdi. Evlərdən dadlı yemək ətri yayılırdı. Şəmil dayının böyük oğlu Arif həyətdə səhnə qurub, tar çalırdı. Evlərə papaq atan, "Kosa-kosa" oynayan uşaqların səs-küyü aləmi başına götürürdü. Qulaq falına çıxanlar xoş söz eşitmək diləyi ilə qapı pusurdular. Evdə atam bizə xəbərdarlıq edirdi ki, ucadan gülməyə, nəğmə oxumayaq, qonşudan ayıbdı. Amma Əyyub dayıgilin mənzilindən də dadlı yemək ətri gəlirdi. Anam deyirdi Pakizə arvad halva çalıb, qara bayram eləyirlər. Qara bayram - bu sözdən üşənirdim. Fəxrəddin qapı-qapı düşür, yuxaya bükülmüş ehsan halvası paylayırdı. Dəhliz qonşusu olduğumuzdan payı birinci bizə verirdi. Anam xasiyyətimə belədi idi, o təamı mənə təklif eləməirdi, bilirdi ki, nə qədər ləzzətli olsa da, dilimə vurmaram. Dilimə vurmurdum da, çünki o, qara bayram halvasıydı.

Yayda mənzillərin qapı-pəncərəsi açıq olurdu. Bir dəfə baxdım ki, Pakizə xala üzünü göyə tutub, özlüyündə nəse pıçıldaıyır, əyilib-qalxır. Gördüyümü anama danışanda, o dedi ki, Pakizə arvad namaz qılır, sən bunu heç kimə demə, yoxsa Əyyub kişini işdən çıxararlar. Mən namazın nə olduğunu bilməsəm də, anladım ki, nəse yasaq əməldi və istəməzdim ki Əyyub dayını işdən çıxarsınlar. Hər səhər Əyyub dayını arın-arxayın idarəyə tərəf gedən görəndə ürəyim yerinə gəlirdi, bilirdim ki, onu işdən çıxarmayıblar.

Axşama yaxın maliyyə idarəsinin qulluqçuları iki-bir, üç-bir dağılışıb gedirdilər. İdarədən ən sonda Əyyub dayı çıxırdı, jildomacan əlli-altmış addımlıq

yolu elə ehmal-ehmal gəlirdi, sanki uzun bir məsafə qət eləyirdi. Nurlu sifə-tində yorğunluq sezilsə də, bunu dilinə gətirmirdi. Uşaqları görəndə elə bil üzünə gün doğurdu, çöhrəsi açılırdı. Hamımızla əl tutur, kefirmizi soruşurdu. Oğlu Fəxrəddin deyirdi ki, aşağı məhəllədə, məktəbin yanında çovustan ev tikdirirlər, ora köçəcəklər. Hər dəfə bu barədə danışanda Fəxrəddinin gözləri dolurdu. Mən də doluxsunurdum, jildomu Əyyub dayısız, Pakizə xalasız təsəvvür edə bilmir, ağılıma sığışdırmırdım.

Qulluqçular dağılışıb gedəndən sonra gecə qarovulçusu Şükür kişi işə gəlirdi. Maliyyə idarəsini kimdən, nədən qoruyurdu, bilmirdik. Bildiyimiz buydu ki, silahı yox idi, çomağı vardı və idarəni ucutoppuzlu əl ağacıyla qoruyurdu. Amma sən demə, bu yaşlı adam çomaqla idarəni yox, özünü qoruyurmuş. Yolu Çətənə dərəsindən keçdiyindən, itə-qurda ürcəh olmaqdan ehtiyat eləyirdi.

Axşamlar dərə tərəfdən çaqqalların vaqqıltısı gəlirdi, kəndin itləri «biz də varıq» deyər ağız-ağıza verib, vaqqıltı gələn səmtə sarı hürürdülər. İtlərin gər hafıltısından çaqqallar paylarını alıb, bir müddət səslərini udurdular. Sonra hər şey yenidən təkrarlınırdı, elə bil çaqqallar özlərinə düşməni bildikləri itlərin sayıqlığını yoxlayırdılar. Həyatımız tərənin tilində olduğundan Şükür dayının yaşadığı kənd aydın görünürdü. Axşamlar o səmtdəki evlərdən neft çırağının tabsız işartısı sozalırdı.

Şükür dayının işə gəlməyini səbirsizliklə gözləyirdik. Ciblərinə doldurduğu göy alçanı, gavalını ovuc-ovuc bizə paylayırdı. Hərdən nağıl da danışdı. Onun ahəstə, həlim səslə söylədiyinin sehrinə qapılır, nağıllar aləminə düşürdük. Analarımız bizi haylayanda Şükür kişi sözünü kəsirdi, yəni vaxtdı, durun dağılışın evinizə. Yerimizdən könülsüz qalxırdıq, bizə qalsaydı, bu ifallı, xoşqılıq adamın danışdıqlarına səhərəcən qulaq asardıq. Onun səsinə yuxuda da eşidirdim: «Biri vardı, biri yoxdu...»

Maliyyə idarəsinin beş-on addımlığındakı birmərtəbəli binada dövlət bankının rayon şöbəsi yerləşirdi. Gündüzlər, ələlxüsüs da günün birinci yarısı burada qələbəlik olurdu, gəlib-gedən çox idi. Axşam idarə boşalanda meydan qalırdı qarovulçu Qılmana. Şükür kişidən fərqli, Qılman binanı çomaqla yox, silahla qoruyurdu. Ona görə ki, rayonun nə pulu-parası vardı, bu binadaydı. Qılman bəstəboy idi, yay-qış uzunboğaz çəkmə geyir, işdə belinə tapança bağlayırdı. Silahın dəstəyi yarıaçıq qoburdan çıxırdı, guya kişinin oğlu hər an atəş açmağa hazırı. Tapança görükməsə də, iri qoburun biçimi silahın inqilabdanqalma, köhnə olduğuna dəlalət eləyirdi. Qılmanın köhnə qoburlu köhnə tapançası bizi xoflandırısa da, mən uşaq ağılımla özgə cür düşünürdüm. Düşünürdüm ki, həyətləri, qapı-bağçaları kilid-qıfıl tanımayan qəsəbədə Qılmanın tapança gəzdirməyinə gerek yoxdur, Şükür kişi kimi onun da əlində çomaq olsa, yetər. Bu bəstəboy qaraqabaq adamdan çəkinirdik, ona yaxın düşmürdük. Bank qarovulçusu mənə kinodan tanıdığım hansısa personajı xatırladırdı. Elə bilirdim bu qanısoyuq adam uşaqlara nağıl danışmaz, çünki nağıl bilmir, çünki o özü hansısa qorxulu-vahiməli nağıldan gəlib. Üz-gözündən zəhər yağırdı, guya adamların ona borcu vardı. Amma həmişə ayıq-sayıq görünürdü, ayaq tappıltısına, yarpaq pıçıltısına belə qulaqlarını şəkəyir, əlini belindəki tapançaya aparırdı, sanki dövlətin bankını yox, öz malını-mülkünü qoruyurdu.

Qaraş dayı Qılmanla qarşılaşanda ayaq saxlamır, dilucu salamlayıb ötürdü. Qılman hər dəfə onunla söhbətə girişməyə can atsa da, amma istəyi baş tutmurdu. Təkcə Qaraş dayı yox, elə hamı bu aləməzhəb adamdan qaçırdı, deyirdilər xatakar adamdı, milislərə şeytanlıq eləyir. Bunu onun davranışı da deyirdi. Küçədə-bazarda iki adam söhbət eləyəndə Qılman qulağını şəkə-

yirdi görsün nə danışirlar. Növbədə olmayanda işi-peşəsi ara-bərədə dolaşmaq idi, gözü dörd olurdu. Deyirdilər Qılman yenə iş başındadı, yəni onun bank keşikçiliyindən savayı, bir işi də çuğulluqdu - gəzib baxır ki, görsün qəsəbədə nə baş verir, kim nə danışır, kim haradan gəlir, haraya gedir.

Bir səfər İsgəndərov Temir dostuyla küçədə söhbət eləyəndə görür ki, Qılman şəklənib aralıdan onlara qulaq verir. Temir işin nə yerdə olduğunu dərhal anlayır, dostuna göz vurur, səsini qaldırıb sözünü dəyişir. Deyir dünən evdəki taxıl dəhnəsini sökəndə Nikolaydanqalma üç xəncər çıxdı, xas-xalis gümüşdən idi... Bunu eşitcək, Qılman xəlvətə salıb bir qədər də yovuq gəlir. Temir deyir o xəncərlərin dünyaca maliyyəti var, birini özümə götürdüm, birini dayıma verdim... Dostu, bəs, üçüncüsünü neylədin deyə soruşanda, Temir qaydır ki, üçüncüsünü də dürttdüm Qılmanın dalına.

* * *

Döşdən üzüaşağı sallanan daş pilləkənin ayağında, yolun o yanındakı İkimertəbəli binada rayon milis şöbəsi yerləşirdi. Güllü-çiçəkli, çarhovuzlu həyəti vardı. İnqilaba qədər hansısa bəyin malikanəsi imiş. İndi o malikanədə nökrələr, kənzilər yox, qırmızı paqonlu, qırmızı furajkalı milis nəfərləri gözə dəyirdi. Bir dustaq əlitüfəngli milisin nəzarəti altında həyəti süpürürdü. Bütün bunları amfiteatrda görmüş kimi, yuxarıdan izləyirdik və gördüklərimiz filmlərdəki mənzərələri xatırladırdı. Amma nədənsə o səmtə hövllə, xoflu-xoflu baxırdıq.

Milisin həyətinə baş verənlər çox vədə eynən təkrarlansa da, amma bu, bizi bezdirmirdi. Sərhədçilər dəstəsi köçəndən sonra marağımızı bu yana salmışdıq. Hərdən mənə elə gəlirdi ki, milislərin heç bir işi-gücü yoxdu, bilmirlər günü necə başa vursunlar. Bir küncdə dayanmış köhnə yük maşını da günlərlə yerindən tərpənmirdi, elə bil təkərlərini yerə mıxlamışdılar. Əfəlləşmiş ovçarka isə bekarçılıqdan səhərdən-axşamacan başını atıb divarın dibində yatırdı. O iti tanıyırdıq, Alma idi, sərhədçilər köçəndə köpəyi milislərə vermişdilər. Vaxtıyla sərhəd pozucularını yaxalamış Alma indi bir işə yaramırdı. Bəlkə də yarayardı, əgər asayışı pozan, cinayət işlədən olsaydı. Bö-yüklərin dediyinə görə, şəhərdən göndərilmiş təzə rəis müvəqqəti saxlama kameralarının qapısını açıq görəndə gözlərinə inanmayıb, deyib bu rayonda milis şöbəsinə nə gerek var, bağlasınlar, getsin. Starşına İmranı çağırıb, əmr verib ki, rayonun iri alverçilərini maşına yığıb, şöbəyə gətirsin... Pəncərədən baxır ki, budur maşın gəldi, kuzovdan ahıl kişi və bir arvad düşdü. Kişinin qoltuğunda xırda meşin zənbil, arvadın əlində isə balaca dükcə vardı. Starşına İmran məlumat verir ki, yoldaş rəis, sizin əmrinizlə rayonun alverçilərini gətirmişəm. Rəis əsəbiləşir ki, sənə dedim iri alverçiləri, möhtəkirləri gətir. İmran da qaydır, bu rayonun irili-xırdalı alverçisi, möhtəkiri elə bunlardı. Kişi qonşu rayondan beş-on dəstə göy-göyərtili gətirib satır, arvad isə qovurulmuş tum... Rəis az qalır havalansın... Bu əhvalatı Qaraş dayı danışanda əlini-əlinə vurub uğunurdu, qonşular da ona qoşulurdular. Stalinin ölümündən sonra adamların qırıqığı açılmışdı, ürəkdən gülürdülər. Lətifə söyləyən kim, nağıl danışan kim... Uşaqların da söylədikləri vardı:

***Pobeda-mobeda bilmirəm,
Moskviçə minmirəm,
Arvad olsun, qız olsun,
Əyni-başı saz olsun...***

Bu mahnını yaşca bizdən böyük uşaqlardan öyrənmişdik. Dilimizdən düşmürdü, yalnız Süleyman dayı evdə olanda oxumurduq. Süleyman dayı Namiqin atasıydı, milis zabitiydi. Ucaboy, qamətli olduğundan milis forması ona yaxşı yaraşırdı, həmişə də belində tapança olurdu. Namiq mənimlə yaşıd idi, boy-buxunda atasına çəkmişdi. Qəribəydi ki, bizdən də çox Namiq atasından çəkinirdi. Əslində, Süleyman dayı elə sərt adam deyildi və Namiqi də, bizi də xoflandırıan onun əynindəki milis forması, belindəki tapança idi. Namiqə deyirdik ki, atası yatanda tapançanı xəlvətcə götürüb gətirsin, baxaq. Onun rəngi qaçırdı, nə danışdığımızın fərqinə varanda, biz dostumuzdan da pis kökə düşürdük.

Səhərlər Süleyman dayı uzunboğaz çəkmələrini parıldayanacan silib təmizləyirdi. Qapıdan çıxanda Gülcə xala ərinin qırmızı paqonlu formasına əynindəcə şotka çəkirdi. Daş artırmanın başında gözdən itənəcən onun dalınca iftixarla baxırdı. Yalnız bundan sonra bizim qırıışımız açılır, səs-küy sala-sala oynayır, əylənirdik.

Milis şöbəsinin həyətində gördüklərimizdən ən maraqlısı Konyux (red. Mehtər) Məhərrəmin atları yemləməsi, qaşovlamasıydı. Cəmi üç-dörd kəhər at idi, biri alapaçaydı. Məhərrəm atları qaşovlayanda nəse nəğmə oxuyurdu, aralıdan eşitməsək də, ağzının açılıb-yumulmağından bilirdik. Bəlkə də nəğmə oxumurdu, atlarla at dilində danışdı. Maraqlı olan bir də Məhərrəmin geyim-kecimiydi, əynindəki paltar milislərin formasından seçilirdi, paqonsuz idi, köhnə dəbdəydi. Eləsinə kinoda görmüşdük. Yanları nazik qırmızı xətlə qolifə şalvarda, qaba, uzunboğaz çəkmədə mehtər o qədər yöndəmsiz görünürdü ki... İşinə görə onu «Konyux Məhərrəm» çağırırsalar da, şöbənin itinə də qulluq eləyirdi. Qulluq eləyirdi deyəndə, köpəyin qarnını «Pervıklas» deyilən yeməxanadan daşıyıb gətirdiyi artıq-urtuqla doyururdu. Alma sərhədçilərdən özgə qulluq görmüşdü, odur ki, Məhərrəmin verdiyini candərdi, iştahsız yeyirdi. İtə baxmaq Məhərrəmin ürəyindən deyildi, yəni bu əfəl köpəyə nə gerek var, artıq qarındı. Amma bir yol Alma it xasiyyətini göstərdi.

Yayın ortalarında qəsəbədə ağlagəlməyən bir hadisə də baş verdi. Çov düşdü ki, bəs, mərkəzi küçədəki ərzaq dükanını yarıblar. Buna uşaqlı-bö-yüklü heç kəsin inanmağı gəlməsə də, dəlil-sübut göz qabağındaydı - pəncərənin şüşəsi sınımışdı. İşsizlikdən darıxan milislərə də bu gerek idi. Üzlərində soyuq ifadə ora-bura vurnuxur, izi tapdalamasınlar deyə, adamları yaxına gəlməyə qoymurdular. Starşına İmran it olub adamları tuturdu, məktəbli oğlu Telmanı qırağa itələyib, ona elə bağırırdı, sanki o adda övlad tanımırdı. Digər milis nəfərlərini, zabitləri də tanımaq olmurdu, hamısı dəyişmiş, üzləri dönmüşdü. Kiçik leytenant Rəşid adamların arasından səslənən anasının dediklərini eşitmirmiş kimi davranırdı, xəcalətdən üzü çiyindəki paqonun rəngi tək qıpqırmızı qızarmışdı. Yazıq arvad elə bir söz də demirdi, oğlunu səsləyirdi ki, nahara gecikməsin, qoç ətindən yaxşı bozbaş asıb.

«Görəsən, cinayəti kim törədib, kimin əməliidi?» - bu sual milisli-mülkili hər kəsi düşündürürdü. Ümid ovçarka Almaya qalmışdı və köpək bunu qanırırmış kimi, quyruğunu qaldırıb qoymuşdu belinin tirinə, təşərlənirdi.

- Alma! İşi, işi! - İmran rus dilində əmr verdi. Köpək başını sallayıb asfaltı iylədi, irəli-geri getdi, astadan zingildədi. Cinayətkarın küçədə yığışmış adamların arasında olduğuna əminmiş kimi gözünü gəzdirdi. İmsik itin iz tutub hara, kimin üstünə gedəcəyi milislərə olduğu qədər də qəsəbə sakinlərinə maraqlıydı. Səsini çıxaran yox idi. Amma Alma yaman çətinə düşmüşdü, gic-gic gicəllənir, bir işə yaramadığının xəcalətini çəkirmiş kimi, yazıq-yazıq zingildəyirdi. Asfaltı iyləyə-iyləyə qəfildən dönüb düz milis rəisinin üstünə

getdi. Hamı donuxub heyrətlə baxırdı. Rəis pərt olmuşdu. Özünü o yerə qoy-mayıb, itə təcindi:

- İtil burdan!

Alma deyiləni qanmadığından, nə edəcəyini bilmədi, quyruğunu bulayıb, məzlum-məzlum milis rəisinin üzünə baxdı. İtin baxışındakı ifadəni oxuyan rəis, işin nə yerdə olduğunu anlayıb, bu dəfə rus dilində əmr verdi:

- Poşel otsyuda! Pyos neqodniy! (red. Get burdan! Yaramaz köpək!)

Köpək alımını alıb, aralandı, burnunu hül tutub havanı iylədi və birdən təcərə gəldi, xaltasından yapışmış starşınanı iyirmi-otuz addımlıqdakı çörəkxanaya sarı dartıb apardı. Milisli, sakitli hamı itin dalınca düşdü.

Milislər çörəkbişirən Xankişini şübhəli şəxs qismində şöbəyə apardılar. Amma aparmaqlarıyla da onu sərbəst buraxmaqları bir oldu. Öz işçilərini - Konyux Məhərrəmi dindirməli oldular. Bilindi ki, Məhərrəmin başı atlara qarışdığından Almaya yal verməyi unudub və ac köpəyi də çörəkxanaya dartan isti çörək qoxusu olub. Ərzaq mağazasının pəncərəsinin nədən sındığının üstü açılmasa da, yoxlama göstərdi ki, dükandan bir çöp belə götürülməyib.

* * *

«Lenin bayrağı» qəzetinin redaksiyası qəsəbənin mərkəzindəydi - Çinar kəhrizin on-on beş addımlığında. Atam ali partiya məktəbini bitirib rayona qayıdanda onu qəzetə redaktor qoymuşdular. Evimizə yaxın olduğundan, hərdən redaksiyaya gedirdim. Kabinetdəki kuşetkədə oturub atamın otaqda gəzişə-gəzişə makinaçıya material diktə elədiyinə, yazıları necə diqqətlə oxuduğuna fikir verirdim. Burada gördüklərim məndən ötrü nağıllı bir dünya idi. Bəzən redaksiyada şəhərdən gələn qonaqlar da olurdu. Atam məni şəhərli həmkarlarına təqdim edir, zarafatla deyirdi ki, gələcəyin jurnalistidi. O vaxt mən məktəbə getmirdim, jurnalistin nə olduğunu da bilmirdim.

Dəhlizin o başındakı mətbəə isə mənə əsil möcüzə kimi görünürdü. Mürəttiblərin şriftləri əllə tək-tək necə yığdıqlarına, qəzetin çap maşınından çıxmasına baxmaqdan doymurdum. Mətbəədəki yağ, boya iyini təbim götürməyə də, dözü, özümü başqa bir aləmdə hiss eləyirdim. Çap maşınının aramsız gurultusu belə məni bezdirmirdi. Üst-başımın maşın yağına, boyaya batdığı vaxtlar da olurdu və bu pintiliyimin üstündə anam evdə məni danlayır, paltarımdakı ləkələri ağ neftlə silib təmizləyirdi.

Redaksiyanın binasından çıxanda evə tələsmirdim, kəhrizin gözüne enib, su içirdim. Bu kəhrizin bəlkə də dünyada tayı-bərabəri yox idi. Su nəhəng çinar ağacının qalın kökləri arasından axırdı, özü də buz kimi idi, adamın dişlərini sızladırı. Çinar iri budaqlarını kəhrizin üzərində çətir kimi açmışdı, deyilənə görə, bu ağacın səkkiz yüzdən çox yaşı vardı. Kəhrizi isə çar vaxtında Hüseyin ağa adlı mallı-pullu bir bəy qazdırmışdı. Sovet quruluşu gələndə kəhrizə Leninin adını versələr də, yerli əhali buranı Hüseyin ağa kəhrizi kimi tanıyırdı. El arasında Çinar kəhriz də deyirdilər. Kəhrizin tarixini qalalı Məşədi Abiş kişi yaxşı bilirdi. Danışırı ki, Hüseyin ağa kəhrizi qızıl pula iranlı kankanlara qazdırıb. Yalan olmasın, lağımı ermənilərin məskunlaşdığı Hərəkül kəndinədək uzanırdı və indiyəcən suyu bir damcı da azalmamışdı. Təşnəsini söndürmək istəyənlər kəhrizin gözüne düşüb buz kimi sudan içir, hər kəs ürəyində Leninə yox, Hüseyin bəyə rəhmət oxuyurdu.

Könlü çay istəyən isə qalxırdı çinarın qalın gövdəsinə sığınmış çayxananın ikinci mərtəbəsinə. Çayxananın bir üzü döşdəki Qalalılar məhəlləsinə baxırdı. Bu məhəllə başqalarından seçilirdi, həyət-bacası, ev-eşiyiylə, elə insanlarıyla da. Çar zamanında Şuşa qalasından köçüb gəlmişdilər, ona görə

də bu obaya Qalalılar məhəlləsi deyirdilər. Qalalılar şəhər üstə gedirdilər, səliqə-sahmanları, yığmcıl olmaqları, özlərinə xas adətləriylə seçilirdilər. Yerli adamlar onlara sataşanda xal vururdular ki, qalalılar zıqqıdılar, noxudu qazana saynan atırlar. Onları ən çox cırnadan İsgəndərov Temirin sözləriydə, deyirdi alman davasında qalalılardan doqquz kişi müharibəyə getdi, onlardan səkkizi qəsəbənin ayağındakı Dəyirman dərəsində nemeslərə plen düşdü. Temir şəbədəbaz adam idi və bu sözləri elə ciddi söyləyirdi, guya dava vaxtı almanlar, doğrudan da, buralaracan gəlibləmiş. Dinsizin öhdəsindən imansız gələr, Temirin də öhdəsindən Fətəli gəlirdi. Hazırcavab idi. Atası cəbhədən qayıtmamışdı, yetim böyümüşdü. Bir yol yenə söhbət düşəndə Fətəli dedi, Temir, dava söhbətini kim eləsə də, sən eləmə. Barmağını qatda ki, nəslinizdən Hitlerə qarşı vuruşan olub. Bax, ona görə də dlini dinc saxla, Qələbə gününü bayram eləməyə sizin tirənin-tayfanın dıqqan da haqqı çatmır. Sənin özün, qardaşın, əmin uşaqları, hamınız qırx bir-qırx beş arası doğulmusunuz. Davanın şıdırğı gedən vədəsi dədələriniz sizi burda əkəndə, mənim atam qırx üçdə Ukrayna cəbhəsində nemes generalı Quderianın tankını vurub... Orta məktəbdə tarix dərsi verən Bahadır müəllim onun sözünü kəsib deyəndə ki, bəs, Hans Vilhelm Quderian müharibədən çox sonra, 54-də ölüb, Fətəli yenə söz altı qalmadı. Dedi rəhmətlik dədəm cəbhədən göndərdiyi son məktubunda elə onu yazmışdı, hayıfslanırdı ki, generalın baxtı gətirib ki, tankın içində olmayıb.

Fətəlinin sözlərinə çoxları inanırdı. Ola bilsin inanmayanlar da vardı, amma bunu dilə gətirən tapılmırdı. Temir də ilişir, kırıncı qalırdı. Bundan ruhlanan Fətəli Çinar kəhrizlə üzbəüzdəki heykəli göstərib deyirdi, qağa, unutma ki, bizim məhlədən qəhrəman da çıxıb. Bunu niyə demirsən?

O qəhrəmanla təkcə qalalılar yox, hamı öyünür, qürur duyurdu. Polşa torpaqları uğrunda gedən döyüşlərdə igidlik göstərmiş, həlak olmuşdu. Postamentdə yazılmışdı: «Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Cəmil Məhəmməd oğlu Əhmədov. 1924-1944».

Hərdən abidə tərəfdən şeypur, təbil səsi eşidilirdi, şagirdlər pioner sıralarına burada keçir, Cəmil kimi cəsur, igid olacaqlarına, vətəni sevecəklərinə and içirdilər...

Yaşlı bir qadın kəhrizə gələndə səhəngi doldurub əvvəl heykəlin yan-yörəsindəki çiçəklərə su verirdi. Dayanıb gözünü heykələ dikir, pıçiltıyla özlüyündə nəşə danışırdı. Sonra səhəngini doldurub alırdı çiyinə, qəddini əyib, yoxuşla ağır-ağır Qalalılar məhəlləsinə sarı qalxırdı. Cəmilin anası Tavad nəşəydi.

Qalalılar məhəlləsində təndir asılında isti çörəyin ətri qəsəbəyə yayılırdı. Çörək pilə tək yumşaq və ləzzətli olurdu. Qalalılar bişirdiklərinin sirrini gizli saxlayırdılar, heç yerli arvadlar da bunu öyrənməyə can atmırdılar, yəni dədə-babadan necə gəlib, elə də getsə, yaxşıdı. Onların bişirdikləri boyatıyanda dadı-tamı dəyişirdi, boğma olub, adamın boğazında qalırdı.

Bu məhəllənin qəribə ab-havası vardı - sakit, susqun, elə bil burada insan yaşamırdı. Qalalılar qaladan köçəndə sanki özlərilə səssizlik toxumu gətirib səpmişdilər yamacın döşünə. Səhərlər bu səmtədən xoruz banı, axşamlar it həfəltisi eşidilməzdi. Qalalılar qapıda toyuq-cücə, it-pişik saxlamırdılar, gül-çiçəyə həvəslidilər. Yasları-hüzrləri də susqun keçirdi, ağlaşmaları məhəllədən qırağa çıxmırdı. Temir buna da loğaz qoşur, deyirdi, a zalım balaları, yas məclisində arvadlar ağ deyər, səs götürüb ağlaşarlar, şaxsey-vaxsey vururlar. Siz qəribə məxluqsunuz, vallah, bir o qalıb ki, yaponlar kimi hüsrü gülə-gülə, şad-şalayın yola verəsiniz. Şirin zarafatları, duzlu-məzəli söhbətləriylə manşır olan Temir qalalıların yığmcıl olmasına da sataşdı.

Deyirdi qalalılar varınıyeməzdilər. Danışdı ki, Fətəlini göy öskürək tutubmuş, dərman almaqdan ötrü aptekə gəlir. Aptekçi bir qutu kinə verir, deyir on beş qəpik eləyir. Fətəli qutunun ora-burasına baxıb, geri qaytarır, deyir buna on beş qəpik verincə, gedib müftəcə öskürərəm...

Qalalılar məhəlləsiylə Mirzəcanlıyı yalnız adamların halı-xasiyyəti yox, həm də enli çaylaq ayırırdı. Daşlı-qumlu çay yatağı sanki yerin çatıydı və bu enli çat təkcə qəsəbəni ortadan ayırmır, dünya buradaca ikiyə bölünür, paralanırdı. Yazda-payızda şiravan yağışlar yağanda güclü sel gəlir, özüylə lil, qum, çınqıl və zindan-zindan daş-qaya gətirirdi. Çaylaqda körpü olmadığından Mirzəcanlı məhəlləsinə gediş-gəliş kəsilirdi. O taylı-bu taylı adamlar üzbarı düzülüb, qijiltıyla axan selə baxırdılar, elə bil uşaqlı-böyükü sıralanıb «bənövşə, bəndə düşə» oynayırdılar. Selin gətirdiyi qayğılardan böyük payı mirzəcanlıların qismətinə düşürdü, dükən-bazara əlləri çatmırdı. Çörəxana, məktəb, klub, xəstəxana və idarələrin hamısı bəri üzdəydi. O tayda olan yalnız kolxoz, meşə təsərrüfatı məntəqəsi, bir-birindən aralı iki qəbiristanlıq və bir də Məmməd bəy kəhrizi idi. Selin səngiməyini daha çox o tayın adamları gözləsələr də, şəhər üstə gedən bəri tərəfdəkilər də darıxırdılar. Ana nənəm, babam, xalalarım və xalam uşaqları o tayda olduqlarından mən də selin kəs-məyini səbirsizliklə gözləyirdim. Yaxşı ki, sel çox çəkmirdi, bircə günün içində sönükür, sonra tamam quruyurdu. Çaylaqdan yenə Məmməd bəy kəhrizinin dupduru suyu axırdı.

* * *

Yeni mənzilimiz geniş idi. Jildomda dərəcəyə öyrəşdiyimizdən, bir müddət bu genişliyə alışa bilmirdik. Bağçası meyvə ağaclarıyla doluydu. Bu, daha çox nənəmlə bibimin ürəyincəydi, kənd adamı olduqlarından, əkib-becərməyə həvəsləyirdilər. Elə atam da işə getməzdən əvvəl ləklərə, ağaclarla su verməkdən həzz alırdı.

Həyətin küncündə bağdatı bir otaq vardı, artıq şeyləri ora yığmışdıq. Bu otaqdan sarımsaqlı şoraba iyi yayılırdı. Nənəm iri taxta çəlləkdə pomidor-xiyar turşusu tutmuşdu. Taxçalarda düzülmüş şüşə bankalardakı mürəbbələri də öz bağımızın meyvələrindən bişirmişdi.

Qapımızdan toyuq-cücə səsi gəlirdi. Yumurtadan təzəcə çıxmış sarımtıl cücələrə umac ovmaq, onları yemləmək ən çox sevdiyim məşğuliyyət idi. Anac toyuğun qıqqıldaya-qıqqıldaya öz cücələrini başına yığıb, həyətdə dollaşmasına baxmaqdan doymurdum. Bizim görməmişliyimiz qonşu uşaqlarda gülüşə səbəb olurdu. Gözlərini açandan həyə-bağçada toyuq-cücə, qaz-ördək gördüklərindən, ev quşları onlardan ötrü maraqsız idi. Ağacların sıx yarpaqları arasında gizlənmiş qaratoyuqların ötməsini, həyətin ortasındakı hovuzdan gələn qurbağa qurultusunu da sanki eşitmirdilər. Onların marağını çəkən mənim köhnə məhəlləmizdən və oradakı uşaqlardan etdiyim söhbətlər idi. Sərhədçilər şəhərciyindən, çoxlu şpion yaxalamış sərhədçi iti Almadan danışanda isə təzə dostlarımla heyətdən gözləri alacalanır, ağızlarını əngəldib maraqla qulaq asırdılar. Bu danışdıqlarımla nağıl yox, doğru olduğunu isbata yetirən sərhədçilərdən yadigar qalmış bir cüt yaşıl paqon və qırmızı əsgər ulduzu idi. Baxırdım ki, təzə dostlarım açıqdan-açığa mənə həsəd aparırlar. Bizim gələcəklə uşaqlar həm də yeni bir oyun qazanmışdılar - sərhədçilər oyunu. Oyunun komandiri də mən olurdum və uşaqlar əmrimi canla-başla yerinə yetirir, papağıma taxdığı qırmızı ulduza, çiyindəki yaşıl paqonlara həsədlə baxırdılar. Mənim həqiqi sərhədçi paqonlarımdan savayı hamının çiyindəki kartondan düzəldilmişdi. Bu karton-paqonlara ulduz

şəklini də bir komandir kimi mən çəkir, hər kəsə istədiyim rütbəni verirdim. Yunisə sırası rütbə düşdüyündən, o, oyundan çıxdı, küsüb getdi evlərinə. Bir azdan anası Sitarə xala oğlunun əlindən tutub gətirdi. Məni qınayıb dedi a bala, hamının paqonuna ulduz yapışdırmısan, mənim oğlum kimin uşağından əskikdi? Ağzı əyridi, gözü çəpdə yoxsa?.. Mən də qayıtdım ki, Sitarə xala, hamı zabit olsa, alınmaz axı. Mənim əmrimi kim eşidər?.. Sitarə xala daha heç nə demədi, yerdən kömür qırığı götürüb, oğlunun çiyindəki karton paqonlara iri ulduz çəkdi, dedi Yunis indi oldu sizin generalınız... Amma Yunisi general sayan yox idi, çünki ona rütbəni biz verməmişdik, oyunda valideynin yox, uşaqların sözü otə idi.

Qonşu jildomun həyətinəki əfəl iti oyuna qatmaq istəsək də, bu heç cür alınmırdı. Əvvəla ona görə ki, Tuzik köpək deyildi və o, gözləri təzəcə açılmış küçüklərini başsız qoyub bizə qoşulmaq istəmirdi. Min bir kələklə iti həyətdən çıxarsaq da, atdığımız çörəyi yeyən kimi yenə balalarının yanına qayıdırdı. Jildom itləri qapı itlərindən seçilir, ayrı qırımda olur. Jildomda çox ailə yaşadığından, itə çörək atan çox olur və heyvan da onların hər birini öz yiyəsi bilir, hər kəsin qabağına qaçır, yalmanır, quyruq bulayır. Eləsi it vərdişlərindən uzaq olur, hətta hürməyə belə ərinir.

Tuzik oyunumuza qoşulsaydı belə, bir işə yaramazdı, çünki uşaqlardan heç kim şpion olmaq istəmirdi. Bizim sərhədçi oyunumuz, bir qayda olaraq, şpionsuz, casussuz keçirdi və izaxtaran itə elə də gerek qalmırdı.

Bir yol qonşuluğumuza Araz boyundakı kənddən Qələndər adlı kələmbaş, həvədiş bir oğlan qonaq gəldi. Tay-tuş olsa da, amma bizdən, necə deyərlər, bir-iki bayram yaşlı görünürdü. Kənddən gəldiyinə, yad olduğuna görə ona yuxarıdan aşağı baxır, «Qələndər, a Qələndər, bir quşum var bu qəndər» deyib onu cıratmaq istəyirdik. Oğlanı ələ saldıığımızdan, o bizə yovuşq durmur, qaynayıb-qarıxmırdı.

Birinci gün qıraqda oturub oyunumuza baxmaqla kifayətləndi. Deyəsən, xoşuna gəlmişdi. İkinci gün isə Qələndərin bizə, bizim də Qələndərə münasibətimiz dəyişdi, hətta onu oyuna qatılmağa çağırırdı. Qaraşın kobud sifəti, iri əlləri vardı, həqiqi casusa oxşayırdı. Alnındakı çapıq isə onu lap şpionsifət göstərirdi. Oğlan sərhədçilər oyunu üçün əsil tapıntıydı. Amma bizim bu təklifimizi soyuqqanlı qarşıladı, dedi mənə gerek deyil, sizə gerekdisə, pulumu verin, şpion olum. Razılaşmaqdan savayı özgə yolumuz qalmamışdı. O, hər dəfə bizdən iyirmi qəpik alandan sonra oyuna qoşulurdu. Diribaş oğlan idi, elə şpionu yaxalamaq su içmək təkisi asan deyildi, ağacın təpəsində, yaşıllı yarpaqlı sıx budaqların arasında elə gizlənirdi, onu heç gerçək sərhədçilər də tapa bilməzdilər. Şpionu ələ keçirməyəndə oyunun dadı-duzu qaçırdı. Qışqırıb daha iyirmi qəpik vəd edəndən sonra o, gizləndiyi yerdən çıxır, təslim olurdu. Amma məsələ bununla da bitmirdi. Oğlan danqazlığından qalmır, verdiyimiz işgəncələrə dözüür, ağzından bir kəlmə belə qaçırmırdı. Divarın yanında atılıb qalmış iri taxta çəllək həbsxananı əvəz eləyirdi. Qələndəri bu çəlləkdə saxlasaq da, xeyri olmur, bildiyini babasına vermirdi. «Səni kim və nə tapşırıqla göndərib?» - mən hirsle onun üstünə bağıranda, o, inadla başını bulayır, «bilmirəm» deyirdi. Doğrusu, casusun cəsurluğundan, inadkarlığından xoşlansam da, digər yandan bu məni açmırdı. İstəyirdim ki, hər şey «Tissa üzərində» filmindəki kimi olsun, şpion sərhədi necə keçdiyini, hansı tapşırıqla gəldiyini boynuna alsın. Qələndər isə belə fikirlərdən uzaq idi, «Tissa üzərində» filmində baxmamışdı da. Oyuna necə aludə olurduqsa, hissə qapılır, özümüzü əsil sərhədçi, Qələndəri də həqiqi casus bilir, ona itin əzabını verirdik. Üz-gözündəki, qolundakı qançılar verdiyimiz işgəncələrin nişanasıydı. O isə ağzından bircə kəlmə də qaçırmır, susurdu. Bəlkə də da-

nışar, hər şeyi boynuna alardı, sadəcə, oyunun şərtlərini tam bilmirdi. Kəndçi şpiondan əlimizi üzmüşdük ki, Seyran elə bir işgəncə üsulu fikirləşdi, heç gestapoçuların da ağlına gəlməzdi. Dedi şpionun əlini-qolunu bağlayaq, ayağının altına duz sürtüb Dosməmmədin keçisinə yaladıraq, onda hər şeyi boynuna alacaq. «Məgər biz faşistik?» - Zakir bu cəzayla razılaşmaq istəmədi. Amma Seyran kəlləsini yaxşı işlətmişdi, casus bu işgəncəyə cəmi-cümlətəni bircə dəqiqə tab gətirə bildi. Keçi onun ayaqlarının altını yaladıqca Qələndər qıdıqdan qəşş eləyir, az qalırdı bayılsın. Bağıra-bağıra boynuna aldı ki, o, nemes şpionudu, Hitler onu göndərək ki, Mahmudlu stansiyasında dəmir yolunu, neftbazanı və zavodları partlatsın. Dəmiryol, neftbaza məsələsi inandırıcıydı, zavoda qalanda isə, bu, ağlabatan deyildi. Saybalının işlətdiyi, yağ-pendir zavodu deyilən kiçik müəssisədən savayı rayonda başqası yox idi. İki balaca otağı və cəmi üç-dörd işçisi vardı. Adına yağ-pendir zavodu desələr də, o səmtədən ancaq pendir iyi gəlirdi. Bu bapbalaca məkanı partlatmaq Hitlerin nəyinə gerek idi? Qərribə olan bir də buydu ki, Hitlerin çoxdan gəbərdiyini yada salan da yox idi.

Yeni məhəllədəki dostlarımdan Qiyas adlı oğlan öz diribaşılığıyla seçilirdi. Yaşca böyük olduğundan bizə çox da qaynayıb-qarıxmırdı, yəni onun davadava oynayan vaxtı keçmişdi. Yaman təşəxxüslüyüdü, dorğununu dartır, özünü qoluzorlu göstərməyə çalışırdı. Özü arıq idi, deyirdin üfürsən, yıxılar. Bu oğlanı tay-tuşlarının gözündə ucaldan həm də onun macəralı söz-söhbətləriydə. Tətildə şəhərdə yaşayan dayısı ilə gedirdi və biz onun qayıtmasını səbirsizliklə gözləyirdik. Ürəyidolu gəlir, nələr nağıl eləmədi? Qiyasın danışdıqlarının yarısının gop olduğunu bilsək də, üstünü vurmurduq. Onun şəhərdə dalaşdığı, güləşdiyi uşaqlar bizə filmlərdən tanış idi. Ürəyimizə yatan buydu ki, o, ekrandan tanıdığımız və sevmədiyimiz qəhrəmanları axtarıb həyatda tapır, onlarla savaşıb, bizim də qisasımızı alırdı. «Bir qalanın sirri» filmindəki Bidiyla güləşdiyini, onu necə yıxdığını danışanda biz ağzımızı açıb heyretlə qulaq asırıq. Mən ürəyimdə ona həsəd aparırdım. Qiyası bizim yanımda diligödək eləyən bir qəbahəti varda, o da bu yaşda sünnət olmamasıydı. Bunu hər kəs, hətta məhəllə qızları da bilirdilər. Oğlan bu əskikliyi xəcələtini çəkirdi, elə bilirdi böyüyəndə ona qız verən olmayacaq. Gecikməyi səbəbsiz deyildi, atası Nureddin kişinin əhdi vardı, gözləyirdi ki, qardaşı Əliş türmədən qayıtsın. Deyilənə görə, Əliş də dinc adam deyildi. Oralarda nə zibil qaynatmışdysa, aldığı işin üstünə üç il də gəlmişdilər və bunun acısını çəkmək həm də Qiyasa qalmışdı, yoxsa çoxdan sünnət olmuş, canı qurtarmışdı.

* * *

Çaylaqdan gələn qoyun-quzunun mələrtisi, mal-heyvanın böyürtüsü həftənin bazar günü olduğunu bir daha yada salırdı.

Qiyas barının başından məni çağırırdı ki, onunla bazara gedim. Bazara gedənin pulu-parası olar. Deyəsən, Qiyasın varıydı, sol ovcunu bükülü tutmuşdu. Sağ əlində isə «Malenkov stəkanı» deyilən boş çappa stəkan vardı. Mənə maraqlı gəlsə də, heç nə soruşmadım.

Bazar evimizə yaxın idi, çaylağın ortasında, nisbətən hündürdəydi, adanı xatırladırdı. Bu adanın öz ab-havası, mənzərəsi vardı: kənddən gələnlər atını-ulağını Məmməd bəy kəhrizi tərəfdə bağlayırdı, ondan bəridə qoyun-quzu, mal-qara satılan yer idi. Ermənilər məskunlaşan yaxın kəndlərdən gələnlər də olurdu, satılıq nələri vardı, çıxarırdılar bazara. Onların yeri ayrıcaydı, gərəkdən sağ əldə noxud, kartof, lobya, şoraba və tut arağı satırdılar. Elə eşşəklərini də digər kəndlərdən gələn uzunqulaqlarla bir yerdə yox, qıraqda

bağlayırdılar. Həftədə bir dəfə rastlaşan uzunqulaqlar bir-birlərini gəndən tanıyır, erkəkli-dişili ağız-ağıza verib anqırışırdılar, nə dilləşirdilər, bunu birçə özləri qanıb-qandırırtdı.

Bazar həyatının mənzərəsi özgəydi, insanların alış-verişi, qiymət üstündə çənə vürməsi mənə maraqlı gəlirdi, baxdıqca doymurdum. Onu da görürdüm ki, bu məkanda insanlar sanki yadlaşır, yaxınlıq, dostluq-qohumluq hissləri çəkilib itir. Saticıların boğazdanyuxarı söylədikləri «Qonaq ol» sözləri dillərdən düşməsə də, hamı yaxşı bilirdi ki, bazarda qonaq olmur, bazarda yalnız satanlar və alanlar olur.

Biz aralıdan erməni axçıqlarının alış-verişinə bir xeyli tamaşa elədik, elə bil maraqlı teatra baxırdıq. Hər kəs öz malını təklif edir, öz malını öyürdü. Dillə basmaqda alıcılar da satıcılardan geri qalmır, qiymət üstündə çənə döyürdülər.

Yaşlı bir kişi ayaq saxlayıb, axçıqlərdən soruşdu ki, gül kimi tut arağını niyə satırsınız, satıb ondan yaxşı şey alacaqsınız? Axçıqlər gülüşdülər. Tayqol erməni kişi də güldü, dedi, ara, Alıhüseyn kirvə, mazhap haqqı, yaxşı söz dedin, eli...

İki kişi bu baş-o baş düzülmüş dolu butulkalara, qrafinlərə bizim kimi aralıdan baxır, seçim eləyirdilər. Biri orta yaşlıydı, o biri cavan. Görünürdü ki, bir qərara gələ bilmirlər.

- Erməninin tut arağınan olmaz, - orta yaşlı yanındakına dedi. - Qradusu altmışdan yuxarı olur ki, aşağı olmur, adama od qoyur. Bunların arağını öz şorabalarıyla içəndə yaxşıdı, ləzzət verir.

- Nolar, şoraba da götürərik, - cavan kişi ağzını marçıldadıb udqundu.

- Hə! Amma Xaçıdan aldı yoxdu. Şikəst olduğuna baxma, nadürüstün yekəsidi. Sənin yadına gəlməz, Çinar kəhrizdən bəridə yeməxana işlədirdi. Tək qoluynan nələr eləmiş? Ala qarğanı bişirib, çolpa yerinə müştərilərə sırıyılmış.

Yaxın durduğumdan kişilərin danışığını aydın eşidirdim. Qiyası xəbərdar eləmək istəsəm də, buna macal tapmadım. O, tayqola yaxınlaşdı, ovcunda tutduğu pulu ona uzatdı. Nəsə xəcalət çəkirmiş kimi, səsini qısıb astadan mızıldandı:

- Xaçı dayı! Məni əmim göndərdi, dedi bir stəkan it arağı versin.

Tayqol kişi səksəndi, Qiyası təəccüblə süzüb soruşdu:

- Ara, Alış türmadan qayıdıb ki? Bu rayonda tut arağına it arağı deyənin ancaq odur, eli. Deyərsən ki, Xaçı kirvə sana salam göndərdi, - stəkanı ləbələb doldurdu. Nə fikirləşdisə, Qiyasın cibinə bir xışma da tut qurusu tökdü. Satdığı arağın acısını sanki şirin tut qurusuyla yumaq istəyirdi.

Elə bil tut qurusundan da tut arağının iyi gəlirdi. Qurudulmuş şirin gilələrin dadını çıxara-çıxara çaylaqla üzəaşağı qayıtdıq. Yol daşlı-qumluydu, rahat yerimək olmurdu. Qiyas ayağının altına baxır, var gücünü, diqqətini toplayırdı ki, arağ dağılmasın. Ha cəhd eləsə də, amma alınmırdı. Qolu yorulanda dolu stəkanı mənə verirdi.

- Xaçı dayıya yazığım gəldi, bir qolu yoxdu. Görəsən, qoluna nolub? - Qiyas dilləndi.

Mən dostumun sualını sükutla qarşıladım. Bayaq eşitdiyim ala qarğa söhbətini ona danışmadım.

Həyət darvazasına çatanda stəkan yarılanmışdı. Küçədə tut arağının kəskin iyi duyulurdu. Arxamızca gələn ağbirçək arvad gileyli-gileyli nəsə dedi, dəsmal çıxarıb burnunu tutdu.

Qiyasın əmisi Əliş stəkanın yarımçıqlığına fikir vermədi, arağı birnəfəsə başına çəkdi. İçkinin tündlüyündən üz-gözü qırışdı, qırışdı yox e, əyildi, elə

əyildi, sanki düzəlməyəcəkdi. Açıq sinəsi, qolları döymə şəkillərlə doluydu. Mən ilk dəfəydi qazamatdan gələn adam görürdüm və nədənsə ona sarı baxmağa çəkinirdim.

Əliş qayıdıb çardağın altında əyləşmiş, gözəydliliyinə gəlmiş adamların arasında oturdu. Burnunu hul tutdu. Özünü elə dartırdı, guya türmə çəkməkdən yox, Tey dağındakı yeddibaşlı əjdahanın başlarını qoparmaqdan gəlmişdi. Başına gələnlərdən danışır, tez-tez də «siz də məni bağışlayın» deyib üzrxahlıq edirdi.

Əmisinin qayıtmasına sevinməyən təkəcə Qiyas idi, sünnət ediləcəyini almışdı gözünün qabağına. Üstünü vürməyə da, necə tələş keçirdiyini görürdüm. Əlacı olsaydı, aradan çıxar, Mahmudlu stansiyasında qatara minib, qaçardı şəhərə. Buna bənzər hissləri uşaqların çoxu yaşayıb. Qorxudan sarsıntı keçirib xəstəlik taparlar da olub...

Qiyasın sünnətinə, bir qayda olaraq, çox qonaq çağırmamışdılar. Fətəli adəti üzrə yenə atmacasından qalmadı, dedi bu gədənin mübarək məclisini azca da yubadıb, kiçik toyla böyük toyunu bir yerdə edəydilər...

Qiyasın valideynləri və nənəsi Ayna qarı mənə tapşırırmışdılar ki, onu tək qoymayım. Mən dostumun başını qatmağa çalışsam da, baxırdım ki, bərk tələş keçirir.

Arvad məclisi uzun şüşəbənddəydi. Qohum-əqraba, qonum-qonşu Qiyasın boynunu qucaqlayıb, üzündən öpür, onu təbrik edirdilər. Bütün bunlar oğlanın könlünü açmaq yerinə, əksinə, onu əzirdi elə bil, gizlənməyə yer axtarırdı.

Qonşumuz Zəhra qollarını açıb, Ayna qarının boynuna sarıldı və ona gözəydliliyi verdi:

- Ayna nənə, mübarəkdi, xeyirli olsun!

- Sağ ol, başaa dönüm! - Ayna nənə minnətdarlıq elədi. Əlini hamilə qadının irəli çıxmış qarına toxundurdu. - Qarındakına borc olsun! - dedi.

Zəhranın çiçəyi çırtladı. Arxayınladı ki, doğrudan da oğlan uşağına hamilə qalıb, guya qarının ağzı faldı.

- İnşallah, sünnətini yubatmazsan, ha! - Ayna nənə bəribaşdan məsləhət verdi.

- Bəs, nə təhər? Allah deyən olsun, bu balama elə kiçik toy eləyəcəm, belə ayrı cür! - dedi. Elə dedi, oğlan doğacağına guya zərrəcən də şəkki-şübhəsi yox idi. Bu inam onda çoxdan idi, əri elə ha deyirdi, Zəhra, sənə bir oğul əkəcəm, boyu-buxunu o çinar boyda olacaq. Arvad kişisinin sözünə ürək qızdırsa da, bir şübhədən qurtula bilmirdi - ərinin tirə-tayfasında cantaraq, cəsəmətli bir nəfər də yox idi. «Oğul dayıya çəkər, qız bibiyə» - atalar sözünü yadına salanda ürəyi yerinə gəlir, toxtayırdı, qardaşları şaqqalıydılar.

Kişi məclisi bağçada, ağacların altında qurulmuşdu. Əliş başda oturmuşdu. Hər tost söyləyənə əl çalırdı. «Yaşa səni, mujiksən, mən ölüm!» - deyir, araqdan dümləyir, bir qırtıq çörəyi burnuna tutub iyləyirdi. Sonra özü də sağlıq dedi. Yarı rusca, türmə dilində dediklərindən bir şey anlayan olmasa da, onu da alqışladılar. Ən çox əl çalan Oruc oldu, dedi, bratan, səni mənim kimi sroka oturub-çıxmış adam başa düşər, bu fağırlar nə bilsinlər? Oruc sroka oturmaq söhbətini hər məclisdə eləyirdi. Onun paxırını Fətəli açırdı, deyirdi Oruc Bakı vağzalında marojna satanın marojnalarını dağıtdığına görə ilişib, Qaqarın mostunun yanındakı jenski kolonda on beş sutka yatıb çıxıb. O vədə xırda xuliqanlığa görə kişiləri qadın kolonundakı ayrıca barakda saxlayırdılar...

Sünnətdən sonra Qiyas bir neçə gün şalvar geyə bilmədi. Əyninə qız tumanı keçirmişdi. Xasiyyəti də dəyişmişdi, elə bil əvvəlki təpərli oğlan deyildi.

Qaradınmız olmuşdu. Uşaqlardan qaçır, qızlarınsa gözünə görünmək istəmirdi. Nənəsi Ayna xala deyirdi keçib gedəcək, zarafat iş deyil, uşağın ətin-dən ət kəsiblər.

Qiyasda valideynlərinə qarşı kin yaranmışdı, yəni bu insafsızlıq onlarda haradandı, onun ağrı çəkməsinə necə qıydılar? İçindəki kin-küdurətdən bir pay da dəllək Hacıya düşürdü, guya bu bəstəboy adam olmasaydı, uşaqları sünnət eləyən də olmazdı.

İki həftədən sonra Qiyasın əmisi Əliş «Pervıklas»da bufetçi işinə düzəldi. Çörək dükanının qabağında uzun növbə olanda onun bufetinə gedirdik. Kömbə çörəyi qəzetə büküb verirdi ki, görən olmasın.

Təzə məhəllə çox fərqliydi, həyət-bacalarıyla, yolları-yolağalarıyla, evləriylə, elə adamlarıyla da.

Üzbəüzdəki kommunal binada bəstəboy, cavan bir zabıt yaşayırdı. Onun çiyinlərindəki paqon sərhəddilərinə kimi yaşıl yox, tox göy rəngdəydi, ortasında isə kiçik qızılı ulduz var idi. Yerli adama oxşamırdı. Qonşular onunla hörmətlə salamlaşsalar da, amma nədənsə ondan kənar gəzməyə çalışırdılar. Qardaşımla mən isə əksinə, həmişə hərbi qiyafədə gördüyümüz bu adamla qarşılaşmağa can atırdıq. Səhərlər işə gedəndə, axşam işdən dönəndə onun qabağına qaçır, əlimizi gicgahımıza aparıb, hərbi salam verirdik. O da bizim qəlbimizi qırmır, əlini gicgahına qaldırıb, salamımızı alırdı. Ürəyimizi açırdı ki, bəs, böyüyəndə biz də voyenni olacağıq. «Afərin!», - deyib, başımızı tumarlayırdı. Atamla rastlaşanda dostcasına görüşürdülər, biz yeni məhəlləyə köçməzdən əvvəl tanış idilər. Bir dəfə atam onu evə qonaq çağırırdı və biz onda bildik ki, Nəbi adlı bu əmi KQB deyilən bir idarədə işləyir. O idarənin nə demək olduğunu bilməsək də, nə qardaşım, nə də mən veridşimizdən qalmır, zabitlə yenə də hərbiçisayaq salamlışırdıq. Fələyin işinə bax, iyirmi altı il sonra qardaşım, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin gənc zabiti, Göyçay rayon şöbə rəisinə xidməti təyinatla göndərilməsi barədə raport verəndə, bəstəboy podpolkovnik rəsmiyyəti kənara qoyub, onunla köhnə tanış kimi, mehrbancasına görüşüb deyəcəkdi: «Afərin! Uşaq vaxtı mənə verdiyin sözün üstündə durdun!».

* * *

Yeni məhəlləmizin bir yaxşı tərəfi də buydu ki, Ağalar babam və Diliş xalamgilə yaxın idi. Babamgilin həyəti geniş olduğundan, uşaqların oyunlarına yaxşı yarayırdı. Xalam oğlu Kərəmlə günümüzün çox vaxtını orada keçirirdik. Bizi bu həyətə çəkən həm də buydu ki, bolluca velosiped sürürdük. Tapdıq dayımın velosipedini onun özündən çox həyətdəki uşaqlar minirdi.

Bizim gəlişimizlə Bayat nənəm, Tamaşa xalam əldən-ayaqdan olur, biş-düş eləyirdilər. Bozbaşın ləzzətli ətri həyəti bürüyürdü.

İkimərtəbəli, uzun binada dörd ailə yaşayırdı, hamısı da qohum-əqrabaydı. O başda Əhməd Hüseynovun, ondan bəridə Zeyni müəllimin, ortada Ağalar babamın, bəri üzde isə babamın qardaşı Muxtar əmimin mənziliydi. Uzun-uzunname eyvanın arası o baş-bu baş açıq idi, hər ailə də səhər, günorta və axşam öz səmtində yerdən açılmış süfrə ətrafına yığılırdı. Yemək vaxtı heç kəsini, hətta uşaqların belə səsi-cıncırı çıxmırdı. Yeməkdən sonra balkonun o başından şeir əzbərləyən qardaşların səsi eşidilirdi. Məktəb özfəaliyyət kollektivinin üzvləriydilər, rayon mədəniyyət evindəki tədbirlərdə iştirak edirdilər. «Deklamasiya deyir Həsən və Hüseyn Hüseynov qardaşları» - elanını tamaşaçılar coşquyla qarşılayırdılar.

Qonşuluqda yaşayan Abasquliyev qardaşları da konsertlərin yaraşığıydılar. Onlar öz akrobatik çıxışlarıyla tamaşaçıları heyran qoyurdular.

Bir yol babamgilə gələndə gözüme inanmadım, uzun eyvan arakəsmələrlə bölünmüş, hər ailə öz payına düşən yeri mənigirləmişdi. Nazik arakəsmələr əmioğluları, əmizadələri bir dünya qədər uzaqlaşdırmış, yadlaşdırmışdı elə bil. O uzunluqda eyvan kiçilib ovuc içi boyda olmuşdu. Bir müddət bu darısqallığa alışa bilmirdim.

Yeni məhəllədə yaşidlərim də az deyildi: Zakir, Əhməd, Seyran, Qurban. 1957-ci il sentyabrın 1-ində birinci sinfə də birlikdə getdik. Köhnə jildomdakı dostum Namiqin bizim sinfə düşməyinə çox sevindim. Tamaranın kiçik bacısı Tünzalə və əmisi oğlu Fariz də bizimlə oxuyurdu. Namiqlə bir parta arxasında oturur, tənəffüsdə də bir yerdə olurduq. Namiq dedi ki, Tərcə xalasının oğlu olub, adını Kamal qoyublar. Tərcə xalanın həyat yoldaşı İltifat dayını, qardaşı Mənsur müəllimi, onun həyat yoldaşı Lyuba xalanı və uşaqları Elyanorani, Oqtayı jildomdan tanıyırdım, ailə yaxınlığımız vardı və bu yaxınlıq sonradan kirvəliklə də möhkəmləndi.

Namiq təzə xəbərləri mənimlə həvəslə bölüşürdü. Jildoma köçmüş yeni qonşulardan, havalı Bəhruzun yenə də su daşımağından, Kirli Gülünün səhərlər «Moloko! Moloko!..» deyib harayladığından danışırı. Sarıbaşı evin arxasındakı yolda maşın vurduğunu eşidəndə isə qəhərləndim, gözlərim doldu. O gün dərsin axırınacan kefim açılmadı, bir qırağa çəkilib, ağlayıb yüngülləşmək istəyirdim.

Məktəbdən çıxanda yolun yarısını Namiqlə birlikdə gedirdik. Mərkəzi küçəyə çatanda yollarımız ayrılırdı. Namiq dayanır, gözünü bizdən çəkmir, çaylaqdakı enli arxı necə adladığımıza təlaşla baxırdı. Bəlkə də ona elə gəlirdi ki, biz «Tissa üzərində» filmindəki çayı keçirik. Məmməd bəy kəhrizinin suyu bol olsa da, gur axmırdı, qəsəbənin ayağındakı hamam binasının tuşunda qumluğa hopub quruyurdu.

Bizim arx adlamağımız, doğrudan da, ayrı səhnəydi. Yastı, yaş daşların üstündə sürüşüb yıxılan da olurdu. Suya düşmək elə də böyük dərd deyildi, dərd buydu ki, əyin-başımız, kitab-dəftərimiz islanır, ayaqqabılarımız sıradan çıxırdı. Eyni qayğıni tezdən dərsə gedəndə də yaşayırdıq. Ayağı islanan qayırdı evə. Bu arxın məktəb yolunun üstündə olması ürəyimizdən idi, dərsdən qalmaq istəyəndə ayağımızı qəsdən islatdığımız vaxtlar da olurdu.

Məktəbə getməklə, məktəbdən qayıtmaq başqa-başqa aləm idi. Tezdən yuxudan kal ayılmış uşaqların qırımı özgə olurdu. Hamı susqun və qaraqabaq görünürdü, heç kim ünsiyyət qurmur, yubanmasın deyə, başını sallayıb püfərək yeriyirdi. Dərsə gecikmək böyük qəbahət sayılırdı, müəllimin danlağını ağır cəza bilirdik və bu utancı heç kim yaşamaq istəmirdi.

Məktəbdən qayıtmağın isə həzzi başqaydı: uşaqların şən səsi eşidilirdi; yol boyu zarafatlaşan kim, qaçdı-tutdu oynayan kim. Yanımızdan ötən böyükklər bizi süzüb, mənalı-mənalı gülümsəyirdilər, yeni bir vaxtlar biz də sizin kimi əlimizdə çanta bu yolu gedib gəlmişik.

İşin tərsliyindən, qəsəbədəki yeganə neft dükanı da məktəb yolunun üstündəydi. Müəllimləri deyə bilmərəm, bu, şagirdlərin heç ürəyindən deyildi. Ağ neftin iyi aralıdan burnumuzu gicişdirirdi. Bəlkə də buna alışanlar vardı, amma mənim təbim heç götürmürdü. Bu, dərdin yarısıydı, dərdin böyüyü buydu ki, biz bir məktəbdən çıxıb başqa bir məktəbə düşürdük. Bekarçılıq olanda dükancı Qurban dayı bizi saxlayır, özü demiş, kəlləmizi yoxlamaqdan ötrü imtahana çəkirdi. Məktəbdəki müəllimlərdən çox, ondan çəkinirdik. Müştəri olmayanda dükanın qabağındakı daşın üstündə oturur, uzun günlü kepkasını gözünün üstünə endirib, mürğü vururdu. Onu oymatmayaq de-

yə, səsimizi qısır, ayağımızın ucunda yeri yirdik. Deyim ki, bunu heç də rəhm-dillikdən eləmərdik, sadəcə, Qurban dayının imtahanından yayınmaq istəyirdik. Bu, bəzən alınırdı, bəzən yox. O, mürgüləyəndə də gözü açıq mürgüləyir, hər şeyi görürdü. Başını qaldırıb, bizi səsləyəndə gizlənməyə yer axtarırdıq. Qaçan yolumuz-yolağamız qalmırdı.

Bir yol Qurban kişi yenə adəti üzrə bizi səslədi:

- Ə bala! Yavuş gəlin, görüm kimin uşaqlarısınız?

Dükançı bizim hər birimizi, kimin övladları olduğumuzu bilsə də, adətən, imtahana bu sualla başlayırdı və biz məcbur qalıb, özümüzü yenidən tanıtmalı olurduq.

- Mən Zeyni məllimin oğluyam, - Qurban adaşının sualına birinci cavab verdi.

- Hə tanıyıram, dədən frontda olub. Berlinəcən gedib çıxıb, Hitlerin anasını ağlar qoyub.

Bu sözlərdən sonra Qurban gözümüzdə böyüdü. Oğlan özü də burnunu dikəldib qürurlandı, yeni onun atası fronta getməsəydi, Hitlerin anası ağlar qalmazdı.

Əhməd dükançını qabaqladı.

- Qurban dayı, mənim dədəmin adı Cəbrayıldı, - dilini sürüdü. Qurban dayının sözü haradan, necə gətirəcəyini yaxşı bilirdi.

- Ləzgi Cəbrayılın? - dükançı soruşdu. - Dədənin nə vecinə? Zərgərdir, əli qızıl-gümüşlə oynuyur.

Əhməd günahkarmış kimi, başını aşağı salıb susdu. Dərsini bilməyəndə sinifdə də eynən belə kirmişcə dayanırdı. Həcər müəllimə onu danlayanda deyirdi, Əhməd, təkcə sənə görə bizim məktəb beynəlmiləl məktəb sayılır, oxu, adımızı rüsvay eləmə.

Hər dəfə Qurban dayıdan qızıl-gümüş söz-söhbətini eşidəndə, doğrusu, təəccüblənirdim. Əhmədin atasının əli qızıl-gümüşlə oynayırdısa, bəs niyə qamışdan hörülüb, sarı torpaqla suvanmış çovustanda yaşayırdılar?

Əhmədin valideynləri əslən Dağıstanın Kubaçı kəndindən idi. Davadan sonra bizim rayona pənah gətirmiş, məskunlaşmışdılar. Əhmədin özü də, kiçik qardaşı və iki bacısı burada doğulmuşdu. Milliyyətə dərgin idilər, amma Dağıstandan gəldiklərinə görə zərgəri Ləzgi Cəbrayıl çağırırdılar. Bu ayama kişini açmasa da, bununla barışmalı olmuşdu, adamların ağzını yummaya-cəqdi ki... Cəbrayıl dayı oğlunun simasında sənətinin davamçısını görürdü və Əhmədin özü də bu peşəyə maraqlıydı. Bizə sarı samovar dəmirindən «qızıl diş» düzəltdi və görən elə bilirdi xas-xalis qızıldandı. Əvvəl-əvvəl doğrudan da qızıl tək parıldayırdı, sonra yavaş-yavaş qaralmağa başladı. İki gündən bir Əhməd onları çıxarıb yenidən yaşıl çalan pastayla silib parıldadır, ona verdiyimiz iyirmi qəpik əlmuzdunu qaytarmasın deyərək bu əziyyətə qatlaşmalı olurdu. Sarı dəmir dişləri daha çox cibimizdə gəzdirdik, nəinki ağzımızda. Yalnız tənəffüsdə, bir də küçədə-bazarda taxırıdık. Taxma dişimizi göstərməkdən ötrü yerli-yersiz gülümsəyirdik və bu, sinfimizin qızlarının xoşuna gelirdi, bizi digər oğlanlardan seçirdilər. Elə bil, bizi öz tay-tuşları yerində yox, böyük kişi yerində görürdülər. Məktəbdə bizə «Qızıl diş oğlanlar» deyirdilər.

Bir dəfə dərsdə Seyran taxma dişini çıxarmağı unutmuşdu. Bu sinif rəhbəri Oruc müəllimin gözündən qaçmadı, ama qəribədir ki, o, Seyranı yox, Əhmədi ayağa qaldırdı, necə deyərlər, arqacın ondan keçdiyini bilirdi. Əhmədi tənbeh edib dedi səni Dağıstana qədər qovaram, bir də geri qayıtmazsan. Müəllimin sözləri oğlanı şillə tək tutdu, gözləri doldu, başını aşağı salıb susdu. Sınıf rəhbərinin bu təhər danışığı, ayrı-seçkilik salmağı mənim pisimə

gəldi. Bunu oğlanlı-qızlı hamının üzündəki ifadədən də duymaq olurdu. Sınıf rəhbəri dönüb sərt nəzərləriylə Seyranı, Qurbanı və mənə süzdü, işarəylə küncdəki zibil qutusunu göstərdi. Biz kirmişcə yermizdən qalxıb, «qızıl dişlərimizi» cibimizdən çıxarıb qutuya atdıq. Qurban isə əlini cibinə salmadı, böyük tənəffüsdə məktəbin bufetində pirojki yeyəndə özü də bilmədən «qızıl dişini» udmuşdu.

Metal dişlər parıltısını itirib qaralmışdı. Mən buna çox da heyifsilənmirdim, onsuz da Əhməd onları sürtüb parılatmaqdan cana yığılmışdı və söz vermişdi ki, bizdən aldığı əlmuzdunu qaytaracaq...

- Qurban dayı, mən Dilişin oğluyam! - Seyran da özünü tanıtdı. Atası ayrıldığından anasının himayəsində böyümüşdü və onu anasının adıyla çağırır, Dilişin oğlu Seyran deyirdilər.

- Çayçı Tellinin nəvəsisən? - dükançı soruşdu. - Məşədi Camaləddin qızı Tellinin dəmlədiyi çaydan olmaz. Ona görə də Misirin çayxanasına gedən yoxdu.

Sıra mənə çatmışdı. Ağzımı açmaq istəyirdim ki, Qurban dayı mənə qa-baqladı.

- Redaktorun oğlu, dədəm qəzetində neftçi Qurbannan niyə yazmır, qələmi korşalar yoxsa? - soruşdu.

Mən nə cavab verəcəyimi bilmədim, imtahanın ən çətin sualı mənə düşmüşdü. Günahkarmış kimi, başımı sallayıb durdum. Fikrimdə olan buydu ki, dükançının gileyini axşam atama çatdırar, deyərdəm Qurban dayının şəklini qəzetə vursun.

Qurban dayı öz işiylə dənizin dərinliklərindən qara qızıl çıxaran neftçi peşəsi arasında bir bağlılıq görürdü. Biz də o cür düşünür, elə bilirdik hərdən radioda səslənən «Neftçi Qurban» mahnısını bu çöpursifət kişinin şəninə qoşublar.

Tanışlıqdan sonra Qurban dayı keçdi əsas mətləbə.

- Həə, deyin görüm bu gün nə öyrənmisiniz? - maraqlandı.

- Qurban dayı, bugünkü dərsimiz «T» hərfiydi, - mən dilləndim...

- Lap yaxşı! - əlinin dalıyla kepkasını geri elədi. - «T» hərfiynən başlayan sözləri de görüm.

Eyni sualı sinifdə Həcər müəllimə də mənə vermişdi. Əlüstü sadalamışdım: tar, tütək, turp, top, tank, tufəng... İndi, elə bil, başım işləmirdi, beynimdəkilər silinib getmişdi. Ha illah elədimsə, yadıma sala bilmədim. Yaman pərt olmuşdum. Həyəcandan gözlərim dolmuşdu.

- Gündəliyini bəri ver! - Qurban dayı amiranə tərzdə dedi.

Mən könülsüz-könülsüz çantamı açıb, gündəliyimi çıxardım. Qurban kişi ilan-qurbağa xəttiylə nəsə yazıb, altından da qol çəkdi. Valideynlərim onun xəttini tanıyırdılar, bir dəfə də mənə qeyri-kafi yazmışdı. Qurban kişi özünü hansı fənnin müəllimi sayırdı, bunu nə özü, nə də biz bilirdik.

Mənim gündəliyimə bənzər bir şagird dəftəri də dükanın girəcəyində, divardan asılmışdı. Nisyə dəftəriydi. Pulu olmayanlar adlarını dəftərə yazır, ayın başında donluq alanda gətirib borclarını ödəyirdilər. Dövlətin belə qayda-qanunu yox idi, Qurban dayı bu dəftəri kasıb-kusuba əl tutmaqdan ötrü açmışdı. Bu dəftərdə kimlərin adı yox idi: Dostməmməd kişi, toxumsatan Məmmərzə, küçəsüpürən Xasa arvad, Kirli Gülü... Bu adamlar abırlarına qısılib gəlir, adlarını dəftərə yazır, əllərində neft qabı ağır addımlarla çaylaqla üzəşəgi sallanırdılar, elə bil çiyinlərində bir dağ daşıyırdılar.

Payız tətilindən yenəcə qayıtmışdıq. Dərsdən çıxanda məktəb yolunun üstündəki dükan yenə açıq idi, amma qapının ağzındakı daşın üstündə Qurban dayı yox, Çapıq Xudam oturmuşdu. Onu tanımayan yox idi, şüşə qabların

qəbulu məntəqəsində işləyirdi, Bu tösmərək, qanısoyuq adamı burda görmək bizi təəccübləndirdi.

Yaxınlaşıb qapıdan içəri boylandıq, Xudamın acıqlı səsinə geri çəkildik.

Seyran dedi:

- Qurban dayını axtarırıq.

- Qurban dayınızı daha buralarda axtarmayın, - Xudam irişdi. - Tutublar onu. Dövlətin malını ona-buna nisyə paylayırmış. Soruşan gərək, a zalım balası, bu neft dədənini malı deyil ha, necə gəldi dağıdasan... Neftə boşuna qara qızıl demillər ey!

Bu xəbərdən sarsıldıq, təlaşla bir-birimizə baxdıq. Eşitdiyimizə inanmadığımız gəlmirdi.

Mən qəhərli səslə dilləndim:

- Yox! Qurban dayını tutmazlar! O, yaxşı adamdı!

Xudam yenə iyrənc-iyrenc irişdi. Üzünün çapığı dartılıb uzandı.

- Bala, yaxşılar tutmasalar, bu dünyada pislərə yer tapılmaz...- dedi.

O gün evə kefsiz, özümüzün də anlamadığımız, başa düşmədiyimiz özge hisslərlə qayıtdıq...

1957-ci il yalnız bununla yox, həm də başqa bir hadisəylə yadımda qaldı. O il çox güclü sel gəldi. Qijiltısı aləmi başına götürmüşdü. Sel çaylağın qıraqlarını yuyub, qəsəbənin mərkəzini basmış, barama tədarükü idarəsinə ziyan vurmuşdu. Səldən sonra küçələrdə barama qozaları ağarırdı. Uşaqılı-böyük-lü adamlar o gün səhərdən axşamacan ipək qozalarını toplamaqla məşğul oldular. Selin qurbanı olmuş iki nəfərin meyiti isə ertəsi gün Araz boyundakı qamışlıqdan tapıldı. O hadisədən sonra qəsəbənin mərkəzindəki barama tədarükü idarəsini Araz boyundakı stansiyaya köçürdülər, yerində isə univermaq binası tikdilər. Ən əsası isə buydu ki, çaylağın sol sahili boyunca beton səddin çəkilişinə başladılar. Öz texnikaları, inşaat materiallarıyla şəhərdən gəlmiş istehkamçılar yoruldum demədən çalışırdılar. Qəsəbə sakinləri onlara qayğı göstərir, yeri düşdükcə, öz minnətdarlıqlarını nəyləsə ifadə etməyə çalışır, yaxındakı evlərdən termoslarda çay, vedrə-vedrə mör-meyvə gətirirdilər. İnşaatçılar ikinövbəli işləyirdilər. Təbiətin işini nə bilmək olardı? Bəlkə, daha güclü, dəli bir sel gələcək, daha ağır fəsadlara səbəb olacaqdı. Biz uşaqlarda bir arxayınçılıq vardı, yeni çəkilən beton sədd məktəbimizi də səldən-sudan qoruyacaqdı.

* * *

1959 -cu il sentyabrın 1-də qəsəbənin yuxarısında, məktəblə üzbəüzdə yeni tikdirdiyimiz evə köçdük. O gün mən üçüncü, qardaşım isə birinci sinfə getdi. Məktəb o qədər yaxın idi ki, zəng vurulanda bizim evdə eşidilirdi. Qəsəbədəki bu yeganə orta məktəb rus yazıçısı Maksim Qorkinin adını daşıyırdı. Elə bilirdik Qorki bizim qəsəbədə olub, ona görə məktəbimizə onun adını veriblər. Müəllimdən öyrəndim ki, o yazıçının yolu Bakıya düşsə də, bizim tərəflərə gəlməyib, qəsəbəmizin heç adını belə eşitməyib.

Məktəbin binası ikimərtəbəli, geniş həyəti bağlı-bağatlıydı. Yazın çağlayan çağı ağacların budaqları bar-bəhərin ağırlığından əyilir, az qalırdı yerə dəysin. Bizə gəndən baxmaq qalırdı, kimin ağzı nəydi ağaclara yaxın düşsün. Bağın qarovulçusu Niftalı kişi həтта yerə düşmüş meyvələrə toxunmağa belə icazə vermirdi. Qadağa yalnız şagirdlərə yox, müəllimlərə də aid idi. Bu varlı-barlı məkanda ürəkli, şəstlə dolaşan yalnız direktor İsmət müəllim idi. Gecələr də ayağını o yarlardan üzürdü, guya onun ikinci işi

gecə qarovulçuluğuydu. İsmət müəllimin evi məktəbin otuz-qırx addımlığında, bazarla internatın arasındaydı. Amma onu bir dəfə də olsun dükan-bazarda görənlər olmamışdı, sanki heç nəyə ehtiyacları yox idi.

İnatat deyilən yataqxanada vur-tut iyirmi-iyirmi beş nəfər yuxarı sinif şagirdi qalırdı. Yaxın kəndlərdən oxumağa gələnlər idi. Yataqxananın məktəbə yaxın olması burada qalanlara yaxşı əl verirdi. Dərslərən çıxan kimi özlərini yataqxanaya çatdırır, aşpaz Qəmər arvadın bişirdiyi dadsız yeməyin «dadını» çıxarırdılar. Bu dad aylarla, hətta illərlə dəyişmirdi.

Yataqxananın ətrafı bizim oyun-əyləncə yerimiz idi. Qəmər xalanın bişirdiyi yeməyin iyi-qoxusu gələndə qalxıb açıq pəncərədən gizləncə içəri baxır və həmişə də eyni mənzərənin şahidi olurduq. Aşpaz üstündə «kombijir» yazılmış dəmir qutunu bıçaqla açıb, iri qazana boşaldır, sonra üç-dörd kilo soğan doğrayıb atırdı. Bir balon tomat pastası əlavə edəndə isə ağzımız sulanırdı, yəqin bu halı içəridəkilər - yataqxanada qalanlar da yaşayırdı. Qəmər xala əlində dolu vedrə açıq qapıdan onları haylayıb soruşurdu, uşaqlar, bu gün pervi olacaq, ya vtoroy? Uşaqlar «pervi» deyib cavab verəndə aşpaz bir vedrə suyu əndərirdi qazana, makaron, beş-altı da kartof atırdı. Uşaqlar hər gün eyni yeməyi yeməkdən bezsələr də, özgə əlacları yox idi. Elə bil qorxurdular ki, səslərini çıxarsalar, dövlətin ayırdığı bu paya da tamarzı qalarlar.

Bir dəfə məktəbə yoxlama gəldi. Yoxlamaya gələnlərə təqdim edilən kağızda yataqxanada qalanlara verilən gündəlik yeməklərin siyahısında nələr yox idi? Kərə yağı, süd, ət, toyuq ət, yumurta, pendir, ağ çörək... Yataqxanadakılar bu ərzaqların üzünü də görməmişdilər. Amma biz görmüşdük, o ərzaqların anbara, anbardan da harasa daşındığının şahidi olmuşduq.

Məktəb binasının qarşısında Stalinin iri heykəli ucalırdı. Yuxarı sinif şagirdləri bir vaxtlar bu abidəyə çiçək qoyduqlarını yaxşı xatırlayırdılar. Amma indi nə çiçək qoyan vardı, nə də o tərəfə baxan. Əksinə, məktəbin köhnə «ZİS-130» yük maşınıni elə saxlayırdılar ki, abidə çox da gözə dəyməsin. Maşın saz olmasa da, hərdən başına-gözünə döyüb işə salırdılar. Xırda-para işlərə yarayırdı. Günün birində bu köhnə, taraqqa maşın elə bir işə də yaradı ki, heç kəsin, hətta onun konstrukturunun da ağılına gəlməzdi.

O gün məktəbin həyətinə başqa ab-hava vardı, uşaqlı-böyüklü xeyli adam yığılmışdı. Stalinin heykəlinin başına kəndir atıb, ucunu da bağlamışdılar «ZİS-130»-un - yük maşınının dalına. O vaxt bilmirdik ki, «ZİS» rus dilində «Zavod İmeni Stalina» anlamındaymış. Stalinin hökumətinə son qoyulsa da, heykəlləri hələ də qalır, insanlarda xof-qorxu oyadırdı, guya bu tökmə heykəllər günün birində canlanacaq və o məşəqqətli günlər geri dönəcək, millətlərin həyatından yenə də soyuq Sibir küləyi əsəcəkdə. Adamların canındakı xofu çıxarmaqdan ötrü ölkədə Stalinin heykəlləri də yıxılmalı, adı tarixdən silinməliydi. Kremlin göstərişi belə idi.

Mitinqə qəsəbə sakinlərindən də gələn çox idi. O adamlar da bir vaxtlar bu məktəbdə oxumuş, Stalinin abidəsinə çiçək dəstələri qoymuşdular. Rayon rəhbərliyinin nümayəndələri də təşrif buyurmuşdular.

Mitinq məktəbin direktoru İsmət müəllim açıb, sözü rayon partiya komitəsinin nümayəndəsinə verdi. Ucaboy, eynəkli kişiydi. Stalinin qarasında dişinin dibindən çıxanı dedi. Danışmaqda pərgar adama oxşayırdı. Onun odlu-alovlu nitqini tez-tez alqış səsləri kəsirdi. O isə bu alqışlardan daha da həvəslənir, cısa gəlirdi, qınayan olmasaydı, heç kəsə aman verməz, hamının adından danışar, hamının adından söyüb-söylənərdi.

Bir gözüm Bahadır müəllimdəydi, o, üzünü çıxışçıya yox, başqa səmtə tutmuş, sanki naşı artistin naşı oyununa baxmaqdan bezib zinhara gəlmişdi.

Yaxında dayanmış orta yaşlı bir kişi heykəli süzüb, mənalı-mənalı başını buladı, astadan dedi:

- Atalar yaxşı deyib, hər gəlhagəlin bir gethagedi də var. Vaxt vardı... - sözünün gerisini gətirmədi.

Yan-yörədəkilər dönüb kişiye baxdılar, onunla həmrəy olduqları üzlərindəki ifadədən bilinirdi.

Raykomun nümayəndəsindən sonra direktor özü, müəllimlər və bir neçə yuxarı sinif şagirdi danışdı. Onlar da raykomdan gələnin dediklərini dedilər, dişlərinin dibindən çıxanı söylədilər. Daha doğrusu, Stalini söydülər, itdən alıb, itə verdilər. Sakinlərdən də danışan oldu. Millət təpərə gəlmişdi. Həminin ağzından od tökülürdü. Hamı kişiləşmiş, hünərli, ürəkli olmuşdu, nə gəldi çitəyirdilər xalqın keçmiş atasının tunc qabırğasına. Hər çıxışdan sonra gurultulu alqış səsləri yayılırdı. Amma bütün bunlar Stalinin üzündəki zəhmi zərrə qədər də dəyişdirmirdi, sərt baxışları yenə də uzaqlara dikilmişdi.

Gözüm izdihamdan aralıda sakitcə dayanmış dəli Əbəni aldı. Uşaqlar da görmüşdülər, bir-birlərini dümsükləyib, him-cimlə başıçalmalı dəlini göstərirdilər. Əlli-altmış yaşlarındakı bu adam gecələr kabus kimi küçələri səssiz-ünsüz dolaşırdı. Böyüklər dəcəl uşaqları bu başdanhavaliyla hədələyirdilər. Neçə uşaq qaranlıqda onunla rastlaşanda qorxudan sarılıq azarı tapmışdı, birinin isə az qalmışdı dili batsın. Qəsəbədə belə dəlinin varlığı yalnız bir adama əl verirdi - cindar Növrəstəyə. Qorxmuş uşaqları onun yanına aparırdılar ki, xofu onların canından çıxarsın. Qadağalara baxmayaraq, hələ də mövhumata, cadu-pitiyə inananlar vardı.

Əbə lal idi, danışmırdı, amma cini tutanda çığırır bağırır, tükürpədən səslər çıxarırdı. O, adətən hüzr yerlərinə gələr, boynunu büküb kirmişcə durar, gözləyirdi ki, ona bir qarın yemək versinlər. Nədənsə toy-dünyün məclisləri olan qapıya getmirdi, bəlkə də qulağı şənlik, çalğı-valğı götürmürdü, ona görə. Dəli Əbə, əlbət, məktəbin qarşısındakı bu yığıncağı da yas məclisi bilib gəlmişdi, ehsan payı gözləyirdi. Amma nə qazan asılmışdı, nə də samovar qaynayırdı.

Comalığın içindən əlində bel tutmuş bir kişi irəli çıxdı. Remkontoranın fəhləsi Motor Məmiş idi. Motor ayamasını ona boşuna yaraşdırmamışdılar, səhərdən axşamacan, dincini almadan motor tək çalışırdı.

Həminin gözü əliqabarlı bu adama dikilmişdi, onun nə deyib, nə danışacağını gözləyirdilər. Amma Motor Məmiş dilinə yox, qoluna güc verdi, əlindəki çalov beli var-gücüylə heykəlin tunc baldırına necə çırpdısa, qığılcım qopdu. Mənə elə gəldi Stalin dəhşətli ağrıdan sızlayacaq, bükülüb ikiqat olacaq, durduğu yerdən düşüb camaatın qarşısında diz çökəcək, yalvarıb-yaxaracaq ki, onun günahından keçsinlər. Amma yox, heykəlin cıqırısı da çıxmadı, zəhmli qart üzünün bir əzası belə tərpənmədi. Motor Məmiş bundan ürəklənib, daha da təpərə gəldi. Bağırdı: «Bu da Sibirdə sümükləri çürüyən dədəm Gülməmmədin hayıfı», - deyib, belin çanağıyla heykəle bir zərbə də ilişdirdi. Gurultulu alqış qopdu. Comalığın arasından kimsə qışqırdı:

- Əə Motor! Birini də vur, Dünyamalı dayımın hayfı çıxsın!

Motor Məmiş ovcuna tüpürüb, belin sapını döyənəkli barmaqlarıyla bərk-bərk sıxdı, Stalinin qıçına bir zərbə də endirdi. Toyda çalğıçıya sifariş vermiş kimi, hərə bir yandan səslənir, kimi dədəsinin, kimi əmisinin, kimi qardaşının hayfını almaq istəyirdi. Məmiş də sifarişləri canla-başla yerinə yetirir, yoruldu demirdi.

Gözümü Əşrəf müəllimdən çəkmirdim, elə bilirdim atası qaçaq Ağayarın hayfını çıxmaqdan ötrü o da nəsə eləyəcək, bir bel də o götürüb açıq çıxacaq. Amma müəllim durduğu yerdə qalmışdı, kirmişcə baxırdı, fikri uzaqlardaydı.

Motor Məmiş usanmaq bilmir və getdikcə daha da coşurdu. Onun hər zərbəsi gurultulu alqışlarla qarşılanırdı.

Alqış içindən tükürpədən bağırtdı qopdu. Əvvəl elə bildim bağıran Stalindi, ağrıdan-acıdan dilə gəlib. Amma yox, Əbənin bağirtısıydı. Dəlinin dəliliyi tutmuşdu. Yerdən yastı bir çarpanaq götürüb comalığa sarı vızıldatdı. Uşaqlı-böyüklü hamı pərən-pərən düşdü. Əbə məktəbdəki yığıncağı yas məclisi sanıb gəlmişdi və onun umusu bir qab ehsan payı idi. Əl-qolunu oynada-oynada, çığıra-bağıra çaylaqla üzəşəyi sallandı. Dəlinin bağirtısına sallaqxananın qabağında sülənən itlər boğuq hafiltıyla cavab verdilər.

Yığıncağın çıxardığı hökmü İsmət müəllim dilə gətirdi. Dedi ki, balalarımıza bilik verən təhsil ocağının qarşısında belə bir heykəlin qalması millətə göz dağıdır, yıxılmalıdır.

Dəli Əbənin qayıdacağından qorxurmuş kimi, hökmü tələm-tələsik yerinə yetirmək istədilər. Məktəb direktorunun işarəsiylə şofer Xasay keçdi sükanın arxasına. Gözlər ona dikilmişdi. Amma sürücü nə illah elədisə də, motor işə düşmədi, elə bil tilsimləmişdilər. Şofer yoldaşları Xasayın köməyinə çatmaq istədilər, biri məsləhət verdi, digəri motoru qurdaladı.

Motor işə düşəndə hamı rahat nəfəs aldı. Xasay ovcuna tüpürüb, bərk-bərk sükandan yapışdı. Nə fikirləşdisə, başını pəncərədən uzadıb, tərəddüdlə heykələ baxdı, elə bil günah iş tutub-tutmadığına əmin olmaq istəyirdi. Stalinin zəhmli baxışı onu əzirdi. Sürücü gözlərini yumub, ayağını qaza basdı. Maşın dartındısa da, amma ondan bir kar aşmadı, heykəl dirənmişdi, yıxılmaq istəmirdi. Xasay maşını bu dəfə yerindən hücmə tərpətdi. Soyuq xırçılı eşidildi, heykəlin iri, ağır başı qopub yerə düşdü, top təkı diğirləndi bağcanın ayağına sarı. Bayaqdan heysiz işləyən motor boğulub susdu, sanki çərxi-fələyin lənətinə gəlmişdi. Elə bil mistik bir qüvvə köhnə maşının olan-qalan hünərini də almışdı. Motor sözə baxmadı, işə düşmədi. Adamlar əllərini üzdülər, dedilər Araz boyundakı stansiyadan buldozer gətirməsələr, xeyri yoxdu, işin öhdəsindən gəlsə, o gələcək.

Miting dağıldı, başsız heykəl yan-yörədən keçənləri daha çox qorxudur, üşəndirirdi. Adamlar elə bilirdilər ki, Stalin başsız-qafasız da hər şeyi görür, hər şeyi eşidir və o dirilib, kəsilən yerdən əjdaha kimi yeddi baş çıxaracaq. Yeddi başın yeddi ağzından da od püskürəcək, yenə aləmi alova-atəşə yaxacaq.

Aydın aydınlığında başsız heykəl bizim evdən bir kabus kimi görünürdü. O səmtə baxmaqdan xoflanırdım, özüm də bilmirdim niyə?

Çəpərin aşağısından hənirti gəldi. Səsi məndən əvvəl Culbars eşitmişdi, qulaqlarını şəkleyib zingildədi, darvazaya sarı qaçdı. Köpəyin dalınca getdim, darvazanı açıb boylandım. Qonşumuz Məhəd dayı ağzı kəndirlə bağlanmış ağır çuvalı üzüyuxarı dartırdı. Nəfəsi qaralmışdı. Məni görüb, köməyə çağırırdı. Cəld özümü yetirib kəndirdən yapışdım. Çuvalın içindəki nə idisə, zindan ağırlığındaydı. Culbars quyruğunu bulaya-bulaya yanımcıca gəlir, yol göstərmək istəyirmiş kimi, gahdan təpərlə irəli qaçır, gahdan da qayıdır, it marağıyla çuvalı iyləyir, içindəkinin nə olduğunu bilmək istəyirdi. Çuvaldakı mənim də marağımı çəkirdi, amma özümü o yerə qoymur, susurdum.

Çuvalı həyətin qırağınacan sürüdü. Məhəd dayı çovustana girdi və çox keçmədi əlində iki bel qayıdıb, birini mənə verdi. Qoşalaşdı çala qazdıq. İşləməkdən məni tərs basmışdı, amma hələ də səbrimi basıb, heç nə soruşmurdu. Gözləyirdim ki, qonşum özü söz açar. Onsuz da qaradınmaz adam olan Məhəd dayı isə ağzına su alıb susurdu.

O, belin uzun sapıyla çalanın dərinliyini ölçüb, aləti bir tərəfə atdı. Çuvalın ağzını açanda iri bir baş diyirlənib, quyunun qırağındakı torpaq qalağının yanında dayandı. Gördüyümdən dəhşətə gəldim - Stalinin başı idi. Ay işığında

onun tunc üzü əvvəlki kimi yenə də sərt və zəhmliydə, elə bil, indicə canlanacaq, hirsini-hikkəsini üstümüzə tökəcək, acığını bizdən çıxacaqdı. Donuxub qalmışdım. Gicgahımın guppultusu qulağıma vururdu.

Culbars gəlib cansız tunc başı qoxlamaq istədi, amma onun üzündəki zəhmdən xoflanıb duruxdu, çəkilib bir qıraqda şöngüdü. Gözünü başdan çəkmirdi, elə bil qorxurdu ki, indicə diriləcək. Bərayi-ehtiyat bir ağız kəsik başa hürdüsə də, daha dalını gətirmədi, deyəsən, it ağılıyla qandı ki, axşamın qaranlığında burada pünhan bir iş tutulur və bu sirr üçümüzün arasında qalmalı, qırağa çıxmamalıdır.

Məhəd dayı dönüb iti şəkli-şəkli süzdü, açıqca görünürdü ki, köpəyin şahidliyi qonşumu açmır. Belə baxanda, onun gümanı yersiz deyildi, it xisləti ayırdı. Bu heyvan cinsi insana vəfasını nəyisə ört-bastır etməkdə yox, əksinə, gizlədilmiş iyləyib tapmaqda görür. Axtaran olsa, kim deyə bilər ki, Culbars itliyini bildirib, başın yerini göstərməyəcək?

Qazdığımız çuxur az qala qəbir dərinliyinə çatmışdı. Qəbir sözü qədər qorxduğum ikinci bir kəlmə bilmirdim və mən bu ifadəni heç vaxt dilimə gətirmirdim. Tərs kimi, sinfimizdəki Pərinin də atası qəbirqazan idi. Təkcə mən yox, hamı o qızdan gen gəzir, heç kim onunla bir parta arxasında oturmaq istəmirdi. Elə bilirdik onun atası qəbir qazmasa, qəsəbədə ölən olmaz.

Bir dəfə valideynlər iclasına Pərinin atası Nəcəf də gəldi, arıq, bəstəboy, keçəl kişiydi. Əlindəki külüngü, gödək saplı beli qapının ağzında divara söykədi. Alətlər eyzən torpaq içindəydi, elə kişinin özünün də üst-başından torpaq iyi gəlirdi. Keçib ön sırada oturdu və sinif rəhbəri Oruc müəllimdən xahiş elədi ki, mümkünə, onu tez yola salsın, əlində işi var. Sinfə ani bir sükut çökdü, uşaqlar da, valideynlər də gizlicə baxışdılar, yəni yenə ölən var. Gözüm Pərinə gəzdi, o, arxa cərgədə, bir güncdə büzüşüb oturmuşdu, başını qaldırmırdı. Elə bil ürəyimin teli qopdu, ilk dəfə ona yazığım gəldi...

Stalinin başını ehtiyatla çuxura endirib, üstünü torpaqladıq. Məhəd dayının Stalinin başını nə illətlə gizlətdiyini bilmədim, özü demədi, heç mən də soruşmadım. Üzünü göyə tutub, pıçılıyla dua oxudu, nəse günah iş tutubmuş kimi, Tanrıdan dilək dilədi.

O gecə yata bilmədim, elə bil yerimə qor dolmuşdu. Huş aparar-aparmaz, məni qaramat basır, diksinib ayılırdım. Gözümün qabağına gəlirdi ki, Stalinin başsız heykəli canlanır, postamentin üstündən enib, zil qaraqlıqda qəsəbənin küçələrini dolaşır, oba-oba, ev-ev düşüb ağır, tunc yumruğuyla darvazaları, qapıları döyür, başını axtarır. Onun yumruğunun səsi pas atmış kilsə zəngi təki kal səslənir, gecənin gec vədəsi qəsəbəyə xof-xətər, əndişə yayır. Kimsə divara sığına-sığına, xəlvətcə Kabusun dalınca düşüb, onu qarabaqara izləyir. Nəse girəvə gəzir elə bil. Kabus gedir, o gedir, parkın tinində arxadan yetib, əlindəki bıçağı var gücüylə Kabusun kürəyinə vurur. Amma zərbə Kabusun halına belə təfəvüt eləmir. Bıçağın tiyəsi onun tunc belində sınıb, yerə düşür. O oğlanı tanıyıram, bizim məktəbdə, onuncu sinfdə oxuyan Bəhramdır. Atasını birçə kəlmənin üstündə xalq düşməni çıxarıb gül-lələyəndə Bəhramın beş yaşı olub. Oğlan uzaqlaşan Kabusun dalınca baxır, səkinin qırağında oturub, başını əlləri arasına alır, hıçqırıb ağlayır.

Stalin bir-bir qapıları, darvazaları döyür. Onun yumruğunun səsi qəsəbə itlərinin qulağını cırmaqlayır, beyinlərini didir. Özlərindən çıxan köpəklər ağız-ağıza verib hürüşürlər. İt xılı Kabusun dalınca düşür, qapağan köpəklər cumuxur, onun uzunboğaz çəkməli tunc baldırına ağız atırlar. Ağızlarını dolduran isti qanın tamından daha da qudurur, amma qanmırlar ki, bu qan Kabusun baldırından yox, özlərinin qırılmış dişlərinin yerindən fısqırır. Başsız Kabus nə onun tunc baldırında ovulan dişlərin ətürpədən xırçılısını, nə də it-

lərin acıqlı hafiltısını eşidir. Qabağına çıxan qapı-darvazaları döyməkdən yorulmur, ancaq ona qapı açan olmur. Əşrəf müəllim isə nə qapı-pəncərəni bağlayıb, nə də evin işığını qaraldıb, açıq darvazanın qabağında dim-dik dayanıb. Kabus müəllimin üstünə gedir, o isə durduğu yerdən tərpənmir, bir cə addım da geriləmir. Kabuslar qaranlıqda hünərli olurlar və başsız heykəl də işıqdan yayınmaq istəyib, yolunu dəyişir, özünü vurur zülmətin bağrına. Hər yanı dolaşır. İnsanlar səslərini içlərinə qısıb havanın işıqlanmasını gözləyirlər ki, səhərin açılmasıyla, əlbət, Kabus qeybə çəkilər...

Dan üzü yuxu məni apardı, o fikirlə, o arxayınlıqla ki, Stalin heç vaxt öz başını tapmayacaq və başsız o hökmsüzdü, gücsüz-qüdrətsizdi, heç kimdi.

Səhər məktəbə hamıdan tez gəldim. Qərribə bir sakitlik bürümüşdü həyəti, eşidilən yalnız qaratoyuqların şirin-şirin ötməsiydi. Stalinin başsız abidəsinə kimsə bir dəstə tər çiçək qoymuşdu. Darvazadan sürüşüb çıxan qaraltını gözüm aldı, qıçını çəkməyindən pinəçi Balaxana oxşatdım.

İkinci dərs başlayanda həyətdən buldozer səsi eşidildi. Pəncərədən həyə-tə boylandım, dünənki kimi qələbəlik yox idi, üç-dörd adam ora-bura vurnu-xurdu. Daha nə dərslərə ara verildi, nə də mitinq keçirildi. Deyiləsi nə vardı, dünən demiş, söyüləsi nə vardı, söymüşdülər. Dəli Əbə də gözə dəymirdi.

Başsız heykəli yıxdılar, traktorun dalına qoşub, sürüyüb apardılar. Stalinin kəlləsini isə itirib-axtaran olmadı, guya heykəl yaranışdan başsız idi.

* * *

Axşam nə film göstəriləcəyi xəbərini sinifə Namiq gətirirdi. Səhərlər dərse gələndə yolu mərkəzi küçədəki çinarın dibindən düşürdü. Bir qayda olaraq, kino afişasını o ağacın yoğun gövdəsindən asırdılar. Namiq afişada yazılanları olduğu kimi bizə çatdırırdı. Bu dəfə dedi: «Onun böyük ürəyi»ni göstərəcəklər. Filmin adı marağımızı çəkdi və biz axşamı gözləmə-dən görmədiyimiz kinonu təhlil etməyə başladıq. Hərə ağılına gələni uydu-rurdu, odur ki bir qənaətə gələ bilmirdik. Mübahisə elə qızıxdı ki, böyük tə-nəffüsün nə vaxt bitdiyini belə hiss etmədik. Cingiltili zəng səsi şagirdləri dərse çağırırdı.

Zoologiya dərsi maraqlı olsa da, oğlanların fikri hələ də axşam göstəril-çək filmdəydi. Dalğınlığımız Sona müəllimənin də diqqətindən yayınmamış-dı. Hərdən əlindəki karandaş stola vurub, bizi diqqətli olmağa çağırırdı. Zoologiya fənnini uşaqların əksəriyyəti sevirdi. Dərsdə keçdiyimiz heyvanla-rın, həşəratların çoxunu həyatda görmüşdük, ona görə də şüşə qutu içində saxlanılan qurudulmuş ilan-qurbağalar, əqrəblər, qırxayaqlar, bövlər bizdən ötrü elə bir maraq kəsb etməirdi.

Bir dəfə zəhərli həşəratlardan bəhs edən dərsdə Seyran kibrit qutusun-dakı əqrəbi çıxarıb, partanın üstünə buraxdı. Sona müəllimənin gözləri ala-calandı, canını titrətmə tutdu, dizlərinin təqəti kəsildi, keçib stolda oturdu. Üzünün qanı qaçmış, bənizi ağappaq ağarmışdı. Zəng vurub, təcili yardım maşını çağırdılar. Dərman-davadan sonra müəllimə özünə gəldi.

Pionerə yaraşmayan hərəkətinə görə direktor Seyranı möhkəm cə danladı. Bu azmış kimi, üstəlik anasını da məktəbə çağırırdı, yəni hörmətli valideyn, görün sizin oğlunuz necə yaramaz işlərlə məşğuldur!.. Əslində, Seyran bunu yaramazlıq sanmırdı. Müəlliməni qorxutmaq niyyətində də olmamışdı, əksinə, elə bilmişdi ki, sinfə əyani vəsait kimi diri həşərat gətirdiyinə görə «sağ ol» qazanacaq. Seyranın anası da söz altıda qalan deyildi, oğlunu müdafiə etməsə də, sözünü qıpqırmızıca dedi. Dedi ki, zoologiya müəllimi həşəratdan qorxursa, o fənni necə keçir, şagirdlərə necə

öyrədir. Direktor valideynin iradəini haqlı bildiyindənmi, yoxsa nədənsə çox da bərkini tutmadı, dərinə getmədi.

«Onun böyük ürəyi» - filmin adı həqiqətən müəmmaydı. «Kimin böyük ürəyi?» - sualı yandakı partada oturan Zakirə heç rahatlıq vermirdi. Dərsin bitməsinə gözləməyib, müəllim görməsin deyə, xəlvətcə mənə kağız uzatdı. Kağızda ağılına gələni yazmışdı, yazmışdı ki, filmdə nədən söhbət getdiyini təxmin eləyir. Sevgi məsələsidir: bir oğlan bir qıza vurulur, o qızı başqası da sevir... Zakirin yazdıqları daha çox hind filmlərinə yaraşan idi. Bəlkə də dostum haqlıydı, amma mən ona qəti bir cavab vermədim, gəndən-gənə işarəylə bildirdim ki, düzünü axşam filmə baxanda bilərik.

* * *

Yay kinoteatrı qəsəbə parkında yerləşirdi. Yazda havalar qızandan ta payızın ortalarınadək filmlər burada nümayiş etdirilirdi. Yaxındakı kəhrizin bir qolu kinoteatrın içindəki hündür çinarın dibindən keçirdi. Əslində, bu ağacı kinoteatrın içində əkməmişdilər, kinoteatrı elə tikmişdilər ki, çinar onun ortasına düşsün. Ağacın yaşını bilən yox idi, bilinən buydu ki, çinar pöhrə tutanda bəşəriyyət kino adlı bir sənət kəşf eləməmişdi.

Yay kinoteatrında kinoya baxmağın özü bir kinoydu, iki göz istəyirdi, baxsın. Çinar yarpaqlarının pıçıltısı, arxdan axan suyun həzin şırıltısı, qaranlıq səmada sayrışan ulduzların şöləsi, ayın aydınlığı ekranda gördüklərimizə bir canlılıq gətirirdi və mənə elə gəlirdi bəyaz ekran həyata açılan pəncərədi və bu pəncərədən boylanıb, dünyaya baxıram.

Kinomexanik köşkünün taxtapuşundakı reproduktordan yayılan musiqi sədası qəsəbə sakinlərini kinoya çağırırdı. Öz filmimiz olduğundan gələn çox idi. Belə qələbəlik bir də hind filmləri göstəriləndə olurdu.

Adamlar «kassa» yazılmış, nəfəsləyi xatırladan pəncərədən bilet alır, girişə sarı yönəlirdilər. Göy rəngli bilet onlara tamaşaçı haqqı verirdi və elələri özlərini inamlı hiss eləyir, təkəbbürlü görünürdülər. Belə baxanda, bilet baha deyildi, amma biz uşaqlardan ötrü ucuz da sayılmazdı. Dostlarım arasında kino azarlıları çox idi. Mən özüm isə hamıdan betər idim, hətta beynimə girmişdi ki, böyüyəndə kinorejissor olacağam. «Kvars» kinokameram da vardı. «Azbuqa kinolyubitelya» (red. «Kino həvəskarların əlifba kitabı») kitabı əlimdən düşmür, oxumaqdan doymurdum. Filmlərin necə çəkildiyini, çəkiliş texnikasının sirlərini öyrəndikcə bu sənətə həvəsim daha da artırdı. Oxuyub öyrəndiklərimi uşaqlara danışanda, onlar ağızlarını açıb maraqla qulaq asır, mənim fikirlərimlə barışır, sözümün qabağına söz çıxarmırdılar. Üzə vurmasam da, açıq, ürəyimdə bununla qürurlanırdım... Rejissor olanda nələr çəkəcəyimi, nədən çəkəcəyimi bəribaşdan düşünmüşdüm. İlk filmimdə qəsəbəmizdən, onun mehriban, zəhmətkeş insanlarından söhbət açacaqdım. Deyəcəkdik ki, baxın, bu, kassir Abbas kişidi, kino vurğunudu, bu el ağsaqqalları Zəkəriyyə dayıdı, Hüsüdür, bu qamətli, sarışın oğlan taksi sürücüsü Qarsalandı, bu isə Cığal Əlidi, yaxşı voleybol, nərd, şahmat oynayır. Qoy, bu sadə, işıqlı insanları hamı tanısın...

Kinomexanik köşkünün çardağından asılmış reproduktordan əvvəl xışıltı səsi, dalınca da elan eşidildi: «Tamaşaçıların nəzərinə! Xahiş edirik biletlərinizi alıb içeri keçəsiniz. Üçüncü zəngdən sonra içeri adam buraxılmayacaq!». Qulağımız bu sözlərə alışmışdı, hər dəfə eşidirdik, amma deyilənə əməl edildiyini, yeni üçüncü zəngdən sonra tamaşaçıların zala buraxılmadığını indiyəcən görən olmamışdı. Müdir Həşimov tamaşaçıları əliçirəqlə axtarırdı, qalmışdı onları kinoya buraxmasın.

Biz uşaqlar bir qıraqda dayanıb işıqların sönməsini, filmin başlamasını gözləyirdik. Zəlin işıqları qaralan kimi, ovcumuzda hazır tutduğumuz qəpikləri qapıda dayanmış, biletə oxlayan Cavadın cibinə atıb, içəri keçirdik. İçəri girmək hələ işin hamısı deyildi. Gözümüz ekranda olsa da, fikrimiz Cavadın yanında idi. Bilirdik ki, belini əyib, sıraların arasıyla gəzişəcək, cibinə 20 qəpiklik yerinə 3 qəpik atanı qulaqlayıb, kinodan çıxaracaq. Kinodan yarımçıq çıxmaqdan isə ağır cəza yox idi.

Bir dəfə Əhməd bir dəstə kino bileti gətirdi, dedi qonşudakı evin zirzəmisindən tapıb. Əvəzsiz tapıntıydı. Biletlər göy rəngdəydi, indikilərdən seçilmirdi, bir fərqi vardı ki, üstündəki yazılar latın hərfləriylə yazılmışdı. İşimizə yaxşı yaradı - bu biletlərin hesabına beş-on gün filmlərə rahatca, zalda oturub baxdıq. Amma sevincimiz uzun sürmədi. Bilet göstərməyimiz qapıda dayanan Cavadı şübhəyə saldı. Bizi kino idarəsinin müdiri Həşimovun otağına gətirdi. Həşimov oyanıq, diribaş adam idi, əvvəl səsinə qaldırdı ki, siz diversantsınız, deyin görüm, bu nemes biletləri sizdə hardandı? Bəlkə də fikirləşirdi ki, müharibə iştirakçılarından kimsə trofey kimi Almaniyadan gətirib. Dedi Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə məlumat verəcək. Biz necə bir qəbahət işlətdiyimizi yalnız indi dərk elədik. Həşimov özü də çaşmış qalmışdı, məsələdən baş açma bilmirdi. Alman biletləri əyalət qəsəbəsinə necə, hansı yolla düşmüşdü? Gözlərini qıyıb, göy biletdəki yazıları höccələyəndə məlum oldu ki, bəs, bunun Almaniyayla heç bir bağlılığı yoxdu və biletlər 1936-cı ildə, kiritil əlifbasına keçməzdən əvvəl buraxılıb, o vaxtdan da zirzəmidə atılıb qalıb. Xoşbəxtlikdən, Həşimov kişiyanı hərəkət eləyib, məsələni şişirtmədi.

Yay kinoteatrında kinoya baxmağın bir yolu da vardı. Doğrudur, tikanlı əbrişim ağacına dırmaşıb, ordan film seyr etmək elə ləzzət verməsə də, başqa yolumuz qalmırdı. Amma amfiteatrı xatırladan bu hündürüyü də bizə çox görürdülər. Cavad aşağıdan hədə-qorxu gəlirdi, qarnının ağrısı ayırırdı. Deyirdi ya adambaşına 10 qəpikdən atın yerə, ya da sürüşün düşün, yoxsa drujinnikləri çağıracam. Yalnız uşaqlar deyil, böyükklər də drujinniklərdən çəkinirdilər, milislərlə dil tapmaq olurdu, onlarla yox. Cavadın təkidindən sonra yerə düşən qəpiklərin cingiltisi eşidilirdi. Hamamın ocaqçısı Qara Qədir də ağaca çıxırdı və həmişə də onun üst-başından mazut, his iyi gəlirdi. Cavadın hədəsinə məhəl qoymayan ocaqçı bilirdi ki, yay kinoteatrının çölündəki əbrişimin kino idarəsinə heç bir dəxli yoxdur, parka dəxli var və könlü istəyən hər kəs istədiyi vaxt ağaca dırmaşa bilər. Elə Cavadın da dili gödək, əməli əyriydi. Topladığı qəpik-quruşlar onun öz cibinə gedirdi.

Paltarımızı didik-didik eləyən, əlimizi-qolumuzu sancan tikanların göynərtisinə tab gətirmək adamdan hünər istəyirdi. Amma biz canımızı dişimizə tutub dözürdük, kinoya olan sonsuz sevgimiz, marağımız ağrı-acını bizə unuttururdu. Bu, hələ dərdin yarısıydı, ikiseriyalı filmlərə baxanda yuxulayıb, ağacdən yıxılanlar da olurdu. Çox vaxt Cavad özünü yetirib, yıxılanı göydə tuturdu, hirsindən ağzı köpüklənə-köpüklənə deyir, deyirdi bunu ürəyiyənmişliqdən eləmir, qorxur ki, yaxası qalar valideynlərin əlində. Onun boğazdanyuxarı dediyi sözlər beynimizə batmırdı, bilirdik ki, qarışqa basdamağa cürət eləməyən bu adam, birimizin də burnumuzun qanamağını istəməz. Diliacılıq eləməklə, sadəcə, bildirmək istəyirdi ki, o da hökm yiyəsidir. Əslinə qalanda isə əsil hökm yiyəsi müdir Həşimov idi, cavabdehliyi də o daşıyırdı - plan doldurmaqdan tə ki tamaşa zalının təmizliyinə və kinoaparətlərin sazlığınan. Amma elə işlər də vardı ki, onluq deyildi, təbiətlə bağlıydı. Həşimovdan olsaydı, təbiətin də işinə qarışardı, ancaq buna əli girmirdi. Filmin şirin yerində bir də gördün elə leysan tökdü, yağışı tut, göyə çıx. Seans yarımçıq qalırdı. Ağacın başında yuva salmış leylərin

rayon rəhbərinin - katibin şlyapasına zil salması da təbiət hadisəsiydi, ya yox, hər halda, buna görə də cavabdehliyi müdir daşıyırdı. Həşimov yağışın qabağında gücsüz olsa da, ley quşları məsələsində baş işlədib tədbir tökə bilirdi. Katibin kinoya gələcəyi xəbərini alar-almaz, əl-ayağa düşür, Cavada uzun ağac verib dırmaşdırırdı çinarın təpəsinə ki, leyləri qovsun. Kino idarəsində quşqovan ştatı yox idi, Cavadın ağaca həvəslə dırmaşmasından, budaqları can-dildən çırpmasından görünürdü ki, nəşə marağı var. Əlavə işə görə Həşimov nə adlasa azdan-çoxdan ona pul mükafatı yazırdı.

Katib kinoya gələndə Həşimov tumsatan Səkinə arvadı kinoteatrın həndəvərinə buraxmırdı. Təkcə ona görə yox ki, tum çırtlamaq burjua əxlaqı, meşşanlıq sayılırdı, həm də ona görə ki, Səkinə arvad kinoteatrın qabağındakı Lenin heykəlinin qabağında otururdu və ona gözün üstə qaşın var deməyə heç kəsin hünəri çatmırdı. Yalnız dəcəl uşaqlar dillərinə yiyəlik eləmir, tumsatanı cıratmaqdan ötrü oxuyurdular: «Səkinə, işin düşsün çətinə!..» İnsafən, Səkinə arvadın qovrulmuş tumu ləzzətli olurdu, qoxusu adamı uzaqdan vururdu, sallaqqarın Babaşın satdığından seçilirdi. Həşimovun ica-zəsiylə Babaş tamaşa zalına da girir, sıraların arasıyla gəzişə-gəzişə «semişka var, yağlı semişka, semeçki jarenniye» deyib, tumu balaca stəkanla onun-bunun ovcuna boşaldırdı. Səkinə arvadı isə içəridə görün olmamışdı. Bu iki tumsatanın hər birinin öz ərazisi vardı, Babaş da Leninin heykəli tərəfə üzükürdü. O səmtə üzükən millis serjantı Şahsuvarov olurdu. Şahsuvarov Səkinə arvadın günəbaxan tumu satmasını möhtəkirlək bilirdi. Hətta bir dəfə tumsatana xəbərdarlıq da eləmişdi. Rəsmi qaydada əlini gicgahına aparmış, «millis serjantı Şahsuvarov» deyib, özünü təqdim eləmiş, bildirmişdi ki, dünya proletariyatının rəhbəri Leninin möhtəkirləri görün gözü olmayıb... Səkinə arvad da qayıtmışdı ki, heykəlin gözü görür ki? Demişdi, bala, cavanlıqda, gözəl-göyçək vaxtlarımda səhnədə artistkəlik eləyəndə dədən Qüdrət dərdimnən dəliydi, mənə eşqnamə yazmaqdan barmaqları döyənək olmuşdu. Rəhmətlik dursaydı, sən bu qanacaqsızlığını görseydi, basıb o göy gözlərini tökərdi... Həmin söhbətdən sonra serjant Şahsuvarov daha tumsatana ilişmədi.

Səkinə arvad qalalıydı, o vədə Şuşadan köçənlərdən idi, yaxşı da qarmon çalırdı. Yerli adamlar qadının qarmon çalmasına birtəhər baxırdılar. Səkinə arvadın dediyinə görə, guya gəncliyində gözəl-göyçək olub. Amma buna adamın inanmağı gəlmirdi, gödək boyu, əyri qılçaları, suyumsuz yerşi başqa şeylər deyirdi.

Bizim qəsəbədəki yay kinoteatrının bəlkə də dünyada tayı-bərabəri yox idi. Elə tamaşaçılar da başqaydılar. Afişada filmin adıyla yanaşı, iri hərflərlə «Fərman müəllim də gələcək» yazılanda bilirdik ki, axşamkı kino davalıdı. İkinci Dünya müharibəsindən illər ötsə də, dünyanın hər yerində olduğu kimi, bizim qəsəbədə də davalı filmlərin azarlısı çox idi. Elə filmlər göstəriləndə böyüklü-kiçikli çoxları Fərman müəllimə yaxın oturmağa çalışırdı. Onun ekrandakı hadisələri şərh etməsinin özü bir kino idi. Havayı iş deyildi, kişinin oğlu döyüşə-döyüşə düz Berlinəcn gedib çıxmışdı. Top-tüfəngdən tutmuş, ta tanklaracan, qırıcı təyyarələrəcn hamısının adını əzbərdən bilirdi. Film başlar-başlamaz, Fərman müəllim ekrandakı hadisələrin sonunu görür, qəhrəmanın taleyinin necə olacağını bəri başdan söyləyirdi, elə bil, bütün davalı kinoları onunla məsləhətləşib çəkirdilər. Bu, işin yarısıydı, bizi heyretləndirən həm də başqa məsələydi - bu çopursifət, tösmərək adam ekranda baş verənləri elə bil nizamlaya da bilirdi. Onun yüksək səslə rus dilində verdiyi əmrləri ekrandakı soldatlar sanki eşidir, canla-başla yerinə yetirirdilər.

Davalı filmlərin birində başıarıqlı, yaralı əsgər üstünə gələn «Bəbir» tankını görüb, ölümünü gözünün altına almışdı. Əsgər xilas yolu olmadığını bildirdi, odur ki, vidalaşmaq istəyirmiş kimi, ümitsiz-ümitsiz dönüb bizə baxdı. Bir gözüm Fərman müəllimdəydi. Baxırdım ki, o da təşviş içindədi. Tank gurultu qopara-qopara soldatın düz üstünə gəlirdi. Zalda Fərman müəllimin amiranə səsi eşidildi:

- Qvardii serjant Orlov! Sluşay moyu komandu! Naydi neskolko granat, svyaji vmeste! Skaji za rodinu, za Stalina i brosay!

Yaralı əsgər bayaqdan bu əmri gözləyirdi elə bil, boş patron yeşiklərini ələk-vələk eləyib, üç qumbara tapdı, bir yerdə bağlayıb, «Za rodinu, za Stalina!», - deyib, tankın tırtılları altına tulladı. Ekranı qulaqbatıran gurultu eşidildi, alman tankı tüstüləndi... Zalda alqış qopdu. Əbrişim ağacından baxanlar da əl çaldılar. Bu alqışlar yaralı əsgərin ünvanınaydı, yoxsa Fərman müəllimin, bilmək olmurdu. Bildiyimiz buydu ki, Fərman müəllim Orlov kimi çoxlarının qanının arasına girib, onları ölümdən qurtarıb...

Adətən olduğu kimi, «Onun böyük ürəyi» filmindən əvvəl də kinojurnal göstərildi. Kremlin nəhəng saatı fonunda əzəmətli musiqi sədalarıyla başlayan kinojurnal tamaşaçılarda bədii filmdən az maraq oyatmırdı. Televizor olmadığından ölkədə baş verən yeniliklərdən on dəqiqəlik bu jurnallarda xəbər tuturduq.

Film başladı. Ekranı gördüklərimiz bizim məktəbdə öyrəndiyimiz, kitabları oxuduğumuz kimiydi: insanlar yeni sənaye şəhərinin salınmasında həvəslə, canla-başla çalışır; sevirlər, sevilirlər. Amma gözlənilmədən başlayan müharibənin acı, soyuq küləyi onların da taleyindən əsir. Cəbhəyə yollanan kişilərin işini arxa cəbhədə qadınlar-qızlar görür. Həyat Səmayəni də ağır sınağa çəkir, ancaq o, çətinliklərə qatlanaraq çalışır, işləyər-şləyər təhsil alır, qızı Laləni atasız böyüdür.

Filmdəki personajlar mənə rayonumuzun insanlarını xatırladırdı, elə bilirdim kinodakı Səmayə qəsəbəmizdəki Gülzar xaladı. Gülzar xala kinoteatrda xadimə işləyirdi. Müharibə filmləri göstəriləndə bir qırıqda oturub baxırdı. Həmişə də ön sırada, ekrana yaxın əyləşirdi, bəlkə də elə bilirdi ki, səngərdə ölüm-dirim savaşına qalxmış əsgərlər arasında ərinə görə, ekrandanca çıxarılıb aparacaq evlərinə.

Film onun dərdini təzələmişdi. Başına ördüyü saçaqılı çarqatın ucunu hərdən gözlərinə aparırdı. İçin-için ağlasa da, çiyinlərinin titrəməsi onu ələ verirdi. Bir gözüm o zavalı qadındaydı. Doluxsunmuşdum. Gözlərim yaşardığından ekrandakıları bulanıq, sanki tor pərdə arxasından görürdüm. Elə bilirdim eyni zamanda iki filmə baxıram - bir ekrandakına, bir də yay kinoteatrının uzunsov zalında gördüklərimə...

Filmin sonuna yaxın başlayan çiskin birdən-birə gücləndi. İslanmasınlar deyər, tamaşaçılar yerlərindən qalxıb, çinarın yaşıllıq çətiri altında daldalandılar.

Dolu damlalar çinarın yarpaqlarını budarlayırdı. Arabir göy guruldayır, şimşək çaxırdı.

«Filmin sonu» yazılmamış qəsəbənin işıqları qəfildən söndü, aləm qatı qaranlığa qərğ oldu. Yay kinoteatrı bir andaca boşaldı. Küçədə əl fənlərinin tək-tək işığı sayrırdı, sonra onlar da əriyib itdi.

Şimşəyin ani şöləsində gördüyüm mənzərəyə donub yerimdə qaldım. Rus qızı Jenya yağışa məhəl qoymur, kəhrizdə pal-paltar durulayırdı. Öyün-başı eyzən su içindəydi.

Jenya bizdən dörd sinif yuxarı oxuyurdu, on dörd-on beş yaşı olardı. Bu gözəl-göyçək, sarışın qızı gecələr kəhriz başında görməyə alışmışdıq. Anası

Vera xala mehmanxanada işləyirdi. Mehmanxananın mələfələrini yuyur, axşam əl-ayaq yığışanda Jenya onları gətirib kəhrizdə suya çəkirdi. Bir dəfə də olsun başını qaldırıb yoldan keçənlərə, kinodan çıxanlara baxmazdı, amma hamı xəlvətcə ona baxardı.

Nənəmdən eşitmişdim ki, gecələr kəhrizə getməzlər, qaramatı var, adamı vurğun vurur. Zülmətə çulğanmış kəhriz başında Jenyanı yalnız qoymaq istəmirdim, qorxurdum ki, tək qalsa, onu vurğun vurur. O, tənha olmadığını elə bil duyur, amma yenə də başını qaldırıb baxmırdı. Hər dəfə şimşək çaxanda biçimli, titrək silueti anidən peyda olur, ağappaq çöhrəsi nurlanır və tez də əriyib itirdi. Dizəcən suyun içindəydi, su sonasıydı elə bil. Əlindəki bəmbəyaz mələfələr yelkən tək qabarırdı və bir anlığa mənə elə gəldi ki, külək bu ağ əndamlı, ağyanız qızı ağ yelkənə bürüyüb, harasa uzaqlara aparacaq.

Ara-sıra çaxan şimşək öz ani şəfəqiylə qızı qaranlığın bağrından qurtarmaq istəyirdi elə bil. O isə təbiətin şıltaqlığından xəbərsizmiş kimi, əlini işdən soyutmurdu. Bu qızla indicə baxdığım filmdəki Lalə arasında bir tale oxşarlığı görürdüm. Jenyanı da anası çətinliklə, ürəyinin yağını əridib böyütmüşdü. O vaxtlar Vera xalanı körpə qızıyla bizim yerlərə gətirib çıxaran da müharibə olmuşdu. Davadan sonra gəlmişdilər, Rusiyanın harasından gəldiklərini isə bilən yox idi. Taniyan da, tanımayan da bu qərüb ana-balaya ürək yandırır, qayğı göstərməyə çalışırdı.

Mən kirmişcə durub, gözümlü qaranlıq kəhrizdən çəkmirdim, gözləyirdim bir də şimşək çaxsın, su sonası bir də peyda olsun. Sanki «Onun böyük ürəyi» filmi bitməmişdi, ardı həyatda davam edirdi, əslində, bu məsum qızın da həyatı bir kinoydu, çəkilməmiş kino... Qəsəbə cavanlarının arasında onu gözəlti eləyənlər var idi, amma nədənsə heç kəs ürəyini açmağa cürət eləməirdi. İsgəndərov Fətəli hərdən gileylənir, deyirdi Allah nənəmə insaf versin, kaş mənə dünyaya onca il gec gətirəydi, baxmazdım bu qızın dininə-məzhəbinə, urus olanda nolar, musurman kimi abırlı-həyalıdı.

Jenyanın məhəbbətini ürəyində yaşadanlar olsa da, hamı bu sarışın, alagöz qızı daha çox Əkbərə yaraşdırırdı. Əkbər ucaboy, yaraşıqlıydı, xasiyyətə də xoşqılıq, utancaq idi.

Qız orta məktəbi bitirib, Axundov adına Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutuna qəbul olundu. O, tətillə gələndə cavanlar bir-birlərini muştuluqlayırdı. Sarışın qızın gəlişiyə qəsəbənin ab-havası dəyişir, işıqlanırdı elə bil və yenə axşamlar əl-ayaq çəkiləndə kəhriz başında su sonası peyda olurdu.

Tətil bitəndə Jenya qayıdıb gedirdi şəhərə. Getsə də, elə bilirdim onun mülayim, gülümsər çöhrəsi dupduru suların canına hopub və mən hər dəfə kəhriz başına gələndə sanki o ayüzlü qızın əksini görürdüm.

Jenya anasının yeganə ümidi-arzusu, yanan çırağıydı. Bu çırağın işığı qəfildən söndü. Hay düşdü ki, Jenya şəhərdə avtomobil qəzasında həlak olub. Qara xəbər böyüklü-kiçikli hamını sarsıtdı. Onun həyatda yoxluğuna inana bilmirdim. Dəfnə millət yığılmışdı. Jenyanı qəsəbədəki rus qəbiristanlığında - otuzuncu illərdə qaçaqlarla döyüşlərdə həlak olmuş sərhədçilərin yanında torpağa tapşırdılar. Ağ rəngli başdaşında qara hərflərlə yazılmışdı: «Sokolova Evqeniya Vasilyevna 1946-1966».

Vera xala bu ağır dərddə dözmədi, rayondan köçüb getdi, hara getdiyini bilən olmadı.

Bir il keçmişdi ki, Əkbər Rusiyadan istirahətdən qayıdanda özüylə bir sarışın qız gətirdi. Toyları oldu. Əkbərin niyə rus qızına evləndiyinin səbəbini bilənlər varda da, amma heç kim bunun üstünü vurmurdu. Bəlkə də oğlan evləndiyi qızın simasında həyatdan nakam köçmüş Jenyanı görmək, onun

məhəbbətini yaşatmaq istəmişdi. Əlbət, bunu duyduğundan, rus qızı buralarda tutduq vermədi, qayıdıb getdi vətəninə.

Axşamlar ay bədirlənib boylananda Əkbəri kəhriz başında tək-tənha görmək olurdu. Sakitcə dayanıb, susqun axan sudan gözlərini çəkmir, elə bil inanırdı ki, bax indicə dupduru suların qoynundan su sonası peyda olacaq...

* * *

1961 -ci il çox hadisələrlə yadda qaldı. O il insan ilk dəfə kosmosa uçdu, Stalinin nəşini mavzoleydən götürüb, Kremlin divarları önündə basdırdılar, məşhur «Amfibiya adam» filmi ekranlara çıxdı. Həmin il ölkədə pul da dəyişdi. İnsanlar bu yeniliyi ümidlə qarşıladılar. Elə bilirdilər ki, innən sonra gün-güzəran kökündən dəyişəcək, bolluq yaranacaq. Amma pulun dəyişməyindən xeyir tapan olmadı, əksinə, insanların qayğısı çoxaldı, ərzaq dükanlarının qarşısındakı növbələr bir az da uzandı. Ən betəri isə çörək qıtlığı idi, necə deyərlər, çıxmışdı ceyran belinə. Dəyişikliyin bir faydası buydu ki, palazqulaq əskinaslar kiçilmişdi, cibdə gəzdirmək asan idi. Böyüklər deyirdilər: «Cibiştən boş olannan sonra pul iri oldu, ya xırda, fərq eləməz. Köhnə pula şükür, az-çox bərəkəti vardı».

Həmin il qəsəbəyə elektrikin gəlməsi isə bizdən ötrü o hadisələrdən heç də az əhəmiyyət kəsb eləməirdi. El arasında Mingəçevir işığı deyirdilər. Mingəçevir işığının gəlməyi ilə adamlar rahatlıq tapdılar. Qəsəbənin axşam mənzərəsini tanımaq olmurdu, küçələr nura qərq olmuşdu. Soyuducu, elektrik qızdırıcıları, elektrik ütüsü, tozsoran, paltaryuyan əsil möcüzəydi. Məişət cihazlarının ixtirası müxtəlif dövrlərə, əsrin əvvəllərinə, bəlkə də ondan da qabağa gedib çıxırdı, amma bizdən ötrü bu möcüzə-texnikaların hamısı sanki birçə günün içində icad edilmişdi. Elektriklə işləyən saçqırخان alətlərin gəlişi daha çox balaca uşaqların üreyindən xəbər verirdi. İndi balacaların başını tovlayıb, dəlləxanaya zorla aparmırdılar, özləri həvəslə gedirdi. Dəlləkdən qorxmaqları boşuna deyildi, əllə işləyən saç maşınkasının korşalmış bıçaqları tükün beşini kəsəndə üçünü də dartıb dibindən çıxarırdı. Uşaqların ağrıdan zülüm-zülüm ağlamağı dəlləklərin daş üreyini yumşaltmırdı. Balaca müştəriləri sakitləşdirmək üçün onlara verilən boş odekolon şüşələrinin isə heç nəyə köməyi olmurdu. Dəllək Məşədi Məmmədə saç kəsdirmək əsl cəhənnəm əzabıydı. Kişi yaşlı olduğundan maşınkanı hərəkətə gətirən barmaqları tez heydən düşür, alət tükü kökündən dartırdı. Boş odekolon şüşələri daha çox onun masasının üstündə olurdu. Yeni saçqırخان alətlərin gəlişinə sevinməyən yeganə adam da Məşədi Məmməd idi. Yeni alətə öyrəşə bilmirdi, əli əsdiyindən, müştərilərdən birinin saçıyla birlikdə qaşını da qırxmışdı. Ona görə də hamı bu ustadan gen dururdu. İndi dəlləxanada özgə ab-hava vardı, elektriklə işləyən alətlərin arı vızıltısını xatırladan səmiri həzin bir ahəngi xatırladırdı. Qəsəbə sakinləri gec də olsa rahatlığa qovuşmalarının sevincini yaşayır, dadını çıxarırdılar. Qaldı televizora, onun adını eşitsək də, amma üzünü görməmişdik, bu xoşbəxtlik bizə bir qədər gec - üç-dörd il sonra nəsib olacaqdı.

* * *

Şofer Məcnun lalə rəngli maşını günün altında can-dildən silib təmizləyir, öz işindən dünyanın həzzini alırdı. Hərdən də «kontrolnu qudok» deyib, düyməni basır, qırmızı maşını mələdirdi. Yamacın başından yayılan bu güclü, titrək səs Dəyirman dərəsiylə üzəaşağı yayılırdı.

Bu vaxtadək rayonda yanğından mühafizə idarəsi olsa da, amma yanğın maşını hələ gəlməmişdi. Belə baxanda, sanki bu maşına gərək də yox idi, çünki hamı dişi-dırnağıyla qurduğu ev-eşiyinin, mal-mülkünün üstündə əsirdi, qoymazdılar nəyəsə od düşsün. Yanğınsöndürənlər bekarçılıqdan nə edəcəklərini bilmir, günlərini domino oynamaqla sovurdular. Aylar ötsə də, lalə rəngli maşın hələ sifte eləməmişdi.

Məcnun əsgərlikdən təzə gəlmişdi. Dörd-beş gün əsgər formasında gəzib-dolaşdı. Hərbi paltar ona yaraşırdı, bunu özü də bildiyindən geyimini tez dəyişmək istəmirdi. Yanğından mühafizə dəstəsində işə düzəlməyi göydəndüşmə oldu, axtardığını tapmışdı. O, əzəldən tay-tuşları arasında seçilirdi. Əsgərlikdən sonra bir az da dəyişmişdi - mətinləşmiş, çiyinləri enlənmiş, qollarının əzələsi şişmişdi, hünərini göstərməyə meydan axtarırdı. Məcnunu darıxdıran bir məsələ vardisa, o da işdəki bekarçılıq idi. Qırmızı maşını gündə neçə yol silib təmizləmək olardı? Susqun həyatla arası yox idi. Bu zirək, diribaş oğlanın daxilində od-alov vardı elə bil və o, özünü dünya boyda yanğının içində görürdü. Əlində əlacı olsaydı, bütün yer üzünü oddan-alovdan qurtarardı.

İşçiləri bekarçılıqdan qurtarmaqdan, onların peşə sayıqlığını yoxlamaqdan ötrü rəis Həsən Quliyev yaxşıca baş işletmişdi, fermadakı çobanlara tapşırırmışdı ki, Qaravın dərəsindəki zibilliyə hərdən od vursunlar. O üzdən tüstü qalxanda adama elə gəlirdi ki, kolxozun ferması yanır. Yanğınsöndürənlər də buna bənd idilər. Lalə rəngli maşın fit verə-verə çaylaqla üzünə işə şütüyürdü. Təlim məşqi olsa da, Məcnun işə təpərlə girişir, hünəriylə seçilirdi və hamı yaxşı bilirdi ki, bu dəli-dolu oğlan həqiqi yanğında da qorxub-eləmədən özünü bax beləcə oda-atəşə atar, alovu ram eləyər. Adamlar arxayın idilər ki, onların Məcnun kimi eloğlusu var. O, hər yerdə, hər kəsin köməyinə yetişməyi, hər kəsə əl tutmağı özünə borc bilirdi.

Bir dəfə evdə dərslərimi hazırlayırdım. Baş otaqdan yəniq iyi duydum, qapını açanda qatı tüstü yayıldı, az qaldı boğulam. Telefona sarı qaçdım, yanğından mühafizənin nömrəsini yığdım. Eşiyə çıxmağımla uzaqdan yanğınsöndürən maşının fitini eşitməyim bir oldu. Qonum-qonşular tökülüşdülər. Acı tüstüdən içəri keçmək olmurdu. Yaxın olduğundan yanğınsöndürənlər tez gəldilər, vaxt itirmədən uzun şlanqları uc-uca qoşdular. Bir nəfər isə çardağı sökmək üçün binanın üstünə qalxdı. Məcnun onların arasında yox idi, o gün növbədə deyildi. Bir də gördüm qaranəfəs özünü yetirdi. Motosikletdən yerə atılıb, həmkarlarına nəsə dedi, şərirdəki yaş dəsmalı alıb ağzına tutdu və cəld içəri kirdi. Təlaşlı baxışlar qapıya dikilmişdi. Həyəcandan əlim-qolum qıc olmuşdu, tərپənə bilmirdim və o anda saniyələr belə mənə uzun-uzadı gəlirdi.

Bayıra çıxanda Məcnunun üz-gözü, üst-başı his içindəydi. Üzünü iş yoldaşlarına tutub dedi ki, əl saxlasınlar, su vurub evi pis günə qoymasınlar. Kabinəyə qalxıb maşının motorunu söndürdü. Bildirdi ki, içəridə alov-zad yoxdur, radionun transformatoru yanıb, onun tüstüsüdür.

İş yoldaşlarıyla köməkləşib qapı-pəncərələri açdılar, tüstülənən cihazı bayıra çıxardılar...

Məcnun elə oğlan idi və hər yanda yeri görünürdü. Xeyir-şərdən qalmır, hər işə-gücə əl tuturdu. Toyların da ki, yaraşığıydı. İş yoldaşları, tay-tuşları onun başına yığışırdılar. Elə məclis olmazdı, tamada Məcnuna söz verməsin. Onun uzun-uzadı sağlıq söyləməklə arası yox idi, kəsəsinə danışdı. Utancaqlığı da var idi, rəqsə çağıranın xatirini qırmasın deyə cəndərdi qolunu qaldırır, tez də qayıdırdı yerinə.

Toydan sonra, əl-ayaq yığışanda yolunu Çinar kəhrizdən salırdı, buz təki sudan içib ürəkdən elə «oxqay» deyirdi ki, onun gur səsinə ağacdakı quşlar

perikirdi. Deyirdi Çinar kəhrizin suyu min dərddin dərmanıdır. O, həyatı kəhrizin suyu təkı dupduru görmək istəyirdi. Qırmızılığı da var idi, ürəyindəkiləri gizləmir, sözünü şax deyirdi. «Bu camaata bir gün ağlayın, yazıqdılar!» - sözlərini kimə ünvanladığı bəlli idi. Gecəylə baş-başa qalıb, hayqırır söylədiklərindən hər kəs öz payını götürsə də, özünü eşitməzliyə, karlığa-karsalılığa vuranlar da olurdu. Məcnun özü dürüst, qaydalı adam olduğundan hər yerdə, hər işdə insaf, düzgünlük axtarırdı.

Yazağzı havalar isinəndə rayonun idman həyatında bir canlanma yaranırdı. Futbol yarışları başlayırdı. Stadionun qəlbisində, yamacın qaşındakı yağınsöndürmə məntəqəsində də oyuna hazırlıq gedirdi. Belə baxanda, bu məntəqənin idman yarışlarıyla heç bir bağlılığı yox idi. Amma Məcnun bağlılıq tapırdı. Lalə rəngli maşını qarajdan çıxarıb, cidd-cəhdə silib təmizləyir, əmrə müntəzir dayanırdı. Əslində, bu hazırlığın yağına-zada dəxli yox idi. Bir də görürdün yamacda tənha lalə təkı qızaran maşın dilə gəldi, nalə-fəğan qopardı. Qırıq-qırıq fit səsi dərə boyu yayılır, dörd bir yanda eşidilirdi. Qəsəbə sakinləri fiti ahəngindən tuturdular: üç dəfə qırıq-qırıq çalınanda bilirdilər ki, ya yerli komanda qol vurub, ya da Məcnun yoldan keçən toy karvanına xeyir-dua verir. Yağın xəbərini duy vuran səda isə başqaydı - uzun-uzadıydı, yağılıydı, adamın canını üşüdüdü. İndiyəcən belə soyuq fit vur-tut ikicə dəfə eşidilmişdi - bir Mərkəzi xəstəxananın binası yanında, bir də Araz boyundakı pambıq tayalarına od düşəndə. Hər iki yağınsöndürəndə Məcnun xəsarət almışdı. Xasiyyətiydi, özünü oda-közə atmaqdan çəkinmir, qorxmurdu, əksinə, elə bil qorxunun özü bu dəli-dolu oğlandan qorxurdu. Məcnun ona verilən fərqlənmə nişanlarından imtina edəndə qalalı Fətəli az qaldı od tutub odlansın. Dedi, a zalım balası, sən istəmirsən, istəmə, o nişanı alıb verərdin mənə, taxardım döşümə. Fətəli belə şeylərdən ötrü sinov gedirdi, qınayan olmasaydı, bu şöhrətbaz adam qayıdıb orta məkdəbdəki «Okıabryat», «Pioner», «Gənc leninçi» nişanlarını indinin özündə də döşünə taxar, təşər-təşər dolaşar və deyərdi baxın, bu nişanlar mənə necə qəşəng yaraşır.

Fətəlini gözü-könlü tutduğu yer mərkəzi küçədəki şərəf lövhəsinin qabağıydı. Rayonun tanınmış adamlarının, əmək qabaqcıllarının şəkillərinə diqqətlə baxırdı. Heç kim bunun səbəbini bilmirdi, bilən tək özüydü. Fətəli xəyalında öz şəklini də bu lövhədə görür, özünə baxırdı. Şərəf lövhəsindən Məcnunun da şəklini asmışdılar. Üzündə qərribə bir ifadə vardı, sanki deyirdi, axı, mən nə böyük iş görmüşəm?..

Bayram günləri yağınsöndürənlərin qayğısı çoxalırdı. Məcnun bunu qayğı da saymırdı, əksinə, işdəki susqun həyatdan canını qurtardığına sevinirdi. Qəsəbənin küçə və xiyabanlarını yağınsöndürmə maşınıyla yuyub təmizləyirdilər. Məcnun bu işi də həvəslə görür, ətrafa yayılan su şırnağının fışılısı içindən onun həzin zümzüməsi eşidilirdi: «Küçələrə su səpmişəm, yar gələndə toz olmasın...». Əlində əlacı olsaydı, bütün Yer üzünə Çinar kəhrizin suyunu səpərdi, çünki bu su göz yaşı təkı təmiz, dupduruydu.

Həmin nəğməni sürücü Namaz da zümzümə eləyirdi. Amma o, şərqiinin sözünü dəyişib oxuyurdu: «Küçələrə qır səpirəm, yar gələndə toz olmasın». Yollara çiy asfalt salırdılar, əvvəl qır tökülür, üstündən də qum səpirdilər. Qum qıra qarışıb özünü tutanacan günlər keçirdi. Yol addayan balacalar milçək şirəyə yapışan kimi yapışıb qalır, ağlayıb, analarını köməyə çağırırdılar. Asfalt çəkildəndə neftsatan Qurban dayının işi xod gedir, müştəriləri çoxalırdı. Qıra yapışmış uşaqların əl-ayağını, əyin-başını təmizləməkdən, toyuq-cücənin yapışmış qanadlarını yumaqdan ötrü litrlərlə ağ neft israf olunurdu. Valideynlər cana yığılırdılar, ta o vaxtacan ki, asfalt bərkiyir, yol təhərə

düşürdü. Nəqliyyat az olduğundan handa bir minik, ya da yük maşını ötürdü. Birinci katibin «M-72» avtomobili görünəndə isə hər kəs özünü yığışdırırdı: yolun qırağında oturanlar ayağa qalxır; qadınlar başlarını aşağı dikirdilər. Uşaqların da qırımı dəyişirdi, ürəyimizdən olmasa da, düzülüb əl yelləyirdik. Arxada oturmuş şlyapalı ariq kişi sanki bütün bunları görmürmüş kimi, başını döndərmir, düz qabağa baxırdı, guya maşını sürücü yox, o idarə eləyirdi. Böyüklər kimi biz də o adama «Birinci katib» deyirdik, elə bilirdik onun adı belədi. Amma dilimizə heç yarmırdı. Bir dəfə «Birinci katib kimdi» - deyib Qaraş dayıdan soruşanda o, nəse çox fərz bir sirr açmış kimi, səsinə qısıb pıçiltıyla dedi ki, Birinci katib rayonun ağasıdır. Əslində, «ağa» sözü də bizə heç nə demirdi. Hamının marağını Ədalət dilə gətirdi. «Qaraş dayı, Dadaşın oğlu boksor Vahid döyər, yoxsa Birinci katib?» - soruşdu. Qaraş dayı diksindi, deyəsən belə sual gözləməirdi. Döyüklü sağa-sola boylandı. Nə cavab verəcəyini bilmirdi. Həyətdə domino çırpan böyükər də əllərini oyundan soyudub, gözlərini Qaraş dayının ağzına dikdilər. Əslində, Ədalətin bu sualına gərək yox idi. Vahid idmançıydı, çempion idi, enli çiyinləri vardı, qollarının əzələləri şişmişdi. Qaraş dayı yaman çətinə düşmüşdü, çaşıb qalmışdı. Bilmirdi nə cavab versin. Birtəhər özünü toparladı və bu dəfə səsinə qısıb-eləmədi, ucadan dedi: «Əlbəttə, Vəliyev döyər!». Vəliyev birinci katibin familiyasıydı. Nədənə, Qaraş dayının üzü pörtüdü, öz danışığından abıra boğuldu. Onsuz da biz onun dediyinə inanmırdıq, bilirdik ki, boksor Vahid o çəlimsiz, şüyüm kişini birçə yumruğa yerə sərər.

* * *

Payız ağziydi. Xəbər yayıldı ki, Məcnun stansiyada qatarın altına düşüb, onu ağır vəziyyətdə xəstəxanaya gətiriblər. Bu acı xəbər hər kəsi sarsıtdı. Qəsəbə camaatı dəymişdi bir-birinə. Eşitdiyimə inanmamışım gəlmirdi, elə istəyirdim ki, xeyirdə-şərdə ağsaqqallıq eləyən Hüsü kişi daşın üstünə çıxıb car çəksin ki, ay camaat, belə hadisə olmayıb, yanlış xəbərdi.

Məcnun yeni yanğın maşını gətirmək üçün Bakıya gedirmiş. Qatar tərpenəndə qapıdan asıla qalmış qadını qurtarmış, özü isə vaqonun altına düşmüş, beli qırılmışdı.

Xəstəxananın həyətinə millət yığılmışdı, böyüklü-küçüklü hamı ordaydı.

Qarşı yamacda yanğınsöndürən maşını çölə çıxarmışdılar. Bir gözüm o qırmızı maşındaydı, istəyirdim durduğu yerdəcə susub qalsın. Qorxurdum ki, dilə gəlsə, ətürpədən fiti-naləsiylə nəse bəd xəbər yayar.

Məcnunun böyük qardaşı Məmməd Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində işləyirdi. Həmişə tünd göy paqonlu hərbi geyimdə olurdu.

Xəstənin yanından çıxanda Məmmədin sifəti bulud tək tutulmuş, qapqara qaralmışdı. Bacıları onun xasiyyətini bildiyindən səslərini çıxarmadan, için-için ağlayırdılar. Ortancıl qardaşı Məsi də büzüşüb bir qıraqda dayanmışdı. Bu adamı belə belibükük görən olmamışdı. Rayonun futbol, voleybol komandasında oynayırdı, hamının sevimlisiydi. Voleybolda setkanın başına qalxanda Məcnun «Məssi!» - deyib hayqırırdı. Məsi qardaşının gər səmindən ruhlanır və onun vurduğu top qayıtmazdı.

Məmməd ailənin böyük oğlu olduğundan bacılarına-qardaşlarına atalıq eləmiş, əllərini çörəyə çatdırmışdı. Ucaboy, sərtsifət, tündxasiyyət adam idi.

Özünü elə almağa çalışsa da, içində nələr çəkdiyi bəliydı. Bir yerdə qərar tutmur, var-gəl eləyir, siqareti siqaretə calayırdı. Fikri özündə deyildi. Bu həmişə başını dik tutan, belitapançalı, hökmlü adam heç vaxt özünü indiki təkə əlacsız, gücsüz hiss eləməmişdi. Mərkəzi xəstəxananın baş həkimi

Kamran doktor onu tək qoymurdu, yaxın dost idilər, orta məktəbdə də bir oxumuşdular. Çox hadisələrin şahidi olmuş baş həkim indi özündə deyildi, elə bil, səhiyyənin acizliyinin xəcalətini çəkirdi.

Məcnun ağrıdan çatdayırmış. Qardaşına yalvarıb deyirmiş, Məmməd, insafın olsun, çıxar tapançanı, vur məni, canım qurtarsın, dözə bilmirəm!..

Məmməd yaxınlaşıb Hüsü kişinin qoluna girdi, onu bir qırağa çəkdi. Öz aralarında nəsə danışdılar.

Gözüm onlardaydı. Qəsəbədə xeyir-şər məclislərini Hüsü kişi yola verirdi. Bu diribaş, zirək adam indi karıxıb qalmışdı, nə edəcəyini bilmirdi. Cavanlardan birini səsləyib, onu kar Nəcəfin dalınca göndərəndə, dizlərim əsdi, elə bil dünya başıma fırlandı. Kar Nəcəf qəbirqazan idi...

Dəfnə el yığılmışdı, rayonun hər yerindən gəlmişdilər. Hava tutulmuşdu, göyün üzündə qaramtil, dolu buludlar gəzişirdi. Təkəmseyrək yağış damlları düşürdü.

Məzarlığa aparan dolam-dolanbac yolla, cənazənin qabağında qırmızı maşın gedirdi. Məcnunun beş yaşlı oğlunu yanğınsöndürənlər kabinetdə, öz yanlarında oturtmuşdular. Lalə rəngli maşının yanğılı naləsi ürəkləri parçalayır, qırıq-qırıq dərəasağı yayılır, hardasa uzaqlarda əks-səda verirdi. İnsan axınının ucu-bucağı görünmürdü...

Məcnunu çaylağın o üzündəki Bəyallılar qəbiristanlığında dəfn elədilər. Məzarı elə bil nurla dolmuşdu, yamacda nişanətək sozalırdı.

* * *

Qəsəbənin susqun həyatından sanki təbiət özü də bezirdi. Yazın burnu açılandan ab-hava dəyişirdi: ara-sıra yağan şiravan yağışlar, göy gurultusu ünsüzlüyü pozur, sel-su qijiltısı çaylaq boyu yayılırdı. Bu hal ta mayın ortalarınca çəkirdi.

May bayramlar ayıydı və bu ayın 1-i dünya zəhmətkeşlərinin həmrəylik günü kimi təntənəylə qeyd edilirdi. O gün bizim qəsəbənin adamları da dəyişir, daha mehriban, daha istiqanlı olurdular. Böyüklü-küçüklü, qızlı-gəlinli hamı al-əlvan geyinib bəzənir, küçələrə çıxırdı. Küçələr qırmızı qumaş şüarlardan, transparentlardan alışıb-yanırdı. Hər yanda musiqi səsi eşidilirdi. Bu ehtişamdan həyat canlanır, insanların fərəhi yerə-göyə sığmırdı. Bayram şənliklərinə kəndlərdən də maşın-maşın insan gəlirdi. Məktəbliləri daşımaq üçün kolxozlar yük maşınları ayırırdı.

Bayram təntənələri zəhmətkeşlərin nümayişiylə başlayırdı. Rayon rəhbərlərinin durduqları tribunanın qarşısından əvvəl idarə və təşkilatların işçiləri, kənd əməkçiləri, sonra isə məktəblilər keçirdilər. Əllərində şüar və plakatlar, gül-çiçək tutmuş adamlar tribunanın qarşısından keçəndə reproduktordan yayılan şüarlara «ura-ura» qışqıraraq cavab verirdilər. Tribunadakılar arasında atamı da görəndə ürəyim fərəhlə dolurdu və elə bilirdim yüzlərlə uşağın arasında atam da məni görür, mənə əl eləyir.

Qəsəbənin küçələrində və istirahət parkındakı ehtişam günortayasan səngimək bilmirdi. Bayram tədbirləri yeyib-ıçməklə davam edirdi. Dükən-bazarda sıldırğı alver gedirdi. Ən çox satılan kilə, skumbriya konservləri, turş çaxır olurdu. Kəndlərdən maşın-maşın gələnlər dünya zəhmətkeşlərinin həmrəylik gününü dadını bu təamlarla çıxarırdılar. Mərkəzdəki «Perviklas» deyilən yeməxanada və mehmanxananın bufetində müştəri əlindən yer tapılmırdı. Çaylağın ortasındakı damı əyilmiş kiçik sallaqxananın da işi çoxalır, adi günlərdə olduğu kimi, bir yox, bir neçə cöngə kəsilirdi. Cəmi birçə ət dükanı olduğundan, uzun-uzunname növbə yaranırdı.

Günortadan sonra isə səhərki çal-çağırdan, ehtişamdan əsər-ələmət qalmırdı, kəndlərdən gələnlər yük maşınlarına minib gedirdilər. Küçə-bazardan əl-ayaq çəkiliydi, həyat yenə öz əvvəlki halına-hənginə qayıdır, yenə hər yanı cansıxıcı ünsüzlük bürüyürdü. Bu ünsüzlüyü qəssab İbadullanın baltasının səsi pozurdu.

Ertəsi gün də aralıqda gözə dəyən olmurdu, dünəndən başlayan bayram əhval-ruhiyyəsi özgə şəkildə davam eləyir, insanlar təbiətin qoynuna üz tuturdular. Yeyib-içən, çalıb-oxuyanların səsi Məmmədbəy kəhrizi, Dəyirman dərəsi tərəfdən, Hasanlı yamacından gəlirdi. İnsanlar daha bir gün fikirdən, dərddən-qayğıdan uzaqlaşmışdılar.

O böyük ehtişam, təntənə bitər-bitməz, növbəti bayrama hazırlıq başlayırdı - 9 May Qələbə gününə. Bu bayramı ələlxüsus müharibə veteranları gözləyirdi. Atam müharibə iştirakçısı olduğundan bayrama bizim evdə də xüsusi hazırlıq gedirdi. O gün mətbəxdə anamın qayğıları nisbətən azalırdı, biş-düşü atam özü eləyirdi. Düyü şiləsinə konservləşdirilmiş mal əti qatır, deyirdi dava vaxtının şah yeməyi idi... O xörəyi məxsusən alüminium qabda, alüminium qaşıqla yeyir, bir kiçik stəkan araq içirdi. Atam şən görünməyə çalışsa da, baxırdım ki, o ağır illərin acı xatirələri hələ də onunladır. Bunu anam da sezirdi, amma üstünü vurmur, heç nə soruşmurdu. Atam o vaxt cəbhəyə könüllü getmiş, orduya götürsünlər deyər, yaşını bir il artıq göstərmiş, Moskva ətrafında gedən döyüşlərdə vuruşmuşdu. Ordudan tərxis olunandan sonra rayon komsomol komitəsində çalışmış, Bakı və Moskva Ali Partiya Məktəbində oxumuşdu.

Qonşumuz Cümşüd müəllim də müharibə veteranı idi, bir qolunu davada itirmişdi. Cəbhədə aldığı orden və medalları tək əliylə sürüb parıldadır, geyim-kecimini özü sahmana salırdı. Bu işləri elə can-dildən və qaydasında görürdü, sanki əlilliyindən xəbərsiz idi. Toyda-düyündə də onu tanımaq olmurdu. "Uzundərə" havasına elə şövqlə süzürdü, sanki başqaları kimi o da iki qolunu qaldırıb oynayırdı. Heç vaxt, heç yerdə özünü tayqol bilmirdi. Şikəstliyini ona xatırladan əlillik pensiyasıydı və mənə elə gəlirdi bu nurlu, ruhlı adamın dolanışığı olsaydı, o pulu almazdı. Belə baxanda, aldığı elə böyük pul da deyildi.

Bayramqabağı məktəbdə müharibə iştirakçılarıyla görüş keçirilirdi. Veteranlar şagirdlərlə görüşə həvəslə gəlirdilər. Cümşüd müəllim də onların arasında olurdu. Bir-bir durub cəbhə xatirələrini danışır, həlak olmuş əsgər yoldaşlarını xatırlayırdılar. Cümşüd müəllimin isə danışığından almazdı, qanqada görmüş bu adam cəbhədə başına gələnləri nağıl eləyəndə zala ölü sükut çökürdü, milçək uçsaydı, səsi eşidilərdi. Tələsmədən, aramla danışdı. Keçdiyi o ağır illəri xatırlamaq çətin olsa da, danışdı. Onun həlim səsi, marqlı söhbəti bizi ovsunlayırdı və mən elə bilirdim eşitdiklərimin kino kimi təsvirini də görürəm. Gətirdiyi misallar da mənalı, marqlı olurdu. «İnsanlar sayıq olmalıdırlar. Müharibəni keçmişə aid edənlər, gələcəyi müharibəyə yaxınlaşdırırlar» - deyirdi. Nə qədər təmkinli görünəsə də, amma içində bir əndişə, narahatlıq vardı. Elə bilirdim nə vaxtsa bir də müharibə olsa, Cümşüd müəllim yenə cəbhəyə yollar, düşməyə qarşı tək qoluyla vuruşardı.

Bir yol şagirdlərlə görüşdə yenə Cümşüd müəllimə söz verildi. O, yenə də qısa danışdı. Üzü bulud tək tutulmuşdu. İllərlə ürəyində saxladıklarını dilinə gətirdi. Dedi cəbhədə naxələflik, satqınlıq eləyənlər, qorxaqlar da vardı. Təəssüf ki, elələri arasında öz mürdar keçmişini min bir hiylə və kələklə ört-basdır etməyi bacaranlar olub. Adamı yandıran budur ki, onlar da müharibə iştirakçısı adını daşıyır, veteranlara verilən imtiyazlardan yararlanırlar. Döyüşdə öz əlini qəsdən yaralayıb, əlil kimi qayıdanlar da

olub... Bu sözləri deyəndə Cümşüd müəllim sol əlinin barmaqlarını qatlayıb göstərdi. Eynən qəssab İbadullanın şikəst barmaqlarıydı. Evdən məni ət almağa göndərəndə, nədənsə, qəssabın qatdalı şikəst barmaqlarına baxırdım, özüm də bilmirdim niyə? O neybət adamdan heç kimin xoşu gəlmirdi, üzü zəhər tuluğuydu elə bil. Söz gəzirdi ki, İbadulla öürşdə murdar olmuş mal-qaranın da ətini camaata sırıyır. Xırdabuynuzu itən də qurd-quşdan çox, bu mənhus, qanımurdar insandan şübhələnirdi. Qışın oğlan çağında gecələr Ağoğlan dağı tərəfdən yalquzaq səsi gəlirdi. Elə bilirdim qəssab İbadulladı, qurd olub ulayır, qoyun sürülərinə soxulur, parçaladığını parçalayır, parçalamadığını da dalına alıb gətirir, ətini satır camaata. Amma ona gözün üstə qaşın var deyən yoxdur, ona görə ki, İbadulla oğurluq əti tək yemir, bəzi vəzifəli adamları da yedizdirir...

Cümşüd müəllim sözünü bitirib, zala göz gəzdirdi, bir qıraqda durmuş, əlində vedrə, xəkəndaz tutmuş Umud kişini kürsüyə çağırırdı. Umud kişi gözləmədiyi dövətdən çaşıb qaldı, nə edəcəyini bilmədi. Nəzərlərini ora-bura dolandırıb çiyinlərini dartdı, yəni mən nə deyim, nə danışım?

Umud kişi məktəbdə qulluqçuluq eləyirdi, bağ-bağçaya baxırdı. Soyuqlar düşəndə işi-gücü çoxalır, sinif otaqlarındakı sobaları da o qalayır. Qabarlı əli-ovcu, nimdaş sıırıqlısının ətəyi eyzən bulaşlıq olurdu, sanki daş kömürü həyətin o başındakı çardağın altından yığmır, yerin təkindən qazıb çıxarırdı. Sinif otaqları yalnız sobaların odundan-alovundan qızdır, həm də Umud kişinin gəlişindən, maraqlı söz-söhbətindən isinirdi. Əlində kömür dolu vedrə, xəkəndaz, içəri ərklə, iznsiz-filansız girirdi. Lövhə önündə dərs izah eləyən müəllimə belə məhəl qoymur, keçib kirmişcə öz işiylə məşğul olurdu. Sobanın qapağını açıb kömür tökür, qalın məftillə qarışdırır, əlini yaxın tutub, ocağın hala gəlib-gəlmədiyini yoxlayırdı. Daş kömürün çırtılısı eşidilir, dalınca da otağa acı badam iyini xatırladan qoxu yayılırdı. Fikrimi dərsə cəmləsəm də, bir gözüm Umud kişidə olurdu. Baş iş qarışsa da, müəllimin danışdıqlarını qulağından ötürmürdü. Qəsdən ləngiyirdi və mənə elə gəlirdi, bu adamın getmək fikri yoxdur, istəyir ki, bizimlə birlikdə dərsə qulaq assın, bizimlə birlikdə tənəffüsə çıxsın, sonra yenə sinfə qayıtsın. Hərdən müəllimin sözünə qüvvət vermək istəyib nəse söyləyirdi. Biologiya dərsi verən Sona müəllimə Umud kişidən eşitdiklərini qulaqardına vurmurdu, dəftərçəsini çıxarıb, nəse qeydlər aparırdı. Umud kişinin dilindən eşitdiklərimizi sırğa edib qulağımızdan asırdıq. Hansı ağacın calağı yaxşı tutur, bəhərinin dadı-tamı necə olur, peyvəndi nə vaxt aparmaq gerekdi kimi məsləhətlər verəndə, şagirdli-müəllimli hamımız oturub sakitcə dinləyirdik. Bu ifallı, həlim adamın söz-söhbəti də bir dərs idi. Deyirdi ağaclar da canlıdı, qayğı, qulluq istəyir... «Hə, nə təhər olmuşdusa, bağın ayağındakı armud ağacı fikrimdən yayınmışdı. Yanınnan keçəndə baxdım ki, gözümə bikef dəydi: budaqları əyilmiş, yarpaqları bürüşmüşdü. Uşaq dəyildim ha, gördüm ki, ağac küsüb. Hə, gerçəkcə mənən küsmüşdü. Dilə tutub könlünü aldım, qulluğunda durub nazını çəkdim. Heyləcə barışdıq. Dediym budur ki, ağacları küsməyə qoymayın...» Umud kişinin sözləri məni tutmuşdu. O gün dərstdən qayıdanda, biologiya kitabını vərəqlədim, ələk-vələk elədim ki, bəlkə Umud kişinin dediklərinə rast gələrəm. Ancaq tapa bilmədim. Kitabı qaralamağı həmişə qəbahət saymışam. Necə oldusa, özüm də anlamadan qələm götürüb biologiya kitabının titul vərəqində səliqəylə yazdım: «Ağacları küsməyə qoymayın! Umud kişi». Elə istəyirdim ki, dünyanın hər yerində bütün kitablar bu epiqrafla açılsın...

Zala dərin sükut çökmüşdü, müəllimli-şagirdli hamının gözü Umud kişidəydi. O, əlindəki vedrəni yerə qoyub ağır addımlarla xitabət kürsüsünə

sarı getdi, elə bil çiyinlərində dağ ağırlığı daşıyırdı. Papağını başından alıb, əlində tutdu, çaşqın-çaşqın zaldakıları süzdü.

Direktor söhbətə ayaq vermək istədi:

- Ağsaqqal, niyə çəkinirsən? Davada olmusan, döyüşmüşsən, danış, qoy şagirdlər eşitsinlər, bilsinlər ki, mühəribə nədi, nə deməkdi.

Zalda təəccüb bildirən uğultu qopdu, dalınca da alqış eşidildi. Qəribədi, Umud kişinin mühəribə iştirakçısı olduğunu indiyəcən bilən yox idi.

Direktor yenə ona ürək-dirək vermək istədi:

- Sənin şəxsi işinə baxmışam, Belarusiya cəbhəsində döyüşmüşsən, medalların var.

Umud kişi təpərə gələn kimi oldu.

- Bala, başaa dönüm, - dedi, - mən nə deyim, nə danışım? Gərək, bir qoçaqlıq göstərəsən ki, danışmağa da sözün olsun. Hamı nə təhər, mən də heylə: vuruşduq, döyüşdük, qırılan qırıldı, qalan qaldı. Frontda ölüm gözlə qaş arasındaydı... İki dəfə yaralandım, doxturxanada yatdım. Üçüncüsündə kontuj (red. Kontuziya) oldum. Qəməndir məni çağırır sinəmə üç-dörd nişan-medal bağladı. Dedi ki, tovarış Daşpoladov, bu halnan-halətnən ta sənnən frontda kar aşan dəyil, qayıt get kəndinə-kəsəyinə... Hə, heyləcə məni çürüyə çıxartdılar. Qayıtdım gəldim. İncavara, başımın ağırları çəkildi. Gözümün ağı-qarası bircə qardaşım vardı, o da ki xəstəhal idi. Ağır gün görmüşdük, yetimlik çəkmişdik. Vaxt yetişəndə qardaşımı da davaya çağırıdılar. Cansız-cürəfəsiz uşaq idi. Fikirləşdim, bu kökdə yazıq davaya çatmamış, yoldaca tələf olub gedər. Nə isə, qardaşımın yerinə durub dübarə yolladım fronta. Beş-altı ay keçmişdi ki, dava qurtardı. Qayıdıb gələndə qardaşımı sağ görmədim... Mənim də baxtım, qismətim belə gətirdi, ta nə deyim, nə danışım, başınıza dönüm?

Zala sükut çökdü. Umud kişinin söhbətindən hamı duyğulanmışdı, ələlxüsus da şagirdlər. Gözümün ucuyla baxdım, yanımda oturmuş Əhməd də, Qurban da doluxsunmuşdu. Mən özüm də kövrəlmişdim, çırtma vursaydılar, gözümün yaşı sellənib axardı.

Ani sukutu gurultulu alqışlar pozdu. Umud kişi alqış səsi altında kürsüdən enib, ağır addımlarla cərgələrin arasından keçdi. Nimsəş sıırıqlısına yapışmış kömür qırıntıları işarır, sanki sinəsində saysız-hesabsız nişan və medal parlayırdı...

* * *

Rəsmi bayramlar məzmun və mahiyyətə fərqlənsə də, tədbirlərin keçirilməsində bənzərlik var idi, elə bil hamısı bir dərzinin iynəsindən çıxmışdı. Küçə-meydanlardan eyni şüarlar asılırdı: «Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasına eşq olsun!», «Yaşasın Lenin və onun ölməz İdeyaları!»... İlk baxışdan belə görünürdü ki, insanlara nəyi bayram etməyin o qədər də əhəmiyyəti yoxdur, təki bir yerə yığılsınlar, deyib-gülüb şənlənsinlər, gündəlik qayğılardan, fikirdən uzaqlaşsınlar. Amma qaçan yerləri yox idi, qayğılar, problemlər hər vaxt, hər yerdə onlarlaydı. Qiymətli vaxtlarını çörək, ət-yağ növbələrində keçirməkdən bezsələr də, özgə yolları yox idi. Toxtaqlıq tapdıqları bir şey idi - ölkənin hər yeri belədir, təkcə bizim başımızda görünməyib... Haqlıydılar, ölkə ərzaq qıtlığı içində batırdı. Havası çatmırmış kimi nəfəsini çiyinlərindən alırdı, həkimsiz, dava-dərmansız xəstə kimi, düşmüşdü partlamaya. Onun tutulduğu azarın çarəsini bilənlər, bəlkə də vardı, amma dinmir, susurdular. Susurdular ki, ölkənin başbilənləri var, onların yanında biz nəkarəyik? Ağsa deyir sür dərəyə, sürməliyik. Ağanın

dediyi dərə də bir dərə ola bari... Ürəyindəkiləri saxlaya bilməyib, dilinə gətirən Vij-vij Vəliydi. Deyirdi Kremlə oturanlar, bir dəfə də olsun kənd üzü görməyənlər durub kəndçiyə dərs keçirlər. Soruşasan ki, a zalım balaları, siz torpaq şumlamamısınız, qoyun otarmamısınız, mal-qaranın altını kürüməmisiniz ha, durub kəndçiyə dərs verirsiniz. Vəli bu sözləri deyəndə Fətəli əlüstü onun yanlısını düzəldir, deyirdi Kremləkilərin tanıdığı donuzdur, uşaq vaxtı donuz otarıblar. Ordakılar qoyunu əlifba kitabında, bir də zooparkda görüblər... Vəliylə Fətəlinin sözlərinin üst-üstə düşən vaxtları da olurdu. Amma Fətəli özünü Vij-vij Vəliylə bir tərəziyə qoymurdu. Vəli Dairəittifaqın baş mühasibi işləyəndə beş il iş alıb Sibirdə türmədə yatmışdı. Oralarda Leninin «Nə etməli» kitabını oxumuşdu. Oxumuşdu yox e, əzbərləmişdi, guya dünyadakı bütün işlərin-əməllərin, bütün sualların cavabı bu kitabdaydı. Bu azmış kimi, üstəlik, sinəsinə Leninin şəklini də döydürmüşdü. Biliyinin qıcqırdığını göstərmək istəyib, yeri gəldi-gəlmədi, oxuduqlarından sitat gətirməyi sevirdi. Deyirdi mən mühasibəm, mənimki boş fərziyyələr yox, konkret faktlar, rəqəmlərdir. Öyünürdü ki, ölkənin pis günə düşəcəyini əzəldən bilirmiş, hesablayıbmiş və hər şey də onun hesabladığı kimi olub. Belə baxanda, Vəlinin dediklərində məntiq vardı. Ölkənin rəhbəri Xruşşov Amerikada qarğıdalı tarlalarını gəzəndə o bitkiyə necə vurulmuşdusa, qayıdar-qayıtmaz əmr vermişdi ki, taxıl, üzüm, pambıq sahələrini çevirsinlər qarğıdalılığa. Qarğıdalıya yaxşı da ad qoymuşdu - Tarla gözəli. O bitkinin gözəlliyi ikicə aylıqdı, sonra quruyub bir günə düşürdü ki, adam o tərəflərə baxmaq istəmirdi. Bir yandan da ev heyvanlarına, quşlarına naloq qoymaqla işləri lap korlamışdı. Kəndli naloq ödəməsin deyə qapısının iri və xırdabuynuz nəyi vardısı, hamısını kəsib satmışdı. Dünən bazara məhsul çıxaran kəndlinin özü indi ət-süd dalınca dükən-bazara qaçırdı...

Vij-vij Vəlinin mülahizələri çoxlarının canına sarı yağ tək yayılırdı. Fətəli deyirdi, qağa, sənə yerin buralar deyil, bircə illiyə sənə aparıb oturtsunlar Kremlə, zatına lənət yalan deyənə, ölkəni saat kimi işlədərsən... Fətəlinin bu sözlərinə görə Vəli onu da özünə tay tutur, başlı-beyinli adam sayırdı.

Hər bayramda olduğu kimi, Qələbə günündə də nümayiş müharibə veteranlarının meydanından keçidiylə başladı. 9 May hamıdan əfzəl onların bayramıydı. Alman faşistləri üzərində qazanılan zəfərdə veteranların hər birinin payı vardı. Sinəsi orden-medallı bu insanlar başlarını dik tutub şəstlə yeriirdilər. Marş sədası içindən orden-medalın cingiltisi eşidilirdi, sanki onlar da musiqi alətiydi, çalğıya dəm tuturdular. Millət gürrahı ürəkdən alqışlayır, şüarlar səsləndirirdi. Bu insanlar hər cür şərəfə-şöhrətə layiq idi və mənə elə gəlirdi ki, bizim qəsəbənin veteranları o vaxt davaya getməsəydilər, müharibə uzanardı.

Nümayiş seyr edənlər arasında gözüm Gülzar xalanın oğlu Cəfəri, Həcər müəllimənin oğlu Fazili, Zabuta xalanın oğlu Cəmili aldı. Üçünün də atası davada həlak olmuşdu. Bu qədər insanın arasında bilərəkdənmi, ya yox, yanaşı durmuşdular. Bu oğlanları yaxınlaşdıran, bəlkə də onların tale oxşarlığıydı. Digərlərindən fərqli, fərəhlə əl yelləyib «Ura! Ura!» qışqırırdılar, sanki onlardan ötrü müharibə bitməmiş və bitməyəcəkdi, nə qədər ki, ataları qayıtmayıb.

Cəbhədə olsa da, burnuna barıt iyi dəysə də, Bəhmən kişi veteranların nümayişinə qatılmırdı. Deyirdi nə üzlə qatılım, dörd illik müharibənin üç il doqquz ayını alman əsirliyində olmuşam... Dediynə görə, əli tufəng görse də, ancaq tətik çəkməyə macal tapmamışdı, bismillah eləməmiş, bir satqının güdazına getmiş, nemesin sözü olmasın, "həndi hox" eləmişdi. Elə o "həndi

hox"nan da Əvəzin keşməkeşli günləri başlamışdı. Bəxti onda gətirmişdi ki, əlində sənəti vardı, dəllək idi. Alman hər adama üz-baş etibar eləməsə də, amma Göyüşov Bəhmənə ürək qızdırmışdı. Onun qanının arasına girən də dəlləkliyi olmuşdu. Başına gələnlərdən, olub-olmuşlardan nağıl eləyəndə cıncırımızı çıxarmadan qulaq asırdıq. Dilindən eşitdiyimiz əhvalatlar bizə kino təki maraqlı gəlirdi. Əslində, onun söhbətlərinin hərəsi bir film idi və elə bil eşitdiklərimizin təsvirini də görürdük. Bir də görürdün arada keçdi almancaya. «Lorelay» alman mahnısını elə oxuyurdu, sözlərini anlamasaq da, oturub heyranlıqla qulaq asırdıq. Ağzıyava, hərzə adam deyildi, sözünün irəlisini-gerisini bilən idi. Amma şuxluğundan da qalmırdı, deyirdi mənə yaşadan zarafatdı, deyib-gülməkdi, yoxsa çoxdan o dünyalıq olmuşdum. Şirin, məzəli danışığıyla adamı ovsunlayırdı.

Bir yol Araz boyunda yaşlı adamın hüznünə gedibmiş. Yemək gələndə baxır ki, boğazından keçmir. Sürücüyə deyir, bala, maşında bulaq suyu var, onnan bir parçə süz, gətir əmin içsin. Sürücü kişinin nəyə işarə vurduğunu göydə tutur, tut arağından süzüb gətirir. Bəhmən kişi sərt içkini çəkir başına, sifəti zərrəcə dəyişmir. Molla tamahını saxlamayıb, bulaq suyundan istəyəndə, Bəhmən kişi deyir olmaz, sizin yerin adamları kanal suyuna alışıb, bulaq suyu qarnınızı pozar... Bir səhvi olmuşdu ki, «suyun» üstündən ayrılan içmişdi. Bunu da pambıq briqadiri Bayramın gözü almışdı. Demişdi, Göyüşov, suyun da yanğısı olur ki, üstünnən ayrılan içirsən? Bəhmən kişi baxmışdı yaman yerdə ilişib, amma söz altda qalmamışdı, qayıtmışdı ki, qardaşoğlu, görürəm gözüaçıq adamsan, yadında qalsın, kövsənə od düşəndə baxmırsan ayrandı, qatıqdi, dümləyirsən. Sızdərde belə ayıq, gözüaçıq adam olmazdı, kimə oxşamısan? Sənnən yaxşı «enkevede» işçisi çıxar. Dədən də beləydi, kənddə ona Malenkov (red. Stalinin silahdaşı, partiya və dövlət xadimi) deyirdilər...

Onun bu sayaq duzlu-məzəli söhbətlərini çox eşitmişdik.

Qonşuda hüznür düşmüşdü, cüməaxşamıydı. Bəhmən kişi başında buxara papaq məclisə girəndə, ona yuxarı başda yer göstərdilər. Qəsəbədə molla olmadığından, yas məclislərini quyuqazan Əziz kişiylə o yola verirdi. Heç biri nəinki ərəb dilini, heç ərəb əlifbasını belə bilmirdi. Bəhmən kişi Qurandan bir-iki surəni kiril əlifbasıyla yaşılüzülü dəftərçəyə köçürüb, oradan oxuyurdu. Kişi kimi boynuna alırdı, deyirdi biz əldəqayıрма mollalar, elin adəti var, məclisi yola verməliyik, bəyənməyən getsin Ağdamnan oxumuş molla gətirsin... Qorxacaq tərəfi buydu ki, kimsə ona dindən, ilahiyyatdan sual verər. Əsil peşəsinin dəllək olduğunu bildiyindən, heç nə soruşan olmurdu. Hərdən Fətəli qımıldanmaq istəsə də, Bəhmən kişi ona him-cim eləyirdi ki, dinməsin, məclisi yola verəndən sonra «Perviklas»da ona araşacaq. Fətəli də hövsələsiz idi, qərar tuta bilmir, deyirdi, molla Bəhmən, məclisi yekunlaşdır, camaatın işi-gücü var, elə hüznür yiyələri də yorulub. Əslində isə onu narahat eləyən başqa məsələydi, qorxurdu ki, axşama düşərlər, «Perviklas» bağlanar.

Divardan asılmış radio susmaq bilmirdi, pambıq yığımı haqda şıdırğı məlumat verirdi: «Bərdə rayonu 87 faiz, gündəlik artım 2,5 faiz. Cəbrayıl rayonu 73 faiz, gündəlik artım...». Bəhmən kişinin yadına nə düşdüsə, yüngülcə qımışırdı.

- Məni qınamıyın, mən Şura hökumətinin svodkasına inanmıram, - dedi.

Onun sözləri məclisdəkilərin marağını çəkdi, kişinin xasiyyətini bildirdilər. Bilirdilər ki, boşuna danışan deyil, sözünün nəşə canı var. Nəzərlər ona dikilmişdi, gözleyirdilər söhbətin gerisini gətirsin. Bəhmən kişi adamları çox da intizarda qoymadı. Bu dəfə bəribaşdan and da içdi:

- Bir kəlmə o yan-bu yan deyirəmsə, sabaha sağ çıxmayım! Söz vaxtına çəkər, elə bu vədələr olardı, payızın əvvəlləri. Alman davası təzə başlamışdı. Bizi Biləcəridə vaqonlara mindirib, yola saldılar fronta. Kurdəmiri keçməyə macal tapmamışdıq ki, dedilər, bəs, Stalinin prikazı var, Moskvaya svodka verilməli ki, nə qədər nemes qırılıb. Dedilər hər soldatın adına bir-iki nemes yazın. Mən də komandır idim, əlimin altında on-on beş adam vardı. Bu söhbətdən ağılım bir şey kəsmədi, dedim qoyun fronta çataq, burnumuza barıt iyi dəysin sonra, dayna. Siyasi komissar üstümə bozardı ki, voyennidə prikazı obsujdat (red. Müzakirə) eləmirilər, yerinə yetirirlər. Bu sözün qabağında mən ta nə deyim? Ağa deyir sür dərəyə, sürməlisən. Bölməmdə öz rayonumuzdan iki nəfər də vardı: Hübət Horovlu kəndinnən idi; Cəfəralı isə Çərəkənnən. Hübət cantaraq idi, onun adının qabağınan yazdım beş nemes. Cəfəralıya gələndə, baxdım ki, bunun bir qarış boyu var, özü də qarışqa tapdamağa ürəyi gəlmir, bu necə nemes öldürə bilər? Nəsə, dedim it aparan olsun, üç nemes də ona yazdım. Hə, taqqataq eşalonda yol gedirik, baxıram Cəfəralı nəsə mənənnən ağziyəri gəzir. Əvvəl məhəl qoymadım ki, toya-bayrama getmirik ha, fronta gedirik, kimin üzü gülür ki, onun da üzü gülsün. Amma gördüm yox e, burda nəsə özgə əngəl var, kişinin qaşqabağı yerlə gedir. Dedim, eloğlu, bu nə mısmırıqdı sallamısan, olmuya saa nəsə bir pisdiiyim keçib?.. Qayıdasan ki, bunnan betər nə pisdik olacaq, Hübətə beş nemes yazmısan, maa üç nemes... Cibimdən dəftəri çıxarıb, Cəfəralının adının qabağından yazdım yeddi nemes... Hə, odu-budu sovetin svodkasına etibarım yoxdu...

Bəhmən kişinin bir xasiyyəti də vardı, hər şeyə qulp qoymağa həvəsliyd, bunu eləməsə, ürəyi sərinləməirdi. Danışdı ki, müharibə veteranlarıdı, ovçulardı, hamısı bir bezin qırağıdılar, başlarına gələnləri nağıl eləyəndə söhbətin yan-yörəsini bəzəməsələr, olmur... Rəhmətlik İbad kişini də timsal gətirdi, deyirdi qızıl adam idi, amma o da özündən toxumağa həvəsliyd, birinin üstünə beşini qoyub elə gop eləyirdi, guya davanı təkbaşına udmuşdu... İbad kişi Bəhmən Göyüşovun söylədiyi kimi, müharibəni təkbaşına udmasa da, ancaq döyüşmüşdü, neçə dəfə yaralanmışdı. Məktəbdə veteranlarla keçirilən görüşlərin birindən də qalmırdı. Nümayişdə yeri həmişə irəlidəydi, başını dik tutub, şəstlə yerişirdi. Ölənəcən ürəyinin başında qəlpə gəzdirdi. Həkimlər əməliyyat olmağı məsləhət bilməmişdilər. Veteranın ömrünü qısaldan da o alman qəlpəsi olmuşdu, yoxsa top kimi idi. Vəsiyyət eləmişdi ki, öləndə ürəyini yarıb o qəlpəni çıxartsınlar ki, özüylə qəbirə aparmasın. Bir vəsiyyət də dostu Bəhmən kişiylə eləmişdi, demişdi, Göyüşov, məzarımın başında bir çappa stəkan tut arağı vurmasan, gorum çatlar...

- Pah! Assıbala Allahverdiyə bax! - Bəhmən kişi öndə gedən bəstəboy kişini göstərdi. - Elə yerişir, guya davada Hitlerin anasını ağlar qoyan bu olub. Yavaş yeri, yıxılırsan!

Allahverdi dayının oğlu Aftandilin üzü çuğundur tək qızardı. Aftandil bizimlə bir sinifdə oxuyurdu. Nəsə mızıldandı, amma marş çalğısı içindən onun nə dediyini eşidən olmadı. Eşitməsək də, nə dediyini mən özlüyümdə təxmin eləyirdim, əlbət, yenə onu deyirdi ki, atası müharibə vədəsi milis rəisi olub, arxa cəbhədə hitlerçilər kimi qanxorlarla, canilərlə, cinayətkarlarla döyüşüb. Medalları da boş yerə yox, yaxşı işinə görə veriblər və hökumət də elələrini müharibə veteranlarıyla bir əldə tutur... Bilirdim ki, bu, Aftandilin öz sözü deyil, atası onu belə başa salıb.

Nümayişdən alay-alay keçən müharibə iştirakçıları arasında Qurbanın atası Zeyni dayı, Əhmədin atası Cəbrayıl kişi, Diliş xalamın həyat yoldaşı Qaraxan dayı da vardı. Mənim atam, Elmanın atası Sirac dayı, Vaqifin atası

Yaqub Hüseynov, kirvəmiz İltifat əmi isə digər rəhbər işçilərlə birlikdə nümayişçiləri tribunadan salamlayırdılar. Bundan qürur duyurduq.

Qələbənin qazanılmasında müharibə veteranlarının hər birinin payı vardı. Amma mən bu bayramda, bu nümayişdə qəssab İbadullahı görmək istəmirdim. Mayası haramlıqla tutulmuş bu ödsifət, bədxah adamın bükülü qalmış barmaqları gözümün qabağından çəkilmirdi. O, yalnız qırdığı mal-heyvana yox, həyata da qəssab gözüylə baxır, qəssab meyarlarıyla yaşayırdı, təki alıb-satsın, təki kəsib-soysun. Elə bilirdim bu ətiacı adam satdığı ətlə bahəm imanını, vicdanını da tərəziyə qoyur...

İzdihamın içindən yenə Bəhmən kişinin gur səsi gəldi:

- Yetim Zamanın vidinə-fasonuna fikir verin, siz Allah!.. Bir yannan baxanda, dostumun forsdanmağa haqqı var, davada döyüşüb, yaralanıb. Amma sinəsindəki medallardan ikisini frontdan qayıdanda Rostov qatarında iki şüşə «Tri semyorka» çaxırıyla aldəyiş eləyib.

Bəhmən kişinin gerçəkmi söylədiyini, yoxsa zarafatmı elədiyini anısdırmaq olmurdu. Müharibə veteranlarından bəziləri Göyüşovun iynəli zarafatına tuş gəlməsinlər deyə, nümayişə çıxmırdılar. Amma deyim ki, bu şəən, xoşqılıq adamın şuxluğundan uşaqlı-böyüklü hər kəsin kefi durulurdu.

- Qəddinizi əyməyin, şax tutun!.. Raz, dva, levıy!.. Ravneniye na tribunu! - Bəhmən kişi nümayişdən keçənlərə rus dilində hərbcisayaq əmr verdi.

Qəribədi ki, veteranlar kənardan gələn əmrə itaət edib, qədlərini düzəldib, qədəmlərini dəyişdilər, üzlərini tribunaya sarı döndərdilər. Bəhmən kişi əmri vaxtında vermişdi.

Veteranların sırası seyrəlmiş, sayları azalmışdı, əvvəllər onların sıraları daha sıx idi. Gözümün qabağına nələr gəlmir? Görürəm ki, illər ötüb, oddan-alovdan çıxmış, qan-qada görmüş o adamların hamısı dünyasını dəyişib, qalan yalnız Cümşüd müəllimdi və Qələbə günü veteran kimi nümayişdən keçən də tək odur. Bu adam yalnız bizim qəsəbədə yox, bütün Yer üzündə müharibənin sonuncu canlı şahididi. Cümşüd müəllim qocalıb əldən düşsə də, özündə hünər tapır, başını dik tutub yeriyir. Tribunanın tuşuna çatanda tay qolunu qaldırır, əlini gicgahına aparıb, əsgəri təzim edir. Sinəsini bəzəyən orden və medalların cingiltisi eşidilir və bu səs getdikcə çoxalır, güclənir, sanki meydandan böyük bir alay keçir...

Məni bir fikir əndişəyə salırdı, elə bilirdim Yer üzünün sonuncu veteranı həyatdan köçəndən sonra insanlar İkinci Dünya müharibəsi deyilən bir faciəni unudacaq, yaddan çıxaracaqlar. Yaddan çıxarsalar da, amma yenə də xof, tələş içində yaşayacaq, «atalar üçdən deyib» misalını xatırlayıb, dinclik, rahatlıq tapmayacaqlar...

* * *

Qəsəbənin ərazisi eləydi ki, burada ayrıca futbol meydançası qurmağa gerek yox idi, təbiət özü ürəyiyananlıq eləyib sakinləri belə bir qayğıdan qurtarmışdı. Dəyirman dərəsi qədim Roma amfiteatrını xatırladırdı, bir fərqi buydu ki, oturmaqları yox idi, hərə altına kartondan, taxtadan, yastı daşdan qoyub otururdu. Dərənin aşağısını su tutduğundan meydança yamyaşıl olurdu. Hər oyundan sonra yaşıllıq ayaqlanıb öləzissə də, suvarılandan sonra yenə əvvəlki şəklini alırdı. Yarışların arası çox çəkəndə isə ot dizə qalxırdı. Otbiçən texnika olmadığından bu işi Yərəhmədli kəndinin qoyun-quzu sürüsü görürdü. Qoyunlar xırphaxırp salıb, oyun meydançasını ikicə dəfə başdan-ayağa, ayaqdan-başa elə otlayırdılar, elə bil çayırırlar otbiçən maşının ağzından çıxıb.

Futbol azarkeşləri çox idi, yarışlara baxmağa uşaqlı-böyüklü, arvadlı-kişili o qədər tamaşaçı yığılırdı, gəl görəsən. Hər kəs də işini etibarlı tutur, təşnəsini söndürməkdən ötrü özüylə kəhrizdən şüşələrə su doldurub gətirirdi. Böyüklər amfiteatrın qəlbisində özlərinə yer eləyirdilər, oyuna qəlbidən baxmağın həzzi-ləzzəti başqaydı. Meydançaya, oyuna-oyunçulara yaxın olsunlar deyə, aşağıya enən uşaqlar, bir də ən qatı azarkeşlər idi. Kəndlərdən gələn də çox olurdu. Onları gətirən yük maşınları asfaltın qırağı boyu düzülürdü. Kənardan gələnlər bəri üzə addamır, qarşı yaxada oturdular. Dəyirman dərəsinin susqunluğu pozulur, canlanma yaranır, səs səsə qarışırdı. Azarkeşlərin çığır-bağırından Babaşın boğuq, kal sədası da eşidilirdi: «Semişka var! Yağlı semişka! Semeçki jarenniye!» Sərhədçilər köçəndən sonra qəsəbədə şofer Salmanın arvadı Katyadan savayı bir rus yaşamasa da, tumsatan köhnə vərdisindən qalmır, rus dilində də müştəri səsleyirdi: «Semeçki jarenniye!...» Onu hərə bir yandan çağırırdı. Aşağı-yuxarı enib-qalxmaqdan bu ovurtdağ, göbəkli oğlanın dili ağzından bir qarış sallanır, sifətini tər basırdı. Amma ondan tər iyi gəlmirdi. Bəlkə də gəlirdi, sadəcə, eyibini qovurulmuş tumun ləzzətli qoxusu örtürdü. Cənub mehi əsəndə isə bu ləzzətli qoxu dikdirin topuğundan qalxan at peyninin burundeşən iynin qabağını ala bilmirdi. Hərbi hissənin köçməsinə illər ötsə də, çökəkdən hələ də kəskin iy yayılırdı və bu iy bir vaxt qəsəbədə sərhədçilərin olduğundan xəbər verən yeganə nişanəydi.

«Semişka var! Yağlı semişka! Semeçki jarenniye!» - Babaşın səsi gəlirdi. Özü futbol həvəskarı deyildi, yarışlar onun söküyünü də tikmirdi və hərdən mənə elə gəlirdi ki, bu oğlan meydançada yarıtumançaq adamların top dalınca ora-bura qaçmağının mənasını belə anlamır. Amma yerli komandanın qol vurmasına hamı kimi, bəlkə də hamıdan çox o sevinirdi. Fərəhdən atılıb-düşən tamaşaçılar əliaçıqlıq eləyib ciblərinin ağzını açır, stəkan-stəkan tum alırdılar. Babaş böyür-başdan, aşağıdan-yuxarıdan onu səsləyənlərin tumunu güclə yetirirdi. Bir yol qəsəbə futbolçuları Araz boyundakı kəndin komandasına böyük fərqlə qalib gələndə Babaşın torbasında birçə tum da qalmamışdı. Onu qınayanlara «ovcumu iyləməmişdim, hardan biləydim ki, hesab 13-1 olacaq» deyib cavab verdi, boşalmış sətın torbasını çiyinə atıb çıxıb getdi.

Bir qayda olaraq, ciddi yarışlara Qabil müəllim hakimlik edirdi. Köhnə idmançı olduğu boy-buxunundan bəlliydi, tələbə vaxtı şəhərdə hansısa klub komandasında oynamışdı. Qabil müəllim bu hünəriylə müəllimlikdən heç də az öyünmürdü. Hakim kimi yalnız oyunu deyil, tamaşaçıları, azarkeşləri də idarə eləyirdi: qapıya yaxın gələnləri uzaqlaşdırır, fit çalıb çığır-bağır salanlara, oyunu şərh edən Hüseyinə də uzaqdan-uzağa irad tuturdu. Nə oyunçular, nə də tamaşaçılar bu ciddi və tələbkər hakimin bir sözünü iki eləməyirdilər. Yalnız birçə dəfə fasilədə tikinti idarəsinin mühəndisi ona iradını bildirmək istəmiş, yaxşı da cavab almışdı. Qabil müəllim hirsini boğmamış, demişdi: «Əə bala, sən o cılıf dədən məni görəndə tülkü kimi qaçıb kolluqda gizlənir, indi sən, yumurtadan dünən çıxmış cücə, mənim başıma ağıl qoyassan? Mən idmanı bura gətirəndə sən kimilər dağda-dərədə keçir otarırdı». Qabil müəllim orta məktəbdə ədəbiyyatdan dərs verirdi, hazır cavab idi, necə deyərlər, söz dalınca qonşuya borca gedən deyildi. Hüseynin futbol şərhlərini də bəyənmirdi, deyirdi o, radiodakı məşhur şərhçini yamsılayır, özü də ağıllı-başlı futbol xəstəsidir. Qabil müəllim nəyə eyham vurduğunu bilirdi. Hüseyin Bakıya, universitetə qəbul imtahanı verməyə gedəndə İmişli stansiyasında baxır ki, uşaqlar dəmiryolun qırağında futbol oynayır. Vaqondan enib, onların oyununa hakimlik edir. Başı nə təhər qarışırsa, qatardan qalır. Oradan da qayıdır kəndə.

Bir hadisə isə azarkeşlərin heç yadından çıxmır.

Rayonun iri kəndlərindən olan Soltanlı futbolçuları ilə yarış keçiriləcəyini bildiren afişə mərkəzi küçədəki qocaman çinarın gövdəsindən asılmışdı. Bu kəndin komandası yerli idmançıların ciddi rəqiblərindən sayılırdı. Belə yarışlara baxmağa gələn də çox olurdu.

Dərsi olduğundan oyunun hakimi Qabil müəllim gecikmişdi. Azarkeşlər haldan olmuşdular. Cığal Əli əlini ağzına tutub bağırırdı:

- Gözləməkdən gözümüzün kökü saraldı! Bəlkə, hakimsiz oynasınlar?! Əlinin sözlərini ciddiyyə alan olmadı, yaxşı bilirdilər ki, dedikləri boğazdan-yuxarıdı. Onun özü də idmançıydı, rayonun yığma voleybol komandasında oynayırdı.

Qabil müəllimin yamacın qaşında görünməyi ilə alqış səslərinin ətrafı bürüməsi bir oldu. O, alqışları eşitmirmiş kimi, qaça-qaça meydana girdi. Saata baxdı, fit çalıb, oyunçuları meydanın mərkəzinə dəvət elədi. Amma nədənsə oyun başlamırdı. Baş və yan hakimlər özlərini itirmişdilər, ora-bura vurnuxdular, xətlər çəkilmədiyindən nəinki mərkəzi, hətta cərimə sahəsini tapmaq müşkül idi. Elə yan xətlər də görünmürdü və bu şəkildə futbol sahəsi daha çox yaşıl çəmənliyi, qoyun-quzu otlağını xatırladırdı.

Hakim oyunçuları meydançadan çıxarmaq məcburiyyətində qaldı. «Məhsul» İdman Cəmiyyətinin sədri əl-ayağa düşdü, uşaqlar da ona qoşulub əhənglə xətləri ağartdılar. Otlığı xatırladan sahə tamaşaçıların gözü qabağındaca əsil futbol meydançasına çevrildi. Qabil müəllim yan hakimlərlə birlikdə mərkəzə gəlib, oyunçuları yenidən meydana çağırırdı. Baş hakim oyunun başlayacağını bildiren fiti çalmazdan öncə oyunçuları duyuyq saldı ki, bacardığıca topu sol küncə sarı vurmasınlar. Bu xəbərdarlıq boşuna deyildi, iranlı Fərmanın bağçasından sızan su o səmti sucuğa döndərmişdi. Dəri top islananda ağırlaşır, oyunun ləzzəti qaçırdı. Hakimin göstərişlə sol künc zərbələri də qapının sağ küncünə keçirilir, o səmtdən vurulurdu.

Oyun çox nadir hallarda vaxtında-vədəsində başlayırdı. Bu daha çox yerli komandanın ucbatından baş verirdi. Oyunçular tək-tək gəlib çıxırdılar, gecikən də olurdu. Buna görə azarkeşlər onları qınamır, bilirdilər ki, iş-güc adamıdılar, hərə bir yanda, bir sahədə çalışır. Qapıçı Talib kinomexanik işləyirdi, klubda kino göstərirdi. Mərkəz hücumçusu Nəsim milis leytenantıydı, pasport masa rəisiydi, müdafiəçi Ağakəşi qəzet köşkündə satıcıydı, yan hücumçu Famil Nəcəfov orta məktəbdə müəllim işləyirdi, yarımmüdafiəçi Polad dəlləklik eləyirdi... Həvəskar idmançıların futboldan özgə umacaqları yox idi, rayonun idman şərəfini qorumağı özlərinə borc bilir, hərdən yerli «Lenin bayrağı» qəzetində çıxan şəkillərini isə ən böyük mükafat sayırdılar.

Oyundan əvvəl meydan qalırdı Qələbə və Vəqif adlı cavanlara. Motorsuz motosikleti itələyə-itələyə girirdilər meydançaya. Nə hoqqadan çıxırdılar? Biri motosikleti itələyir, digəri oturmağın üstündə ayaqüstə dayanır, at belindəymiş kimi, gedə-gedə motosikletdən sıçrayıb düşür, bir də minirdi. Qorxu-hürkü bilməyən bu canibərk, şümal cavanların göstərişi futboldan heç də az maraq çəkmirdi. Qol vurulanda, motosikletlə torsuz qapıdan o tərəf-bu tərəfə keçirdilər. Stadionu bürüyən alqış sanki qol vuran oyunçunun yox, onların ünvanıydı. Əllərini havada yelləyərək tamaşaçıları salamlayıb, baş əyib meydana çıxırdılar. Yalnız bundan sonra hakimin fitiylə oyun davam edirdi.

Qonşu rayonların yığma komandaları ilə keçirilən yarışların həzzi isə bir başqaydı. Elə matçlar daha maraqlı keçirdi. Oyunları Hüseyn şərh eləyirdi. Onun şərhə başqa rəng qatırdı. «Məhsul» Könüllü İdman Cəmiyyətində şərhçi ştatı yox idi, bu işi Hüseyn özxoşuna görür, azarını öldürürdü. Özü

rayonun ucqar kəndində yaşayır, dükançı işləyirdi. Ərinmir, işini-gücünü atıb, o uzunluqda yolu durub gəlirdi. Onun duzlu şərhlərindən olmazdı. Səhv buraxan oyunçulara elə loğaz qoşurdu, ayrı cür. Hərdən, yerli oyunçulara ayama qoşmaqdan da qalmır, onları dünyanın məşhur futbolçularının adıyla çağırırdı: «Budur, Qarrinça topla irəliləyir, birini aldadır, ikisini ötür, vurur! Ancaq top qapının üstündən keçir! Deyəsən, top müdafiəçinin qoluna toxunub. Bəli, elədir, yan hakim bayrağı qaldırır. On bir metrlik cərimə zərbəsi! Rəqib komandanın 10 nömrəli oyunçusu vuracaq. Özündən yaman razıdı, amma o yazıq unudur ki, qapıda dayanan Çitadır, hələm-hələm top buraxan deyil... Vurur! Həmişə olduğu kimi Çita yenə də öz yerindədi!»

Çita qapıçı Talıbın ləqəbiydi, azarkeşlər bu ayamanı «Tarzan» filmindəki meymunun adından götürmüşdülər. Adamların onu belə çağırması qapıçının qəlbinə toxunmurdu, əksinə, elə bil bundan fərəhlənir, şeşələnirdi. Talıbdan, doğrudan da meymun cəldliyi vardı, bədənini gərir, yay tək açılır, atılıb topu göydə tuturdu. Qarabuğdayı, kələkötür sifəti, qıllı bədəni, əyri qıçları və uzun qolları onu həqiqətən meymuna bənzədirdi. Suyumsuz olsa da, uşaq tək təmiz, kövrək ürəyi vardı. Qoruduğu qapıdan top keçəndə bunu dərd eləyib ürəyinə salır, göz yaşlarını saxlaya bilmirdi. Hakim məcbur qalıb, oyunu saxlayırdı. Komanda yoldaşları, azarkeşlər, hətta rəqib komandanın oyunçuları belə Talıbı dilə tutur, qoluna girib, qapıya qaytarırdılar. Hakimin fitiylə oyun mərkəzdən başlayırdı.

Talıb müharibə iştirakçısıydı, müharibə iştirakçısı deyəndə, davaya on səkkiz yaşında getmişdi. Cəbhəyə çatmışdı, burnuna təzəcə barıt iyi dəymişdi ki, müharibə qurtarmış, alman faşistləri «həndi hox» eləyib təslim olmuşdular, sanki Talıbın gəlməyini gözləyirmişlər. Qalalı Fətəli ona sataşır, «Talıb, sən davaya bir il qabaq getsəydin, müharibə də tez bitərdi» söyləyəndə, o sadədil adam eşitdiyini ciddi qəbul edir, deyirdi nağayırım, on altı yaşımda ərzə verdim, amma məni aparmadılar. Cəmi-cümlətəni birçə döyüşdə döyüşmüş, iki yara almışdı. Biri göz qabağındaydı, sol əlinin çeçələ barmağı açılmırdı, o birini isə görənlər görməmişdi, Talıbın özünün dediyinə görə, ikinci yarası ayıb yerindəydi, güllə gündəyməzindən tutmuşdu.

Hüseynin boğazı qovuşa-qovuşa verdiyi şərhlər oyuna şirinlik gətirirdi. Bu şux, xoşqılıq oğlanın dilinə görə dilçəyi də vardı. Oyunun başlamasına bənd idi, kartondan dürmək büküb, səsgücləndirən düzəldir, boğazı qovuşsa da, şərhinə ara vermir, susmaq bilmirdi. Amma bəzən bu dillidilavər oğlanın reportajı yarımçıq qalırdı, qardaşı kolxozun yük maşınında gəlir, Hüseyni kabinetə basıb qaytarırdı kəndə ki, getsin dükanı açsın, camaat yığılıb narazılıq eləyir. Dairəittifaqın sədri Uzun İsmayıl dəfələri ona şifahi xəbərdarlıq etsə də, Hüseyni yola gətirə bilmirdi. Deyəsən, sədr bərkini tutmurdu, çünki özü də futbol azarkeşiydi. Azarkeş nədi, kişinin oğlu əməlli-başlı futbol xəstəsiydi. Ondan ötrü idmanın başqa növləri sanki mövcud deyildi. Özgə bir qabiliyyəti də vardı, şeirə-sənətə meyilliydi, yazırdı, özünün dedi-yi kimi, az-az uydururdu yeri gələndə.

Başının əsəbləriylə gəlir, dikin döşündə özünə hamar yer tapıb otururdu. Oyun başlar-başlamaz, qırımı dəyişir, haldan-hala düşürdü. Səsini ucaldıb oyunçulara bağırır, dilini saxlaya bilməyib, yaşına yaraşmayan atmacalar atmaqdan belə qalmırdı. Özü hal əhli, bəmərə adam olduğundan onun sözlərini dərd eləyib ürəyinə salan olmurdu. Amma bu qatı azarkeşin dərini çəkənlər tapılırdı, qırmızı xaç nişanlı təcili yardım maşını məxsusən ondan ötrü gəlir, stadionun on-on beş addımlığında lövbər atıb dururdu. Yerli komandanın qapısına qol vurulanda Uzun İsmayılın qanı qalxır, təbi fənalaşırdı. Həkim və tibb bacısı özlərini yetirir, ona iynə vurur, dərman içirib

hala gətirirdilər. İsmayıl kişi bu tövrüylə tibb işçilərinin qayğısını əməlli-başlı artırır. Həkimlərinə qınaq-tənə yeri xəstə yox, «Məhsul» Könüllü İdman Cəmiyyətinin sədri Məsi olurdu, yəni komanda niyə uduzur ki, bu zavallı da belə kökə düşür. Məsi qınağı haqlı bilirmiş kimi, günahkarcasına başını sallayıb, kirmişcə dururdu. Belə çıxırdı ki, qəsəbə sakinlərinin sağlamlığını qorumaqda tibb işçiləriylə yanaşı, idmançılar da cavabdehlik daşıyırlar.

* * *

Çaylağın o üzündə yaşayanda bir qonşumuz vardı, İtsifət Allahqulu deyirdilər. Adamayovuşmazın biriydi, hamıdan gen gəzirdi. Elə qonşular da onun it sifətini görməyə can atmırdılar, sanki doğrudan da bu adamın içində it xisləti gizlənib və günlərin birində ağzını göyə tutub hürubulayacaq, it olub adamları tutacaq.

Allah insanlara sur-suyum paylayanda elə bil bu qulunu yaddan çıxarmışdı. Bunu Allahqulunun özü də bilirdi. Çopur üzü elə kökdəydi, bir batman darı töksən, biri də yerə düşməzdi. Hər dəfə güzgüyə baxanda heç nəyə gücü yetməsə də, hünəri dilinə yetirdi, ürəyində dədə-nənəsini yamanlayırdı. Onların divardan asılmış qoşa şəklinə baxıb deyirdi: «Harda görünüb ki, sağsağan yumurtasından bülbül çıxsın. Bu rəhmətliklər özləri nə kökdəydilər ki, törətdikləri də nə olaydı». Ələlxüsus da atasından yanıqlıydı. Kişi çox köntöy idi: şir-şekli yöndəmsiz, qaşları bığından qalın idi, elə bil Yaradan qaşla bığın yerini səhv salmışdı. «İlahidən çəkilən qələmdi, neynəmək olar?» - deyib Allahqulu özünü toxtadırdı.

Bu aləməzheb insanın bir şəkəri vardı, dünya dağılsa da, günorta bir saat yatmalıydı. Günorta yuxusunu ona çox görəndə qapılarındakı kəkili fərə idi. Elə bil kişiylə şəxsi-qərəzliyi vardı, onun yatmağını gözləyirdi. Yumurtladığını aləmə duy vurmaqdan ötrü boğaza güc verib elə qaqqıldayırdı, deyirdin bəs, dağ aşırıb. Fərənin qaqqıltısı içindən Allahqulunun yuxulu kal səsi eşidilirdi. Arvadını haylayırdı: «Aaz Mahizər! O zəhrimara qalmışın yumurtasını ver qoltuğuna, qov rədd olsun qapıdan!» Fərənin qaqqıltısı həqiqətən zəhlətökən idi, səsi adamın başına düşürdü. Qonşuları da bezdirmişdi. Allahquludan olsaydı, kəkili fərənin axırına çıxar, ətinə soyutma bişirib həzmi-rabədən keçirər, üstündən də araq içərdi, amma arvadı qoymurdu. Döşüxınalı kəkili fərə toyuq-cücələrin ərköyünüydü, yerışı-duruşu da özgəydi. Allahqulu arvadını qınayırdı ki, onu sən qudurtmusan, yoxsa özünü qaldırıb dağın başına qoymazdı. Belə baxanda, kişinin sözlərində həqiqət də vardı, Mahizər toyuqlara dəndə verəndə arpanı xışmalayıb kəkili fərənin qabağına səpirdi. Onun yumurtasını da ayrı qoyur, o birlərinə qatmırdı, guya qızıldan idi. Bəlkə də ağlından keçirirdi ki, fərə nə vaxtsa qızıl yumurta yumurtlayacaq.

Allahqulu isə mehrini itə-küçüyə salmışdı. Qapısında saxladığı qancığın balalarını bəsləyib böyüdü, yaylağa gedən elat adamlarına verib, xırdabaşa dəyişirdi. Bir yol itini həftə bazarına da çıxarmış, amma heyvanın üzünə baxan belə olmamışdı. Bu mahalda cəddi-babadan iti nəyləsə aldəyiş etsələr də, amma satmaz, buna xor baxarmışlar. Allahqulu da ələcsizliqdan köpəyi heçə-puçə vermiş, iki ördəyə dəyişmişdi. Öz boğazından kəsib ördəkləri yemləyir, deyirdi hərəsinin bir toğlucan maliyyəti var. Onun hərzəliyinə fikir verən olmurdu, bilirdilər ki, malını mataha mindirir.

Bir dəfə ördəklər məhəllədən çıxıb uzaqlaşır. Çörəxananın arxasındakı qırla dolu çalanı su gölməçəsi bilirlər, özünü çalaya atan fərə qırda batır. Xoruz işi şuluq görüb geri qaydır.

O yer qalmadı Allahqulu ördəyi axtarmasın, o çöl-çəmən, o bağ-bağat qalmadı gəzib soraqlamasın. Axırda, əlbət, hansısa süləngi itin güdazına gedib deyə düşünmüş, əlini üzmüşdü. Cana gələn mala gəlsin deyib özünü o yerə qoymasa da, ürəyində nələr çəkdiyini bir özü bilirdi, bir də Allahı. Çardağın altında oturub araqdan dümləyir, həyətdə yalqız dolaşan yaşılbaşə baxıb, yanğılı-yanğılı bayatı çağırırdı:

***Yaşıldı başın ördək,
Qaradı qaşın ördək.
Həmşə cüt gəzərdin,
Hanı yoldaşın, ördək?***

Allahqulu damarıboş, dəmdəməki adam idi, içkinin də dəlisiydi. Kefinə korluq vermirdi, deyirdi dünya beşgünlükdü. Onun necə adam olduğundan Şeytan da baş açmazdı. Deyirdilər Şeytana papiş tikəndi. Bu sözlərin mənasını elə də anlamırdım, mənim aləmində şeytanlar nağıllarda yaşayırdılar, özü də papişsız, ayaqyalın. Amma digər yandan da maraq məni boğurdu, hərdən barının başından onların həyətinə boylanır, elə bilirdim Allahqulunun papiş tikdiyi Şeytanı nə vaxtsa görəcəyəm. Gözümün qabağına gətirirdim: dikqulaqlı, canıqıllı Şeytan iri kötüyün üstündə oturub, Allahqulu ülgü çıxardır ki, ona papiş tiksın. İş görə-görə də pıçhapıç danışır. Heyrətdən az qalır dilim batsın - qonşum Şeytanla şeytan dilində danışır. O, danışdıqca, Şeytan tüklü başını tərpədir, deyilənlə razılaşıır. Gözükölgəliymiş kimi, təbəəlik göstərir, hər buyruğa gedir. Allahqulu Şeytanı səhərcən qapısında işlədir, ona yer bellədir, lək düzəltidir, bostan sulatdırır.

Gecələr o taydan bel, külüng səsi gələndə maraq məni boğur, ayağımın altına daş qoyur, qalxıb barıdan boylanırdım. Zülmətdə ağacların arxasından heç nə seçməsəm də, səsdən-səmərdən bilirdim ki, vurhavur iş gedir. Elə bilirdim Şeytanın təri hopmuş torpaq iyi burnumu qıcıqlayır. İnanırdım ki, Allahqulu Şeytandan çox bilir. Nə deyim, bəlkə də şeytanın yekəsi elə Allahqulunun özüydü.

Xeyirdə-şərdə çay işinə də o baxırdı. Toyda-düyündə hallı-pullu, xətirli qonaqlara ikirəngli şirin çay göndərirdi. Elələri bu ayrı-seçkilikdən şərəf duyur, şirin çayı içib, çayçıya üçdən-beşdən şirinlik göndərirdilər. Şirin çayın şirinliyindən Allahqulunun cibləri şişirdi. Səhərisi yoxa çıxırdı, elə bil qəsəbədə bu adda adam yaşamırdı. Onun hara getdiyini arvadı da bilirdi, qonşular da. Dadanmışdı, avtobusa minib yollanırdı qonşu rayona, toyda yığıdığı pulların başına daş salırdı. O rayon şəhər üstündə gedirdi, oradakılar lüləkabab yeyəndə bizimkilər bu təamin yalnız adını eşitmiş, şəklini «Milli xörəklər» kitabında görmüşdülər. Şəhər ab-havası oralaracan gəlib çatır, bəri tərəflərə adlamırdı. Eşidirdik ki, o rayonda dondurma, şirəli su, bulka satırlar, parkda oğlanlar qızlarla gəzir, kinoya gedirlər, buna inanmağımız gəlmirdi. Qonşu rayonla bizim aramızda dağ silsiləsi uçalırdı və hamı da elə bilirdi ki, şəhər nəfəsinin bəri tərəfə adlamasının qabağını o dağ alır.

Bir yol Dairəittifaqın sədri Uzun İsmayıl Allahqulunun cibinə xərclik qoyub demişdi ki, kababçı Qaytaranı da özüylə lüləkabab yeməyə aparsın. Kişinin qəsdı buydu ki, kababçı karagələndi, o təamin necə hazırlandığının fəndini öyrənər, yoxsa şəhərdən gələn qonaq-qaranın yanında üzüqara olurlar. Əvvəl fikri beləydi ki, kababçını iki-üç günlüyə Bakıya «Göygöl» restoranına ezam eləsin, o illətlə ki, çayçı Gülaranın oğlu Eldar orada bufetçi işləyir, nə qədər olmasa, eloğlu kimi köməyi dəyər. «Göygöl» paytaxtın bərkgedən restoranlarından idi və Eldarın dediyinə görə, tanınmış adamlar, şəhərin

qaymaqları onların müştəriləriydi. Amma sədr sonradan fikrini dəyişmiş, işin yüngülündən, əlçatanından yapışmış, kababçını Allahquluya qoşub qonşu rayona göndərmişdi. Quliyev işini bilən, tədbirli adam idi, hər ehtimala qarşı, əmr verib, kababçıya ezamiyyət vərəqəsi də yazdırmışdı, yəni yola çıxır, hər hadisə ola bilər. İşçi əmri imzalamağa gətirəndə, sədr baxır ki, yazılıb: «Əmr nömr 41. «Perviklas» restoranının kababçısı Şəmiyev Q.K. lüləkabab bişirməyin sirlərinə yiyələnmək məqsədi ilə bir günlüyə qonşu rayona ezam edilir». Cin vurmuşdu kişinin başına, işçini tənbeh eləyib demişdi, bala, sava-dın-səviyyə olsun, əvvəla, o yeməxanaya «Perviklas» adını camaat yaraşdırıb, sənəddə, kağız-kuğuzda belə adda işə obyekt yoxdu. İkincisinə qalanda, əmrə lüləkabab-zad yazmazlar, yazarlar ki, təcrübə mübadiləsi məqsədi ilə ezam edilir. Sözü bax - lüləkababın sirlərinə yiyələnmək... Lüləkababı gətirib «Bir qalanın sirri» kinosuna tay tutmusan ki... Burda nə sirr olacaq? Qayıtan gözüaçıqdı, gördüyünü götürəndi... Cüt əllə öz başına qapaz salıb demişdi: «Yazıq İsmayıl Quliyev! Gör, kimlərnən işləyirsən».

Onu qınamalı deyildi, il boyu idarənin qonaqları kəm olmurdu, biri gedir, o biri gəlirdi və gələnlərin hamısının da meyindən lüləkabab keçirdi. Şəhərdə dəb olan o yeməyin buralara gəlib çıxmadığına heyrətlənir, bunun üstündə kababçı Qayıtanı qınayırdılar. Deyirdilər indi hansı dövrü, hansı zamanadı, siz hansı əsrdə yaşayırsınız?.. Uzun İsmayıl bu sözləri özünə götürürdü, yəni qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit. Lüləkabab məsələsi ona az pərtlik gətirməmişdi.

Kababçıya Fil Qayıtan deyirdilər, pəhləvan gövdəli, şir biləkliyi. Baxır ki, getdikləri rayonda Allahqulunu tanıyır, saya salırlar ki, bəs kişinin oğlu ağzının dadını biləndi, yoxsa ona nə düşmüşdü bu uzaqlıqda yolu basa-basa gəlsin... Qayıtan lüləkababdan məzləyib, araqdan necə gillətməmişdisə, nə tapşırıqla gəldiyi huşundan çıxmışdı.

Qayıdanbaş Uzun İsmayıl kababçını çağırır, hesabat istəyəndə, o heç nə xatırlaya bilməmiş, demişdi, müdir, mənə çevir balalarının başına, huşumda qalan budu ki, avtovağzalın kababxanasında yerli adamların davamı düşdü. Yoldaş Quliyev, demə ki, elədi-həbelədi, ölənlərimizin goru haqqı, bizdə bir diqqət da günah olmuyub. Oranın insanı irəhat camaat dəyil, ağziyavadı. Dinməzəcə yeyib-içdiyimiz yerdə bizə sataşdılar. Biri Allahqulunu göstərüb dedi o kişinin başı şahmatdakı atın başına oxşuyur. Mən də yumruğumu göstərüb soruşdum, bəs, bu, toğlu başına oxşuyur, ya yox? Elə bunu deməyən əlimi tovlayıb birinə nə təhər tutuzdurdumsa, az qaldı o dünyalıq olsun. Leşini sürüyüb apardılar... Bunu eşitcək, İsmayıl kişini od götürmüşdü. - Əə, bala, - demişdi, - mən səni iş dalınca göndərmişdim, yoxsa boks oynamağa? O rayonun idmançılarıynan bizimkilər yarışirlar, oranın artistləri gəlib bizdə konsert verir, teatr çıxarırlar. Dedim, biz də işə yönündə bir dostluq körpüsü qurarıq, get-gəlimiz olar. Siz də qaş qayıрмаq yerinə vurub göz çıxartmısınız, iki rayon arasına nifaq salmışınız. İndi o tərəflərə nə üzən gedəcəyik?.. Yaxşı, sonra noldu?

- Noldu deyəndə, ta nolacaq, Quliyev? Damaqdan düşdük, çörəyin üstünnən alaqrın qalxdı. Hayıfım lüləkababa gəldi, xına tək qızarmışdı, töküldü qaldı stolda... Müdür, qanı qaraltma, babamın goruna and olsun, öyrənəcəm, elə lülə bişirəcəm, yeyən barmaqlarını yalayacaq... Həə, huşumda qalan bir də budu ki, gedəndə avtobusda getdik, gələndə taksidə qayıdıq, taksi pulunu da Allahqulu verdi...

Taksi məsələsi Allahqulunun azarlı yeriydi və bunu hamı bilirdi. Dorçunu dartıb arxada oturur, dirsəyini pəncərədən bayıra çıxarırdı. Qırağa-bucağa gedəndə cibinin ağzını gen açsa da, amma hesabçılığı da var idi, taksi

pulunu əvvəldən ayırıb, ayrıca qoyurdu. Evə kefikök, damağıçağ qayıdırdı. Arvadı Mahizər ərinin gəzərgiliyindən cana yığılmışdı, onu maşından düşən görəndə top təki açılırdı, yumurdu gözünü, açırdı ağzını, kişisini burunnayırdı ki, dedən-baban taksidə gəzib, sən də gəzəsən. Sənin işin-peşən öz canını bəsləməkdə, qarın otarmaqdı, ev-eşik fikirləşən deyilsən... Allahqulu da arvadının xatirini almaq istəyib, onun sağına-soluna keçir, dil boğaza qoymurdu. Halını pozub-eləmədən deyirdi, arvad, Allahdan sağlıq istə, taksi nədi, bir də gördün nə kimi parovozda gəldim... Qəsəbədə dəmir yolu olmasa da, arvadı onun sözlərini qəribliyə salmır, şəkkə düşür, xoflanıb xoylanırdı, guya əri, doğrudan da dediyini eləyəcəkdi. Haray təpir, daş atıb başını tutur, deyirdi səni görüm o parovozun odduğunda oddanasan. Arvadının qarğıışından Allahqulunun qulaqları dolmuşdu, birindən alıb, o birindən buraxırdı, yəni qəsəbədə parovoz var ki, o da onun odduğunda oddansın?

Bir dəfə Allahqulunun yenə dəmi gəlir, iştahından lüləkabab keçir. Ərinmir, durub yenə yol ölçür. Avtovağzalda üç nəfər onu yad görüb, xamlamq istəyir. Kişinin oğlunu ədəb-ərkanla kababxanaya dəvət edirlər, bu illətlə ki, içib sərxoş olar, yemək-icməyin hesabını da o verər. Bir ucdan yemək gəlir, araq da ki, su yerinə axır. Allahqulu baxır ki, oğlanların ta tərpenməyə təhərləri qalmayıb, sərxoş başlarını stola qoyub huşdan olublar. Kağız götürüb öz adını, adresini yazır, onu da yazır ki, Allahqulu tavan altı qalan deyil, yolunuz bizim rayona düşəndə, mən də sizin qulluğunuzda duraram... Başına o qədər macəra gəlmişdi, danışa, səhərdən axşamacan oturub qulaq asasan. Söylədiyinə görə, əsgərlikdə sekretni voyskada xidmət eləmişdi, Şimalda, ağ ayların məskənində. Deyirdi ordudan tərxis olanda belimizə iynə vurub, dilimizdən iltizam aldılar ki, düz iyirmi beş il hərbi sirləri ağzımızdan qaçırmamalıyıq. Deyirdi dünyada sirr saxlamaqdan zülüm iş yoxdu, qalırsan içində qırıla-qırıla, partlamaya düşürsən... Maraqlı adamları da haldan eləyirdi, vaxtın hesabını aparırdılar ki, o müddət havaxt gəlib keçəcək ki, Allahqulu da Sovet Ordusunun nə sirri, gizlinci var, açıb töksün ortalığa. «O vaxtacan ya xan ölər, ya da eşşək», - deyib hövsələsizlik eləyənlər hər bicliyə əl atırdılar. Onu içirdib söz çəkməyə çalışsalar da, kələkləri baş tutmurdu, keçmiş soldatın dilindən bircə kəlmə də qopara bilmirdilər. Bir onu deyirdi ki, komandirimə söz vermişəm, mən tüpürdüyümü yalamaram. Bu sözlər adamların marağını birə-beş artırır, onları haldan eləyirdi. İyirmi beş ilin tamamına hələ on il vardı. O yanların havası hələ də Allahqulun başındaydı. Haradan tapırdısa, il-müdam xaki rəngli əsgər köynəyi geyirdi, deyirdi bu yaxşıdı, kirboğandı. Evlərinin kölləyisi çökmüşdü. Divarın o tayını söküb yenidən tikməyə qolu qalxmırdı, deyirdi nəyimə gərəkdi, onsuz da yenə cəng başlayacaq, Amerika bizə diş qıcayır.

Özünü çoxbilmiş göstərməyə həvəsliydı, amma baxırdı kimin yanında. Daha çox arvadının qabağında kişilənir, öyünürdü ki, başqasının bir həftədə içdiyini mən bir həmləyə gillədirəm, özü də ağıl yerində, huşum başımda. Diluzunluq eləyib bir də bunu deyirdi: «Arvad, qədrimi bil, bil ki sənin ərin xırda-mırda adam deyil, dəyirmanın boğazından ölü salsalar, aşağısından diri çıxar». Onun sözləri təsirsiz qalmırdı. Arvadı bunun yuxusunu da görmüşdü, görmüşdü ki, Allahqulunu Qədimin su dəyirmanının boğazından ölü buraxırlar, o isə dəyirmanın donuzluğundan diri çıxır. Arvadı bir yuxu da görmək istəyirdi, elə bir yuxu ki, o rüyada arzu və diləkləri çin olur, onların da evindən övlad-uşaq səsi gəlir və bu səsdən soyuq mənzilləri isinir...

Səhərlər Allahqulugil tərəfdən seyrək tüstü qalxır, dalınca da qəribə bir iy-qoxu yayılırdı. Hamı bilirdi ki, Mahizər yenə üzərlik yandırıb, ərinin başına döndərir:

**Üzərliksən, havasan,
Min bir dərdə davasan.
Bizdə gözü olanın
Görüm gözün ovasan...**

Allahqulu üzərliyin mistik gücünə-qüdrətinə inanırdı, ya yox, amma qurudulmuş bitkinin qatı tüstüsü onun gözlərini acıtsa da, buna dözüür, kırımışcə dayanırdı. Bir anlığa sifəti tüstü pərdəsi arxasında görünməz olurdu. Mən bu mənzərəni aralıdan maraqla izləyir və elə bilirdim bəyaz pərdə çəkiləndə Allahqulu böyüklərin dediyi kimi, şeytansifət yox, başqa çöhrədə, başqa halda-xasiyyətdə peyda olacaq. Amma heç nə dəyişmirdi. Qaldı kişinin oğluna nəzər dəyib-dəyməməyə, Gülüzənin oğlu Tələt buna yaxşı loğaz qoşurdu. Deyirdi bu parabeyin, nəlbəkiqöz Qulunun nə təhər-töhrü var ki, arvadı hər səhər ona üzərlik yandırır. Üzərlik mənim kimisinə yaraşar, boy bir həştad beş, çiyinlər Dərbənd darvazası, sifət də ki Rac Kapur... Tələt özünü Rac Kapura bənzətsə də, mən onu hansısa filmdən tanıdığım başqa bir artistə oxşadırdım.

Allahqulu köhnə çempionun sözlərini qulağından ötürürdü. Qonşusunun onu Qulu çağıрмаğını həzm eləməsə də, üstünə getmirdi. Tələt ona deyirdi sənin adının mənası Allahın köləsi, qulu deməkdi. Allah bilsə ki, onun sənin kimi qulu var, özünü göydən başlaşağı buraxar yerə. Zarafata salsa da, məktəbdə aldığı ateizm təlim-təربiyəsi çoxları kimi onun da davranışında, söz-söhbətində özünü bildirirdi və oxuyub öyrəndiklərini hər dəfə timsallarla sübuta yetirməyə çalışırdı. Deyirdi İkinci Dünya müharibəsində bir başdan-xarabın - Hitlerin ucbatınnan milyonlarla uşaqı-böyükü insan qırıldı, şəhərlər, kəndlər xaraba qaldı. Uca Yaradan dediyimiz, bəs, hardaydı, niyə hökmünü göstərmədi? Bir dəli Hitlerə gücü çatmayan Allahı mən neynirəm? Onun belə danışığı rəsmi dairələrdəkilərin ürəyindən xəbər verirdi, yəni əsil kommunistdi, əsil allahsızdı. Amma onun sözlərindən ayılıb, başlarını qaldırıb, göyə şəkk-şübhəylə baxanlar da olurdu. Gülüzə xala oğlunu tənbeh eləyib deyəndə ki, küfr danışma, Xudavəndi-ələm sənini əlini-qolunu qurudar, Tələtin tükü də tərənəmirdi. Deyirdi o vədə o alçaq, dəli Hitlerin əlini-qolunu qurudaydı, niyə qurutmurdu? Tələtin ürəyi yaralıydı, atası davada qalmışdı. Düşmənlə evin uşağı tez böyüyər. Tələt də ən böyük düşmən bildiyi Hitlerin acığına tez, həm də bütöv böyümüşdü. Başlı-beyinli, qabiliyyətliydı: gözəl tar, qarmon çalır; rus dillərində bülbül kimi ötürdü. Xəttinə də ki, söz yox idi, yazanda elə bil kağızda inci düzürdü. İdmançı olmuş, Bədən Təربiyəsi İnstitutunu bitirmişdi. Yüngül atletika üzrə idman ustasıydı. Sonradan idmanın bu növünün daşını atdı, keçdi, özü demiş, başqa növə - içkiyə. Heyifsilənirdi ki, araq içmək üzrə yarışlar keçirilmir, keçirilsəydi, bu növdə də birincilik qazanardı. Onun sözlərini qəribliyə salmır, inanırdılar ki, Tələt elə yarışlarda da çempion olardı. İçdi-içmədi, boylu-buxunlu, yaraşıqlı bu oğlanın səliqə-sahmanı həmişə qaydasında olurdu. Hələ onun dilindən yersiz bir kəlmə, nalayiq bir söz eşitməmişdilər. Bu istiqanlı, mehriban oğlanın heç kimdən, heç nədən, heç dünyanın özündən belə bir umusu-umacağı yox idi.

Allahqulu qozlanmağından qalmır, içki məsələsində Tələti özünə tay tutmurdu. Deyirdi bu keçmiş çempion nə matah olub belə? Turnikdə yellənmək nədi ki, onu nənəm də bacarar. Hünəri var, gəlsin içkidə mənənən yarışsın, aşının suyunu verim. Onun kimilərinin çoxuna dərs keçmişəm... Məhəllədə yığışib söhbətləşəndə Tələt, özü demiş, Allahın quluna sözarası toxunmuşdu ki, ona baş qoşmaq istəmir. Amma baxmışdı yox ey, dedikləri kişinin oğ-

luna əsla əsər eləmir. Qonşusunun tikanlı atmacaları keçmiş çempionu cana yığmışdı. Görk olsun deyə, Allahqulu qonşusunu evinə çağırmışdı, yəni gəl, gücümüzü sınaq, bu meydan, bu şeytan. Tələt fəhmliydi. Alımını almışdı ki, Allahqulu, necə deyərler, onu qonaqlığa yox, duelə çağırır və duelin silahı da araq olacaq. Boyun qaçırmadı ki, eləsinin üstünə getməsən, deyər bəs qorxur. Göstərmək istəyirdi ki, o, köhnə idmançı kimi, yarışda uduzmağa yox, udmağa alışıb. Özünü ucuz tutmamış, qoltuğuna iki şüşə araq vurub getmişdi. Bircə yol çörək kəsib, içki içməklə tanıdığı Allahqulunu bir də tanımışdı, görmüşdü o adamın ipinin üstünə odun yığmalı deyil, içəndə təhrini bilmir, sayır-bayır danışır. Əvvəl istəmişdi onun başına ağıl qoysun, görmüşdü yox, şüursuzun biridi, necə deyərler, qozbeli qəbir düzəldər. Ayıq vaxtları olsun, ya içkili, sözləri-söhbətləri tutmurdu. Tələt spartakiadadakı iştirakını yada salıb, Moskvada «Metrostroy»un direktorunun qızıyla Krasnı ploşadda qol-qola gəzdiyindən danışanda, «Metropol» restoranında akkardion çalıb, fransız turistlərini «Naz eləmə» rəqsinə oynatdığını nağıl eləyəndə, Allahqulu kal dana kimi key-key baxır, darıxırdı. Girəvə gözləyirdi ki, araya söz qatıb, söhbətin ağızını əysin. Ona da it-küçükdən bəhs eləmək, uzaqbaşı, əsgərlik xatirələrini danışmaq həzz verirdi.

Allahqulunun fırtınası tez yatdı, daha Tələti içki yarışına çağırmadı, bildi ki, daş qayaya rast gəlib.

Allahqulunun höcətliyi, savaşqanlılığı olsa da, elə üzüsüz adam da deyildi. İçib keflənəndə hərdən kövrəlirdi. Qəlbicırıq, ürəyidağlıydı. Deyirdi dərdimi daşa desəm, daş dağılar. Dilinə gətirməsə də, qonşular onun nələr çəkdiyini bilirdilər - sonsuz, züryətsiz idi. Elə bilirdim bu adamın çox yox, bircə övladı olsaydı belə, halı-xasiyyəti tamam dəyişərdi. Bəlkə də bunu onun özü də istəyirdi, istəyirdi başqa qırımda, başqa qılıqda bir adam olsun. Öz günahlarını özü bilir, üzünü göyə tutub diləyirdi: «Allah, nə günahım var, hamısını yaz qayınatam Mürşüdün ayağına, onun bir qotur eşşəyi var, çullayar heyvanın belinə, aparar. Mənim özümə qalsa, daşımağa güc yetirmərəm...». Öz əliylə öz başına qapaz vurub deyirdi o vədə Bahadır müəllim Məcnunu, İlən Aydını, Qarsalanı, məni elə ha danlayırdı ki, oxuyun, adam olun, sözünə baxmırdıq. Müəllimin öyüdüne baxıb oxusaydıq, indi hərəməz bir alim idik...

Mən isə o adamları özgə cür təsəvvür edə bilmir, olduqları kimi görürdüm. Elə bilirdim Məcnun alim olsaydı, yanğınsöndürmə məntəqəsində yeri boş qalar, heç kəs onun kimi özünü oda-közə təpərlə atmaz, gecələr arvad hamamının həndəvərində hərənən havalı Bəhrüza hədə-qorxu gələn olmazdı... İlən Aydını nə voleybol, nə komanda?... Xeyirxah, ürəyi yuxa Qarsalanın taksisində yol getməyin yerini nə verərdi?... Elə bilirdim Allahqulu da alim olsaydı, elat adamları itsiz-köpəksiz qalar, canavarlar sürüyə soxulub qoyunları qırardı... Bu insanların da öz yeri vardı və hər biri həyat deyilən dünyaca nəhəng bir mexanizmin kiçik-kiçik vinti, vintciyi idi. İstəyirdim ki, hər yerin, hətta Amerikanın da dəliqanlı yanğınsöndürən Məcnunu, kefnəqu-lu Allahqulunu, İlən Aydını, şofer Qarsalanı, dodağı boyalı Anisiyası, südsatan Kirli Gülüsü, sudaşıyan havalı Bəhrüzü olsun. Həyat həm də belələriylə maraqlıdır...

* * *

Qatar şəhərə sübh tezdən, vaxtında çatdı. Görünməyən iş, həmişə gecikirdi. Gecikməyən, vaxtında-vədəsində gələn bir də sərin yaz səhəriydi. Amma bu səhər adi səhər deyildi elə bil, şəhər yatıb yuxuya qalmışdı, mürgü döyürdü. Xəfif dan yeli üzümü oxşayırdı.

Çantamı vağzaldakı saxlama kamerasına qoydum, şifrəni yığıb qapısını bağladım. Nə yığdığımı unutmayım deyə, özlüyümdə bir neçə dəfə təkrarladım. Sonu 13 rəqəmiylə bitirdi. Düymələri basanda buna məhəl qoymamışdım. Olsun, nə eybi var?

Biləcəriyə, çağırışçıların toplanma məntəqəsində olmalıyam. Hələ xeylaq vaxtım var. «Görəsən, hara düşəcək, hansı qoşun növündə xidmət etməli olacağam?», - fikri məndən əl götürmürdü. Marağım yersiz deyildi. Ölkə o qədər böyükdü ki, ucu-bucağı bilinmir, bu başında gün çıxanda, o biri başında gün batır. Özümə qalsaydı, fikirləşmədən hərbi dəniz donanmasını seçərdim. Amma bunu məndən soruşan olacaqdımı, bilmirdim.

Sahil tərəfdən qırıq-qırıq, boğuş gəmi fiti eşidildi, sanki şəhərin zəngli saatıydı, səs salıb onu qəflət yuxusundan oyatmaq istəyirdi.

Səs gələn səmtə üz tutdum. Yox, nağıllardakı kimi yeddi gün, yeddi gecə yol getməli olmayacağam, çünki dəniz yaxındadı, əlimi uzatsam, çatır.

Bir-birlərini kəsib-doğrayan küçələr kimsəsiz, səssiz-ünsüzdü. Handa bir maşın ötür. Küçələr mənə dar gəlir, bu böyüklükdə şəhərə sığmıram.

Yerləşmə haram qatıram. Mağazaların iri vitrinləri önündən ötəndə addımlarımı yavaşdır, aynada özümü süzürəm. Bir vaxtlar bax bu küçədən hərbi dənizçi formasında keçmişəm.

Ayaq saxlayıram. Gözlərimə inanmağım gəlmir, iri vitrinin aynasından bəmbəyaz dənizçi formasında gənc moryak susqunca mənə baxır. Günlüksüz furajkasının bir cüt lenti sağ çiynindən sinəsinə sallanıb. Tanıyıram, illərdi şüşənin canına hopub qalmış əksimdi. Göz-gözə dayanıb kirimişcə durmuşuq, o, gələcəyə - mənim bugünümə baxır, mənə keçmişimə boylanıram. Bizi bir-birimizdən altı illik zaman kəsiyi ayırır.

Sehrli aynada gözəl-göyçək sarışın qızın siması da canlanır, bu neçə ildə heç dəyişməyib. O vaxtkı təkəni yenə məni süzgün baxışla süzüb gülümsəyir. Mənalı baxışları deyir: «Mən səni tanıyıram». Sevinirəm, fərəhim köksümə sığmır. «Mən də səni tanıyıram, sarışın», - deyirəm. Qız gülümsəyir və bu şirin təbəssümdən onun çöhrəsi daha da gözəlləşir. Dodaqları tərənir, nəşə deyir, amma mən onun dediklərini eşitmirəm. Üzündəki ilıq təbəssüm hovur-hovur əriyib itir.

Mən hələ də donuxub vitrinin qarşısında qalmışam, guya bu şəffaf iri şüşə sehrli bir ekran olub bu gündən, bu saatdan, lap elə bu dəqiqədən başlayan gələcəyimi mənə göstərəcəkdə.

Məni yolumdan eləməsin deyə, aynadakı moryak əlini gicgahına aparıb sağollaşır. Mən də eynən onun hərəkətini təkrarlayıram. O, buz parçası təkəni əriyib şüşənin canına hopur. Mənə sağ əlim gicgahımda hələ də durduğum yerdə durmuşam...

Ağ önlüklü küçəsüpürən qadın məni təəccüblə süzür, əlbət, bayaqdan göz qoyurmuş. Mənə ürəyi yanırımı kimi, nəşə mənalı-mənalı başını bulayır, işindən qalmır. Əlindəki uzun dəstəkli çalğı asfaltı cırmaqlayıb, qərribə fışıltı çıxarır. Mənim də qadına ürəyim yanır, deyirəm bu böyüklükdə şəhəri təkbaşına necə süpürür?

Hökumət evinin qarşısındakı meydanı indiyəcən belə ertədən - sübh çağı görməmişdim. Elə bil o meydan deyildi, enə-boya verib böyümüş, daha möhtəşəm, daha əzəmətli olmuşdu. Bir yanı sahilə baxırdı və sanki dəniz olmasaydı, meydan onun da yerini tutar, dərya boyda olardı.

Gözə görünməyən güclü bir əl üfəqdə qızaran günəşi ehmal-ehmal mavi suların qoynundan səmaya sarı dartırdı. Qırmızımtıl şəfəqlər lacivərd sulara sayrışırdı. Dəniz sanki günəşin anasıydı və hər səhər bətnindən yeni bir günəş doğurdu.

Bu boyda nəhəng meydan mənə qalıb. Qəlbimdə bir həvəs oyanır, istəyirəm əsgəri yerişlə meydandan keçim.

Mətin addımlarımın səsi dalğa-dalğa yayılır. Addım səsləri getdikcə artıb çoxalır, yer titrəyir, sanki meydandan böyük bir ordu keçir. «Ura! Ura!» səsləri ucalır.

Tribunanın tuşunda başımı yüngülcə döndərirəm. Leninin heykəli yenə durduğu yerdəcə durur - hündür postamentin üstündə. Yenə sağ əlini irəli uzadıb, millətə yol göstərir. Qəribədi, birdən-birə heykəl gözümə başsız görünür, elə bil yaranışdan beləcə - başsız-qafasız qoyulub.

Meydanın ayağında küçəsulayan maşın güclü su şırnağıyla özünə yol açıb ehmal-ehmal irəliləyir. Narın çiskin günəşin qırmızımtıl şəfəqlərini içib əlvanlaşır, rənglərdən göyqurşağı hörür. Maşın irəlilədikcə, göyqurşağı da yaxınlaşır. İstəyirəm yalnız bu nəhəng meydanı deyil, bütün həyatı göyqurşağındakı kimi al-əlvan görüm. İstəyirəm bu yaz səhərinin sərinə canıma-qanıma hopsun, çiskinin altında islanım, çimib dupduru durulum.

Gözümü o rənglərdən ayırmır, sadalayıram: «Qırmızı, yaşıl, sarı... Fatma nənə xalça toxuyur...»

Üzümü öpən səhər mehi hovur-hovur yönünü dəyişib gilavara çevrilir. Şəhərdə hər küləyin öz səmti, öz adı və danışdığı öz dili var. Bu, təbiətin küləklər üçün çıxardığı əzəli-əbədi hökmdü, heç vaxt dəyişməyəcək hökm... Xəzri Gilavarın, Gilavar da Xəzrinin dilini anlamır. Mənsə elə bilirəm küləklər başqa-başqa səmtə əssələr də, dilləşir və günün hansı vədəsi əsəcəklərini də özləri öz aralarında düzüb-qoşur.

Külək özündən çıxır, onun titrək vıyılması getdikcə güclənir. Bayaqdan susqun-susqun uyuyan dənizin göyümtül mənzərəsi bir andaca dəyişir, üzü bomboz bozarır. Uçuşan qağayıların təlaşlı qıyyəsi eşidilir. Lal sular təlatümə gəlir, dillənib hayqırır, ağ köpüklü dalğalar sahilə çırpılıb çiliklənir.

Bu səhər dənizi yuxudan Gilavar oyadır...

Fevral-avqust 2018

SON

◆ D ü ş ü n c ə l ə r

Vaqif BƏHMƏNLİ

İŞARTILAR

Salam, hörmətli İntiqam müəllim!

Oxucunun gözünü yormamaq xatirinə, düşünürəm, hərdən janrı dəyişmək olar. Əslində, təqdim etdiyim bu cümlələr axınının elə bir janrı da yoxdur. Bu fikirləri on il ərzində, müxtəlif vaxtlarda, daha doğrusu, gəldikcə kağıza köçürmüşəm. Gələcəkdə yenə belə cümlələr işarib üzə çıxacaq, ya yox, bilmirəm. On ilin nişanələrini bir yerə topladım, yeni gözlə nəzərdən keçirib üzərində işlədim.

Buradakı fikirlər insan düşüncəsinə daxil olan hər şey barədədir - həyat, ölüm, Tanrı, cəmiyyət, insan münasibətləri, təbiət, sənət... Bir az dərinlən baxılsa, həyat yeni təkrarlardan ibarətdir. Bu baxımdan cümlələrdə tanış məzmunlar da gözünüzdə dəyə bilər və həm də ona görə ki, insan yaddaşı mütəhərriqliyi səbəbindən digər yaddaşları büsbütün təkzib edə bilmir. Bu heç lazım da deyil. Hər halda işartılardakı ifadə şəklinin, deyim tərzinin tam fərdi olmasına inana bilərsiniz.

Düzü, lap uzaq illərdən atalar sözlərinin, xalq deyimlərinin, yazıçı, filosof və alimlərin düşüncələrindən süzülən hikmətli kəlmələrin vurğunuyam. Bəzən bir cümlənin balaca canında bütöv bir roman gücü çalxalanır.

Heç vaxt məhz işartı cümlələr, yaxud əksinə, cümlə işartıları yazım deyə yazı masası arxasına keçmədim. Daha ciddi saydığım yazılar işləyərkən, mütləq vaxtı, musiqi dinləyəndə... gəldi bu cümlələr. Deyim, biləsiniz, onlar elə sürətlə parlayıb-sönür ki, az qala sizə göndərdiyim həcmdə deyimləri tutub yazıya almağı vaxtın aniliyi baxımından çatdırı bilməmişəm. Ola bilsin onlar yenidən işaracaqlar, amma bəs yenə də ilk dəfə göründükləri kimi təsirli, yazıya alınmaq səviyyəsində əhəmiyyət kəsb edəcəklərimi? Bəli, janrın miqyasından asılı olmayaraq, söz işi həmişə müəmmadır.

Səmimiyyət üçün onu da deyim ki, buradakı işartıların bəziləri şeir toplularımın ara-bərsində, iki-üç səhifə həcmində yer alıb. Lakin həmin o az qismi də yenidən nəzərdən keçirmişəm.

Nəhayət, yazılarıma həssas münasibətinizə arxayın olub seçilmiş "İşartılar"ı diqqətinizə yetirirəm.

Qərar sizindir!

Hörmətlə, müəllif

2008-2009

Ona görə yazmıram ki, sözlər məni yaşadacaq. Ona görə yazıram ki, sözlər məni yaşadır.

Zaman keçəcək, sən olmayacaqsan. Amma pəncərənin önündə dikələn tut ağacı bir az da böyüyəcək, yenidən yarpaqlanacaq, yenə də əsən yellər onun budaqlarını bəzən şiddətlə, bəzən ehmal-ehmal tərpədəcək... Bizim xoşbəxtliyimizin ən mükəmməl mənzərəsi budur... həm də kədərimizin!

Bir ara şeir yazarkən qəliblərdən çox qorxurdum. Sonra anladım ki, kainatda qəlibsiz heç nə yoxdur. Sonsuzluğa qədər kiçilən zərrəcik də qəlib içindədir. Azərbaycan şeirində isə qəliblər, həm də mənanı diqtə edir. Qəlibdən gələn mənanı tutmağa qadir olan yazıçı heç tərəddüd etmədən sənətkar adlandırılmalıdır. Sənətkar dünyanın unudulduğu ən emosional yaradıcılıq anlarında belə, qəlibin içindədir. Əks halda, yaradılan əsər atributlardan birini, bəlkə də ən əsasını itirir. Bu, düşüncənin harmoniyasıdır. Bu, estetik parodur. Qəlib və onunla bağlı burada deyilənlər həqiqətdir. Fəqət, xəstə "peşəkarları" dərhal ayırd etmək gərəkdir. Onlar qəliblərin düşmənidirlər. Onlar qəlibləri rüsvay edirlər. Onların sanki bir məqsədləri var; əlaqlər kimi dörd yanı bürüyüb nadir çiçəkləri görünməz etmək!

İstərdim ki, bu dünyadan köçəndə boş-boşuna havaya sovurduğum vaxta görə mənə halallıq verəsiniz. O vaxta görə ki, həyatın dərin gerçəkliklərini və böyük kitabları oxumağa sərf olunmalıydı... Bağışlanmasın təmənnə olunan ayrı bir günahım yoxdur!

Orta məktəbdə, Allah qoymasa, bizə rus və alman dilini öyrədirdilər. Alman dili müəllimim almanca, rus dili müəllimim rusca bilmirdi. Təbii ki, heç bir şey öyrənmədim. Azərbaycan dili və ədəbiyyatını isə, demək olar ki, bütün məktəb üzrə ən yaxşı mən bilirdim. Ona görə yox ki, müəllimim güclü idi. Ona görə ki, onları mənə anam öyrətdi. Anam mənə həm də mərhəmətli olmağı öyrətdi.

Mən divi anamın südü qədər müqəddəs sayıram. Çünki div olmasa, nağıl olmaz. Yazıq o dünyanın halına ki, div sizdən ağılsızdır.

Lap əslinə qalanda, maddidən başqa yerdə qalan hər şey... yaddaşdır.

Elə də böyük fərq etməz ki, şahlar şairi və şairlər şahı Şeyx Nizami Gəncəvi bir fərd olaraq milli mənsubiyyətə farsdır, yaxud türkdür... Əsas olan budur ki, o, bütün bəşəriyyət üçün qənimət bir şəxsdir. Çünki böyük ustad, dərin düşüncəli Nizami Gəncəvi... DAHİDİR! Nizami Gəncəvi farsın olsa da, olmasa da fars Nizami Gəncəvinindir... Nizami Gəncəvi türkün olsa da, olmasa da türk Nizami Gəncəvinindir... Bu söz sıralamasını dünyada mövcud olan bütün xalqların sayı qədər artırmaq olar. Nizami Gəncəvi elə böyükdür ki, onun təfəkkürünün geniş miqyaslı aynasında əsasən fərasətli, elə o qədər də fərasətsiz hökmdarların müdaxiləsi ilə əmələ gələn çoxsaylı sınır təhrifləri, sərhədləri haşiyələyən girintilər, çıxıntılar, kəsintilər... nəinki dərhal ifşa olunur, həm də öz hökmünü, təsir gücünü itirir. Minlərlə səbəblər içində həm də buna görə nadir maddi, mədəni, mənəvi və əlbəttə ki, ədəbi hadisələr panoramasında Nizami Gəncəvi ayrıca və çox əhəmiyyətli bir hissədir. Və nəhayət, Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə sərf olunan enerji və dartışmalar onun sənətinin fəvqəladə qüdrətinin açılmasına, digər dillərdə, heç olmasa orijinala yaxın ifadəsinə sərf edilsəydi, onda biz zaman-zaman insanı ucaldan, kamilləşdirən söz sənətinə həqiqi xidmət etmiş olardıq. Nizami Gəncəvi elə böyükdür ki, onu təkbəşinə hər hansı bir xalq çəkib apara bilməz. Nizami nə farsın, nə türkün övladıdır, Nizami Yer planetinin övladıdır. Elə buna görə də bu tükənməz xəzinədən külli-ələmdə yaşayan hər bir kəsə pay düşür.

Həmişə söz mənə kömək eləyir. Hərdən də mən sözə kömək eləyirəm... Görəsən, oxucu bunu duyurmu?

2010

Pəncərədən baxıram. Qarşı yoldan bir qadın gəlir. Arvadıma bənzəyir. Amma o deyil. Çünki əlində yükü yoxdu.

Birdən elə olur ki, hər şey mənə şeir kimi görünür, hətta mətbəxin eyvanında küləyin ehmal-ehmal tərpətdiyi sarı soğan qabığı da...

Cümlənin sadəliyinə baxma. Çox zaman onu yazmaq üçün ömrün bütün əzablarını (lap olsun sevinclərini) təkrar yaşamaq lazım gəlir.

Həqiqət bir kimsədən asılı deyil; sonsuzluğun da sonunda həqiqət var, onsuz da o, nə zamansa üzə çıxacaq. Bizim vəzifəmiz imkan daxilində həqiqətin mümkün qədər tez üzə çıxmasına xidmət etməkdə. Amma üzə çıxan həqiqət adi bir qara qarışqanın məhvinə səbəb olacaqsə, mən o həqiqətə düşmənam!

İstisnasız olaraq bütün fəvqəladə işlər fəvqəladə vəziyyətdə - iki daşın arasında görülür... Sadə dillə desək, beşiklə məzar arasında...

Ən qədim misra: getməyə nə var ki, qayıtmaq olmur!

Həyatda bir dəfə yaşamaq çətindi! ...İki dəfə yaşamaq - mümkün deyil!

Canın-qanın bahasına yaratdığı on sarayın olsa da, ehtiyac yarandığı vaxtda əlin yetməyən evin bir kərpici də sənə deyil.

Qardaşın sənə saymırsa, əmin oğlundan nəşə ummaq caizmi?

Mən insanlara nifrət edə bilmirəm. Çünki buna vaxtım yoxdu.

Uşaq ölümü - işıq ölümü...

Elə adam tanıyıram; adam olmağına adamdı, amma eşşək adamdı...

Elə adam tanıyıram; doğulub, bilmir; həttə ölüb, onu da bilmir...

Bəzən insan ağlına elə qəribə fikirlər gəlir, onları ifadə etmək üçün mövcud olmayan, daha doğrusu, qeyri-ənənəvi iki yoldan birini seçmək lazım gəlir; ya ölüb yazmalı, ya da yazıb ölməlisən!

Mən sağlığında Allahına qovuşan yeganə şairəm, başqalarında necədir, bunu onlar özləri və təbii ki, bir də uca Allah bilir!..

Qorxma, gözün kor olunca oxu, ayrı bir gözün açılacaq.

Siz necə yazırsınız - yazın, mən ənənələrin yolunda şəhid olacağam. Ədəbiyyat qurban sevir!

Əgər şair digər dilə tərcümə olunarkən misralarının necə səslənəcəyini və nə mənə verəcəyini düşünərək yazırsa, artıq bu andan onun yazdığı tərcümədir.

Mən hamı üçün yazıram... Hamı susur... Axı niyə hamı susur? Axı mən hamı üçün yazıram...

Elə tərcüməçi tanıyıram, tərcüməsi tərcümə deyil, özü tərcümədi...

2011

Allahdan qorxan adam ən qorxmaz adamdır.

Allaha qovuşmağın ən nagüman və uzun yolu din, ən mütləq, ən qısa yolu elmdir.

Namaz o müsəlmanlara lazımdır ki, Allahla öz ürəyinin dilində danışmağa qüdrəti çatmır.

Dinlər insana mane olur, çünki onlar Allahı sevməyi yox, Allahdan qorxmağı moizə edir.

Allah "ol" deyir, Ana doğur, İnsan özü özünü yaradır...

Ağır xəstəyə baxın! Çünki onun gücü baxmaqdan savayı heç nəyə çatmır!

Aydan sadıq aşiq yoxdu. Milyard illərdir ki, Yerin tamaşasına durub...

Mənə elə gəlir sonda dünyanı qarışqalar yeyəcək. Bəlkə ona görə ki, bu ən balaca və ən güclü heyvanlar nə zamansa xırda olmaqlarının qisasını almaq fikrinə düşəcək. Belə final ədalətliymi? Son sözü nəhənglər deyəcək.

Görünür, soğan acısının cövhərində izah olunmaz bir şirinlik var. Başqa halda onu sürünənlər sinfinə aid olduğumuz mifik-bioloji çağlardan bu günə qədər beləcə şirin-şirin yeməzdik. Nə biləsən, bəlkə arılar ilk şirin balı acı soğanın çiçəklərindən çəkiblər.

Hər gün səhər-axşam dişini fırçalamadan beş rükət namaz qılan möminin imanını kamil saymaq olar, olmaz?

Qarabağı - içini dərd çürüdən Vətən torpağını nə ATƏT, nə BMT... Azərbaycan xalqının biri-birinə olan sevgisi xilas edəcək!

Azadlıq çox şirindi, böyüklərdə şəkər yaradır, kiçiklərin dişini çürüdür.

Ay işığı iki halda daha çox fərəh verir; bir sevən ürəklərə dolanda, bir də tağlar arasında quzu balası kimi yatışan ala-bula qarpızların üstünə düşəndə...

Həyat, sözün mütləq mənasında göz yaşlarından başqa bir şey deyil. Bəlkə buna görə insan, bədbəxtlik bir yana, xoşbəxtlikdən də ağlayır...

Bütün xidmətlərdən üstün olan tək bir xidmət var: vətənə xidmət! Bu, tək olan Allaha xidmətə bərabərdir!

Hər ögey qurbətin bitdiyi yerdə doğma və qəhərli bir vətən var...

Heç insafdan deyil ki, eyni dəyərli əzik və çirkələnmiş pula da, bankdan bu gün tədavülə buraxılan şax-şax əskinasa da eyni dəyerdə əmtəə verirlər; burada nəşə bir ədalətsizlik var!

Kimin xatirəsi yoxdursa, deməli, həyatı da olmayıb.

Müdrük insanın vəzifəsi yaratmaq və yaratdığını yaşatmaqdır. Çətin vəzifədir... Əslində, müdrük insanın əzablarının səbəbi də yaratmaq və yaşatmaqdır. Zəhmət çəkməyə dəyərmə? Müdrük insanın bu suala cavabı- çox-çox qədim və birmənalıdır: HƏ!

Tək qalmaq ən azı özünlə qalmaqdı, deməli, tək qalmaq mümkün deyil.

Allaha min şükür ki, balalarım şan-şöhrət və pul dalınca qaçmadılar, yoxsa onların bu sayaq davranışı məni də korlayardı.

Öz evində, eləcə də ayaq basdığı bütün digər evlərdə özünü xoşbəxt sayan insan ideal insandır (Həkimdən dəlilik kağızı olmamaq şərti ilə).

Siz ey qara gözlü, qonur gözlü, ala gözlü dostlar, siz nədən həqiqəti görmürsünüz? Axı siz baxırsınız!

Mənim pəncərəmdən baxanda şəhər yatır. Sənin pəncərəndən baxanda nə baş verdiyini bir Allah bilir, bir də sən.

Özünəvurğunluq qarşılığı olmayan sevgidi, bir növ qız evində toydu, oğlan evinin xəbəri yox!

Mənə görə ən əsas adın təmizliyidi... Məsələn, süfrəmin çıxarını da elə kisəyə yığıb atıram ki, zibilimin nədən ibarət olduğunu görən və buna görə məni qınayan olmasın!

Bir şair deyib: valideynlərin istedadı övladlarda dincəlir... Mənsə deyirəm: valideynlərin istedadı övladlarda türmə çəkir. Hətta o övlad bütün ömrü boyu birçə dəfə də olsun məhkəmə binasının dəhlizinə ayaq basmasa belə...

Yaxşı kitabı bu gün oxu, sabah vaxtın olmaya bilər.

Oxuduğun barədə düşünməmək yeyib həzm etməməyə bənzəyir.

Həqiqi şair Şirinin eşqinə qaya çarpan Fərhad kimidi. Onun korşalmış düsərdən (çapacaqdan), qayanın sərtliyindən və hava şəraitindən incimək haqqı yoxdur...

Şeir mənim götürmə uşağımdı. Onu bir mənəbə çatdırmasam, gorum çatdayar. Bəlkə də bu səbəbdən tanrı mənə yaşamaq izni verir...

O şair xoşbəxtidir ki, anlayanı var və yaxud olacaq...

Ana dili də daxil ən azı iki dili mükəmməl bilən, başqa dildə yaradılmış ciddi əsəri bir başqa dildə, olduğu kimi yenidən yaradan sənətkara tərcüməçi deyilir.

Yəqin ki, başqalarında başqa adlar var, amma mən ilk dəfə sözün canlı olduğunu, nəfəs alıb çırpındığını anamı dinləyərkən, Seyran Səxavətin və Məmməd Arazın şeirlərini birinci dəfə oxuyarkən hiss etmişəm. Bədii sözün canlılıqdan daha vacib olan atributu yoxdur. Bütün canlılar kimi canlı söz də təbii vergidən doğulur.

Əksər hallarda çətin yazılan əsər rahat oxunur. Əlbəttə, istisnalar da var.

Başqasının söz bostanına oğurluq girən şairin dili topuq çalar...

Mən özümü nə 60-cı, nə 70-ci, nə də 80-ci illərin ədəbi nəslinə aid edirəm, sadəcə Qarabağ nəslindənəm, tərbiyəçim Azərbaycan ədəbiyyatıdır.

DAVAMI VAR

◆ Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq

Qorxmaz QULİYEV

Mirzə Cəlil yaradıcılığı: xaos və kosmosun cazibə sahəsi

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində həm xarici, həm də daxili hərəkətin formaları son dərəcə rəngarəngdir: onlar gah bir-birilə ziddiyyət təşkil edir, gah da bir-birini tamamlayır, çulğalaşır, virtual səciyyə kəsb edir. Bəzən gözlənilmədən xarici və daxili hərəkət bir-birini növbəli şəkildə əvəzləyir. Bu, şübhəsiz ki, müəllifin yaratdığı nəsr və dram nümunələrində xaosdan və kosmosdan istifadəyə təsir göstərir. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, Məmmədquluzadənin bütün əsərləri bu və ya digər dərəcədə oturuşmuş kosmik durumun təqdimi ilə başlanır. Sonra bu durum xarici amillərin təsiri ilə xaotik səciyyə kəsb edir.

Yazıçının “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində kosmik “qara dəlik” təsiri bağışlayan durğunluq hökm sürür: kənd “Yaxın Şərq” adlanan durğunluğun eyni zamanda həm simvolu, həm də mərkəzidir (Hamletin təbircə desək, “Yaxın Şərq nəhəng durğun məkan, onun ən durğun nöqtəsi isə Danabaş kəndidir”), onun sərhədlərini müvəqqəti tərk edən “güclü” Xudayar bəy durğunluğu daha da kəşfləşdirməkdən ötrü dərhal geri qayıdır. Zəif Məhəmməd həsən əmi isə, bütün səylərinə baxmayaraq, kəndin orbitindən kənara çıxıb bilmir: kənd Xudayar bəydən bir alət kimi istifadə edərək onun Kərbəla səfərinə imkan vermir. Kənddən kənarda, şəhərdə yaşayan “nəçərnək”, qazi, qlava, karvansara sahibi Kərbəlayi Cəfər bütün fəaliyyətləri ilə Danabaş kəndinin maraqlarına xidmət edirlər: Danabaş kəndinin durğunluğu - anti-kosmosu cazibə dairəsində olanların hamısını udur, öz qanunlarına tabe edərək özünü kücləşdirir. Deməli, cismən kənddən kənarda olsalar da, ruhən onun içindədirlər və əslində, şəhərin də “danabaşlaşması” üçün, kənddə mövcud olan qayda-qanunun, düşüncə və fəaliyyət tərzinin şəhərə də nəql olunması üçün əllərindən gələni əsirgəmir.

Əsərdə hökm sürən bu durum müəllifin təhkiyə probleminə yanaşmasında da özünü büruzə verir. Povestin “Bir yüngülvari müqəddiməsi”ndə Məmmədquluzadə əvvəlcə qəzetçi Xəlili və onun dostu Lağlağı Sadiqi əsərin “qoşalaşmış” təhkiyəçisi kimi təqdim etmək istəyir: Lağlağı Sadiq nəql etməli, Qəzetçi Xəlil isə, onun dediklərini qələmə almalıdırlar. Bu iki nəfərin təh-

kiyəçi qismində seçilməsini təsadüfi hesab etmək olmaz: onlar Danabaş kəndi ilə münasibətdə, bir növ, ikili statusa malikdirlər. Qəzetçi ilə Lağlağı, bir tərəfdən, kənd sakinləridir, burada baş verənləri hamı ilə bir yerdə yaşayırlar, digər tərəfdən, bütün təvazökarlıqlarına baxmayaraq (bu cəhətdən Qəzetçi Sadıqın “Doğrudur, mən bir az incimışəm kəndimizdən; amma bu kəndimizin pisliliyinə dələlət eləməz ki! İki yüz mənim kimi dılığır adam incisin bizim kənddən, bundan belə bizim kəndə genə pis demək haqdan kənar olar” sözləri səciyyəvidir), müstəqil düşüncə sahibləri kimi, kənddə cərəyan edən hadisələrin fəvqündədirlər. Məmmədquluzadədə bu niyyətin yaranmasının və onu həyata keçirmək cəhdinin bir sıra səbəbləri mövcuddur. Bəzilərinə toxunaq: birincisi, müəllif təhkiyəsinə obyektiv xarakter vermək və onun kənddə cərəyan edən hadisələri bütün təfərrüatları və incə çalarları ilə təqdim etmək üçün həm cismən [Qəzetçi Xəlil dostu ilə özünü müqayisə edərək deyir: “Onun (Lağlağı Sadıqın - Q.Q.) boyu ucadı, mənim boyum alçaqdı, amma mən doluyam. O, çox qaradı və kosadı, amma mən ağımtil və topsaqqalam”], həm də dünyaduyum və kənddə cərəyan edən hadisələrə münasibət baxımından (Qəzetçi Xəlil üzleşdiyi hadisələri fiksə edib qələmə almaqla kifayətlənir və onları dəyərləndirməkdən, şəxsi münasibətini ifadə etməkdən imtina edir; Xəlil ilk baxışdan real şəxs kimi təqdim olunmasa da, faktiki olaraq anonim təhkiyəçi funksiyasını icra edir. Halbuki, Sadıq “ayaması”na uyğun olaraq, baş verənləri özünün “lağlağı” süzgəcindən keçirir və istehza vasitəsilə hadisələrin dərin faciəvi qatına nüfuz etməyə nail olur) təhkiyəçilər cütünü vasitəsilə həyata keçirməyi planlaşdırır və sonra da qərribə şəkildə onların “xidməti”ndən imtina edir. İkincisi, müəllifin iki şəxslə təhkiyəçidən imtina etməsinin, daha doğrusu, onları təcridən “əridib” şəxssiz təhkiyəçi instansiyaya müraciət etməsinin əsas səbəbi Danabaş kəndinin özünün kirəcləşmiş “kosmik” strukturunun və burada cərəyan edən hadisələrin həqiqətlərini anonim təhkiyəçi vasitəsilə adekvat şəkildə ifadə etməyə can atması ilə bağlıdır. Belə ki, əgər C. Məmmədquluzadə öz ilkin proyektini həyata keçirsəydi, yəni təhkiyəçi qismində Qəzetçi Xəlil və Lağlağı Sadıq çıxış etsəydilər, müəllif onların hadisələrə müdaxiləsinin və dəyərləndirməsinin qabağını ala bilməzdi. “Qəzetçi” nə qədər “obyektiv olsa da, kənddə cərəyan edən hadisələrə ən azı implisit səviyyədə öz münasibətini bildirməyə məhkumdur. Lağlağı Sadıq da kənd sakinlərinin sərgüzəştlərini adi, ciddi şəkildə nəzərdən keçirə bilməz; o istər-istəməz onları “adamdolayan”, “ələ salan” lağlağaçı süzgəcindən keçirməyə məcburdur. Bu iki “yarım-kənar” (Xəlil və Sadıq Danabaş kəndində yaşasalar da, burada cərəyan edən hadisələrdə nə birbaşa, nə də dolayısı ilə iştirak etmirlər) şəxs bu və ya digər şəkildə kəndin durğun kosmosuna xaotik element daxil edə bilirlər. Buna görə də məhz Danabaş kəndinin həqiqətlərinin adekvat şəkildə təsvir olunmasının zəruriliyi müəllifi öz şəxslə təhkiyəçilərinin xidmətindən imtina etməyə sövq edir. Lakin bu o demək deyildir ki, müəllif bu iki “kənarlaşdırılmış” təhkiyəçinin ifadə edə biləcəkləri prinsiplərdən tamamilə imtina etmişdir. Müəllif kəndin özünü təhkiyəçiyə çevirmişdir: Danabaş, bir növ, özü öz təhkiyə-güzgüsünə çevrilir və Xudayar bəyin siması kimi qroteskvəri həqiqətlərini tamaşaçı-oxucularına çatdırır. Bu kontekstdə qəzetçi ilə lağlağı da yoxa çıxırlar - onlar aramsız şəkildə C. Məmmədquluzadənin məşhur və təkrarolunmaz sintaksisi vasitəsilə hadisələrin gedişindən boylanıb özlərini bürüzə verirlər.

“Eşşəyin itməkliyi” - məlum/naməlum səbəblərdən çoxdan Kərbəlaya ziyarət etmək həsrətində olan Məhəmməd həsən əminin və bu niyyətin həyata

keçirilməsi üçün yeganə nəqliyyat vasitəsi olan eşşəyin yoxa çıxması Dana-baş kəndində bərqərar olmuş kosmosda (mənfi kosmosda!) təbəddülatın əmələ gəlməsinə səbəb olur. Düzdür, bu hadisə kənddə hökm sürən, sakinlərin böyük əksəriyyətinin mənəvi-ruhi və psixoloji xüsusiyyətləri sayəsində kireclənmiş durumu köklü şəkildə dəyişdirmək gücündə deyil, lakin kəndin üç nöqtəsində - Məhəmmədhəsən əminin, Zeynəbin və "eşşəyin itməклиyi"nin təşkilatçısı Xudayar bəyin evində xaos qasırğasının əsməsinə səbəb olur.

Danabaş kəndinin mövcud kosmik durumu onun mənfi dəyərlər üzərində təşəkkül tapması ilə bağlıdır. Müəllif Məhəmmədhəsən əminin taleyinin, "indi və burada" üzləşdiyi problemlərlərin timsalında yığcam şəkildə kəndin mənəvi durumunu "rekonstruksiya" etməyə çalışır: "Vəssalam ki, ruzgar bu kişinin üzünə gülmüyübdü. Məhəmmədhəsən əmi olardı on-on iki yaşında ki, atası Hacı Rza vəfat elədi. İki il keçməmişdi anası öldü. Yaxşı dövlət qalmışdı mərhum atasından: neçə zəmilər, neçə ilxılar, nə qədər fərş, çoxlu pul. Amma çox heyif! Elə ki, Hacı Rza və övrəti öldülər, Məhəmmədhəsən əmi qaldı başsız-paraxsız. Əmiləri dövləti bir ilin içində dağıtdılar, axırda bir barmaq hesabı göstərdilər."

Danabaş kəndinin ən sadələvh, ən səmimi, ən üzüyola sakininə qarşı edilən haqsızlıq bu məkanda antiharmoniyanın, antimənəviyyatın, antikosmosun (antikosmos kosmosun əksidir, lakin xaos deyil, xaos hərəkətdir, nə ilə nəticələncəyi bilinməyən çılğın hərəkətdir, xaos yeni kosmosa hamilədir; antikosmos hərəkətsizlikdir, durğunluqdur, qısırdır; Danabaş antikosmosun ideal təcəssümüdür) oturuşmasına təkan verir. Antikosmos prinsiplərinin hökm sürdüyü məkanda Xudayarın "katda" vəzifəsinə təyin olunması, "Xudayar bəy"ə çevrilməsi təbiidir.

Danabaşda sakinlərin gözü qarşısında Məhəmmədhəsən əmiyə qarşı edilmiş haqsızlıq və onların biganə seyrçi münasibəti gələcəkdə bu məkanda antikosmosun bərqərar olmasına münbit zəmin hazırlamışdır. Əsil antikosmos Xudayarın Danabaşda aparıcı fiqura çevrilməsi, "meydan sulaması" ilə təşəkkül tapır. Təhkiyəçilər bu "çevrilmə"nin dəqiq tarixini də göstərirlər: iki il əvvəl "adətə görə" camaatın seçdiyi "katda" bu dəfə yuxarılar tərəfindən əhalinin rəyi nəzərə alınmadan təyin olunmuşdur. Buna səbəb günü bu gündə - XXI əsrin əvvəllərində də Azərbaycan cəmiyyətində insanlararası münasibətləri səciyyələndirən qohumbazlıqdır: "...iki il bundan əqdəm Xudayar bəy qlava yanında çavuş idi. İş elə gətirdi ki, qlava Xudayar bəyin anasını siğə elədi. Aşkardı ki, qlava öz səmtini qoyub, özgəni katdalıqda saxlamayacaq. Bir həftənin içində katdanı qısnayıb, qulluqdan kənar elədi. Bir neçə vaxt kənd qaldı katdasız. Xülasəyi-kəlam, camaat bir vaxt gözünü açdı gördü ki, Xudayar bəy katdadı ki katdadı".

Xudayar bəy təkcə "Danabaş" adlı antikosmosun mərkəzi fiquruna çevrilmir, o, həmçinin öz cismani eybəcərliyi ilə, bədheybətliyi ilə onu "əyaniləşdirir", simvolizə edir: "Boyu ucadı, saqqalı, qaşları tünd qaradı. Üzü də qaradı, çox qaradı, gözləri lap qaradı, bir tikə ağ yoxdu gözlərində... Burnu əyridi, amma pis əyridi. Əyri də var, əyri var... Burnunun yuxarı tərəfindən bir sümük dikəlib. Sümük düzdü, amma aşağısının əti xoruz pipiyi kimi düşüb sol yana". Əsərdə son dərəcə konkret, realist ştrixlərlə təqdim olunmuş bu təsvir paradoksal şəkildə irrasionallaşır, rəmzə çevrilir, Danabaşın bütün insanların, təbiətinə sirayət edir: Xudayar bəyin siması ilə bağlı israrla dəfələrlə təkrar olunmuş "qara" sifəti simvolik mənə kəsb edir; "qara" katdanın sifətindən, gözlərindən ayrılıb Danabaş kosmosunu tutqun boyalara qərq edir.

Heç də təsadüfi deyildir ki, povestdə təbiət təsviri qətiyyən yoxdur; burada ağac bitmir, ot göyərmir, günəş çıxıb-batmır, gecəylə gündüz bir-birini əvəz etmir, fəsillər dəyişmir - burada tam durğunluq hökm sürür... Povestdə təbiət təsviri yoxdur; katdanın ayağı dəyən yerdə ağac bitmir, ot göyərmir: "Xudayar bəyin girdiyi yer əsla həyəətə oxşamırdı, çünki burada dörd divardan savayı bir şey yox idi... Bəlkə bura qazinin dal həyətidir; çünki bu şəhərdə ev yoxdur ki, onun bağçası olmasın." C.Məmmədquluzadə Danabaşda antikosmosun bərqərar olmasının iki günahkarının - müəllifinin - Xudayar bəyin və qazinin görüş yerinin "alçaldılmış", "aşağılanmış" naturalist səciyyəli, boz rənglərə boyanmış təsvirini verir: "Həyətin bir səmtində var idi əngənək, yanında çoxluca yuyulmuş paltar qalanmışdı; ərov, yəni paltarın çirkli suyu axıb gəlib, qapının yanında göl durmuşdu." Sanki müəllif bilərəkdən təbiətin rəngarəngliyini, hərəkətini Danabaşda və şəhərdə bərqərar olmuş antikosmosun hüdudlarından uzaqlaşdırır, çünki təbiətin dinamikası ilə Danabaşın durğunluğu bir-birini inkar edir; onların uyuşması qeyri-mümkündür.

Danabaş kəndində antikosmosun bərqərar olması da, burada müəyyən nöqtələrdə xaosun meydana gəlməsi də Məhəmməd həsən əminin ömür yolu ilə - ona qarşı edilən haqsızlıqlarla bağlıdır: Xudayar bəy yeddi manatdan ötrü onun eşşəyini girova qoymaqla Danabaşda xaosun əsasını qoyur. (Bu kontekstdə Xeyirə - mələk təbiətli Məhəmməd həsən əminin arzusunun gerçəkləşməsinə xidmət etməli olan eşşək obrazı Şərin bərqərar olmasına, bir neçə ailənin dağılmasına, Məhəmməd həsən əminin niyyətinin ürəyində qalmasına, onun oğlunun vaxtsız ölümünə, kosmik vüsət kəsb edən faciəvi hadisələr silsiləsinə səbəb olur. Eşşək obrazı ilə bağlı azərbaycanlı düşüncə tərzinə xas olan yüngül apriori yumor acı sarkazma çevrilir. Müəllif bunu əsərin adının - "Eşşəyin itməkliyi" söz birləşməsinin sintaksisi ilə vurğulayır).

Paradoksal şəkildə kənddə hökm sürən durğunluğu nəinki ləğv etməyən, müəyyən mənada onu daha da dərinləşdirən və vurğulayan bu xaos bir neçə məkanda lokal faciələrə meydan açır: "Məsələ, indi bu saat burada Xudayar katda ləzzətnən yığılıb yatdı. Amma elə bu saat Danabaş kəndində üç yerdə matəm qurulubdu... biri Məhəmməd həsən əminin evində, biri Xudayar bəyin öz evində, biri də Xudayar bəy istəyən övrətin, yəni Zeynəbin evində. Deməli, birincisi, Məhəmməd həsən əminin arzusu xəyala dönür, sonralar onun kiçik oğlu "eşşəyin itməkliyi"nin dərdinə dözməyib dünyasını dəyişir; ikincisi, Xudayar bəyin arvadı boşanmaq, küçəyə atılmaq təhlükəsi ilə üzləşir; üçüncüsü, Zeynəb bütün varlığı ilə nifrət etdiyi Xudayar bəyə ərə getməyə məcbur olur, sonsuz mənəvi və cismani məşəqqətlərə məruz qalır.

Eşşəyin itməkliyi ilə bağlı yaranmış xaos paradoksal şəkildə Danabaş kəndində bərqərar olmuş antikosmosu nəinki ləğv etmir, əksinə, onun möhkəmlənməsinə səbəb olur. Bu, Danabaş antikosmosunun "nüvəsi" olan Xudayar bəyin kənddə mövqeyinin möhkəmlənməsinə - "çəkisi"nin artmasına, bir sözlə, antikosmosun bərqərar olmasının əsas şərti olan mərkəzəqaçma meyillərinin güclənməsinə səbəb olur.

Danabaş kəndinin antikosmosa çevrilməsi prosesi Xudayar bəyin Zeynəb ilə evlənmək sevdasına düşməsindən xeyli əvvəl - atası rəhmətə gedəndən sonra Məhəmməd həsən əminin var-dövlətinin doğma əmiləri tərəfindən əlindən alınmasının doğurduğu xaosla başlanmışdır. Lakin təbii ki, bütün ümumbəşəri dəyərləri inkar edən bu xaosun zəminində təşəkkül tapmış antikosmos öz strukturu etibarilə kosmosu xatırladır. Lakin onun nizamı harmoniya yox, harmoniyanı təqlid edən, onun surroqatı olan antiharmoniya

əsasında qurulmuşdur: yetimin var-dövlətinin əlindən alınmasına şərait yaradan durum harmoniya kimi dəyərləndirilə bilməz.

Məhəmmədhəsən əminin eşşəyinin itməkliyinin təkan verdiyi yeni kaos - Kərbəlayi Heydər dünyasını dəyişəndən sonra Xudayar bəyin onun arvadı Zeynəbi almaq iddiasını bəyan edəndən sonra başlayır. Bu yeni kaos köhnə kaosun davamıdır, sürəklidir, mərhələ-mərhələ artıq Danabaşda bərqərar olmuş antikosmosun möhkəmlənməsinə səbəb olur.

Kərbəlayi Heydər vəfatı ailəsi üçün ağır sarsıntı olsa da, ilk dövrlərdə onun üzvlərini birləşdirən bağların qırılmasına səbəb olmur: Zeynəblə oğlu Vəliqulu arasında qarşılıqlı anlaşıma ailə daxilində harmoniyanın qorunub saxlanmasına şərait yaradır. Lakin Xudayar bəyin ailənin həyatına son dərəcə kobud və təcavüzkar müdaxiləsi insanlararası münasibətlərdə daxili ruhi təlatümə, çaxnaşmaya - xaosa səbəb olur. Əsərdə bu təlatüm kompleksi müəllif tərəfindən incə və lakonik ştrixlərlə təsvir olunmuşdur. Xudayar bəyin bu ailəyə vurduğu zərbəni onun hər bir üzvü həm bir yerdə, həm də ayrı-ayrılıqda yaşayır: "bir yerdə" bu kontekstdə birləşdirici deyil, təcridedic faktor rolunu oynayır və mərkəzdənqaçma meyillərinə meydan açır: ilk dəfə Danabaşda hökm sürən şər qüvvələr yırtıcı Xudayar bəyin təmsalında qarşısızalmaz xaos gücə - qüdrətə çevrilib, Zeynəbin ailəsini ağır faciəyə düçar edirlər və ailənin bütün üzvləri ləyaqətli gələcəkdən məhrum olurlar. Zeynəbin oğlu, dünyada yeganə dayağı olan Vəliqulu ömründə ilk dəfə real mənəvi-ruhi əngəllə üzleşir: o ya evin yeganə kişisi kimi ailəsinin, anasının ləyaqətini qorumaq, ya da primitiv instinktlərin qurbanına çevrilməkdir. Vəliqulu bu sınaqdan alnıaçıq çıxıb bilmir, Xudayar bəyin təzyiqinə tab gətirə bilmir. Deyiklisini itirmək təhlükəsi onu anasından imtina etməyə məcbur edir; o, bir tərəfdən, cəmiyyətin bütün təsisatlarının ardıcıl şəkildə təlqin etdikləri köləlik ideologiyasının qurbanıdır, digər tərəfdən, hələ bir şəxsiyyət kimi yetişməmişdir.

Əsərdə cərəyan edən bütün sonrakı hadisələr - Məhəmmədhəsən əminin "nəçərnəy" in divanxanasına getməsi, Xudayar bəyin fırlıdaq işlədib istəyinə nail olması, Vəliqulunun ilk baxışdan heç bir məntiqə sığmayan hərəkətləri (əvvəlcə Xudayar bəyin qızı ilə evlənmək naminə öz ailəsini dağıtması, sonra isə, "kənüllü" olaraq öz deyiklisindən imtina etməsi), əslində, antikosmosun insanlarda formalaşdırdığı kölə psixologiyasının məntiqinə uyğun gəlir. Xudayar bəyin planlarının həyata keçməsində həlledici rol oynayan "eşşəyinin itməkliyi" ilə xaosa məruz qalan Danabaş kəndində, nəhayət, antikosmos yenidən bərpa olunur. Eşşəyin tapılması ilə bağlı həтта oğul itkisini belə unudub Xudayar bəyin canına dua oxuyan Məhəmmədhəsən əmi antikosmik durumu təsbit edir.

Kafkanın "Qəsr" romanında olduğu kimi, C.Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" povesti də Şəhər və Kənd tərkib hissələrindən təşkil olunmuş antikosmosdur. Lakin bu kosmos konsepsiyaları arasında iki prinsipial fərq mövcuddur: birincisi, əgər Kafkanın əsərində Şəhər aparıcı, kənd tabe instansiyadırsa, azərbaycanlı yazıçının povestində Kənd antikosmosun mərkəzidir; ilk baxışdan Kənd "nəçərnəy" in, qazinin, qlavanın təmsalında Şəhərin dedikləri ilə durub-oturur. Lakin bu, əslində, imitasiyadan başqa bir şey deyildir - Danabaş kəndi insanlararası münasibətlərin prinsiplərini Şəhərə diktə edir, o da bu prinsiplərə uyğun hərəkət edir. İkincisi, Kafkanın antikosmosu özünə qapalı, daralan məkandır, onun qanunları yalnız burada işləyir; Yerölçənin bu məkana daxil olmasına imkan verən körpü geriye qayıtmağa "icazə" vermir - yalnız bir tərəfə daxil olmağa şərait yaradan "os-

mos"dur. C.Məmmədquluzadənin antikosmosu genişlənən məkandır; Danabaş genişlənən antikosmosdur; Kənd Şəhəri fəth etməklə kifayətlənmir, özünün antikosmik, antimənəvi ideologiyasını bütün dünyaya yaymaq istəyir. Bununla yanaşı, bir paradoksal məqamı da qeyd etmək lazımdır - prinsiplərini dünyaya yayan Danabaş ayrı-ayrı fərdlərin öz hüduqlarından kənara çıxmasını əngəlləyir. Bu baxımdan "eşşəyin itməkliyi" rəmzi xarakter daşıyır. Təmsilçisi Xudayar bəy vasitəsilə Məhəmməd həsən əmini nəqliyyat vasitəsindən məhrum etməklə Danabaş kəndi kənardan ruhi-mənəvi dəyərlərin öz məkanına sirayət etməsinin qabağını almağa çalışır: Xudayar bəy paradoksal şəkildə lokal kaoslar yaratmaqla, Danabaşın durğunluğunun təminatçısı rolunda çıxış etməklə yanaşı, həm də bu məkana girişə-çıxışa nəzarət edən keşikçi-osmosdur. Bir cəhət də "Qəsr" ilə "Danabaş kəndinin əhvalatları"nı bir-birindən fərqləndirir: Kafkanın yarımçıq romanında Qəsrdə bərqərar olmuş durumun zamanı və məkanı mistikaya bürünmüşdür; onun mənşəyi haqqında nə müəllifin, nə də personajların bir məlumatı var. Halbuki, C.Məmmədquluzadənin bitkin povestində hadisələr Rusiya imperiyasının ucqar guşəsində XIX əsrin sonlarında cərəyan edir və müəllif burada oturmuş antikosmosun yaranmasının səbəblərini kifayət qədər ətraflı və inandırıcı şəkildə izah etmişdir. C.Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" (1894) və F. Kafkanın "Qəsr" (1921) əsərlərinin məkan strukturu baxımından oxşarlığı özgələşmə prosesinin tək cə fərd (mikrokosmos) səviyyəsində deyil, həmçinin məkan (makrokosmos) müstəvisində bürüzə verməsindən, onların qarşılıqlı şəkildə bir-birini şərtləndirməsindən xəbər verir.

"Poçt qutusu" hekayəsində, "Danabaş kəndinin əhvalatları"ndan fərqli olaraq, kaos durğunluğun "doyması"nın nəticəsi kimi yox, iki müxtəlif səciyyəli kosmosun - şəhərin və "İtqapan" kəndinin dünyaduyum və dünyagörüş səviyyəsində hərəkəti münasibətlər kimi meydana gəlir. Bu iki kosmos arasında ağa (şəhər) - qul (kənd) münasibətləri mövcuddur: mikrokosmos səviyyəsində Novruzəli virtual olaraq Xana, gerçəklik baxımından katdısına, makrokosmos səviyyəsində isə, kənd şəhərə tabedir: Novruzəlinin Xandan asılılığı "burada və indi" hökm sürən və insanlararası münasibətləri nizamlayan qanunvericiliklə deyil, vaxtilə mövcud olmuş, indi də ətalət qanunu ilə davam edən münasibətlər sistemi ilə müəyyən olunur; Vəli - xan itqapanlıdır, lakin rus müstəmləkəçilik idarə üsulunun bərqərar olması ilə bağlı köhnə xan - kəndli münasibətlər sistemi ləğv olunmuşdur və onun doğma kosmosla əlaqələri birtərəfli xarakter kəsb etmişdir: yerliləri əvvəlki kimi Xanın yanına gəlib-gedir, onun qulluğunda dururlar - əvvəlki kimi onu ağaları hesab edirlər. Novruzəlinin hər dəfə Xanın yanına "əlidlolu" gəlməsi, onun hüznündə ikiqat əyilib salam verməsi İtqapan kosmosunun artıq real həyatda qüvvədən düşmüş, lakin insanların şüurunda hökm sürməkdə davam edən qanunlarla yaşamasından xəbər verir. Xan isə, psixoloji ovqat baxımından yerlilərinə "ağa" münasibəti sərgiləməklə yanaşı, həm də "şəhərliləşib", şəhər kosmosunun qanunlarına uyğun yaşayır və hərəkət edir. Deməli, şəhər-kənd münasibətlərində keçmişlə indi çulğalaşır, bir-birini tamamlayır, Xanın təmsalında keçmiş feodal münasibətlər sistemi müasir rus müstəmləkəçilik idarə üsulu ilə birləşib üzvi vəhdət təşkil edirlər. Lakin paradoksal şəkildə Novruzəlinin bilməyərək həyata keçirdiyi kobud müdaxiləyə qədər şəhərlə kənd arasında "dinc yanaşı yaşamaq" prinsipi hökm sürür; şəhər xaosluq meyillərin meydana gəlməsindən ehtiyat edib itqapanlıların dünyagörüşündə köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsində maraqlı deyil,

itqapanlılar da faktiki olaraq “doğma” Xanın və yad “nəçərnii”in idarə etməsi arasında prinsipial fərq görmürlər; sadəcə olaraq, əgər undan, toyuq-cücədən gətirib Xanla təmasa girmək mümkündürsə, Nəçərnii Kafkanın “Qəs” əsərindəki Qraf kimi əlçatmaz olub - o özgədir. Amma bütün bunlara baxmayaraq, Kənd özünün yaşam tərzini, üstün tutduğu dəyərləri qoruyub saxlaya bilir və bu baxımdan Şəhərin müdaxiləsi ilə üzləşmir.

“Poçt qutusu” əsəri mahiyyəti etibarilə iki oturuşmuş kosmosun toqquşması nəticəsində hər iki tərəfdən fərdlər səviyyəsində (Kənd tərəfdən Novruzəlidə, Şəhər tərəfdən poçt məmurunda) xaotik meyillərin yaranmasına və yaşanmasına həsr olunmuşdur. İlk baxışdan avam kəndli ilə adi məmur arasında olan münasibət lokal xarakter daşıyır (Xan məktubunu vaxtında göndərə bilmir, günahsız poçt məmuru əzişdirilir, bu “epoxal” toqquşmanın əsil qurbanı Novruzəli həbsxanaya düşür) və məlum kosmosların durumuna, onların arasındakı münasibətlər sisteminə köklü təsir etmək iqtidarında deyil.

“Ölülər”də hökm sürən durumla bağlı əsərin ümumi kontekstindən çıxış edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, vaxtilə “İrəvan şəhərlərindən biri”nin sakini, Hacı Həsənin oğlu xaricə təhsil almağa getmiş, vətənə dönəndən sonra doğma şəhərinin kosmosunu fərqli prinsiplər əsasında yenidən qurmağa cəhd göstərmişdir. Lakin onun təklifləri qəbul olunmamış və şəhər özünün kosmik nizamına uyğun yaşamaqda davam etmişdir. Şəhərin təcavüzkar müqavimətinə tab gətirməyən İsgəndər daxilən sınımış, öz qayda-qanunları ilə yaşamaqda davam edən şəhərin lazımsız, toplum tərəfindən tənqid hədəfi olan Kefli İsgəndərə çevrilmişdir. Müəllimin Cəlala öyüd verməklə bağlı xahişinə cavabında onun özü toplumla aralarında mövcud olan uçurumu aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: “Baş üstə, baş üstə, nəsihət edərim. Amma bunu de ki, mənim sözümə qulaq asan kimdi? Odu, Allahın iti də mənim sözümə baxmır.”

Əsər İsgəndərin kiçik qardaşı Cəlalın “müəllimlə qabaq-qabağa oturub dərs oxuması” ilə başlayır; bu, şəhərdə “sarsılmaz” nizamın hökm sürməsindən, indi və burda həyatın axarında heç bir köklü dəyişikliyin baş vermədiyindən xəbər verməyə xidmət edir. “Ölülər” də şəhərdə bərqərar olmuş özünəməxsus sabit durum hökm sürür. Bütün fərqlərinə baxmayaraq, bu durum “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda əks olunmuş durğunluğu xatırladır: burada İsgəndər əbədi araq içməyə, rastına düşənləri ələ salmağa, hacılar mövhumata köklənmiş durumun müəyyən etdiyi prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərməyə məhkumdurlar. Şəhər kosmosunda heç bir köklü dəyişikliyin baş verə bilməyəcəyini İsgəndər qardaşının labüd şəkildə vaxtilə özünün keçdiyi yolu təkrar edəcəyinə əminliyi ifadə etməklə bunu vurğulayır: “...and olsun Qara ağac pirinə ki, sən də mənim kimi dərs oxuyub qurtarandan sonra, başlayacaqsan İsgəndər dadaşın kimi küplərin dibində yatmağa.” Son dərəcə güclü və sarsılmaz təsiri bağışlayan mövhumat bu əbədi “kosmos”un zamanəti qismində çıxış edir. İlk baxışdan insanlararası münasibətlərdə harmoniya hökm sürür: insanlar can deyib can eşidirlər, eyni dəyərlərlə yaşayırlar.

Lakin əsərdə əvvəlcə kimliyi dəqiqləşdirilməmiş “bir kişi”nin tövşüyə-tövşüyə içəri girməsi və ucadan Hacı Həsən əmini xəbər alması naməlum səbəblər ucundan şəhərdə nizamın pozulması ərəfəsində olmasına işarədir. Hacı Həsənin “çox havalı və ləhləyə-ləhləyə” gəlməsi, müxtəlif adamların Hacı Həsənin evinə tökülüşməsi “mücüzə”nin - Xorasanda dünyasını dəyişmiş Kərbəlayi Fətullahın, onunla birlikdə həmin diyarda bütün ölmüşlərin “dirilməsi”nin təkan verdiyi xaotik meyillərin meydana gəlməsinə, şəhərin ruhi

iqlimini tamamilə dəyişdirməsinə dəlalət edir. Dünyanı lərzəyə salan yenilik cəmiyyətdə güclü çaxnaşmaya səbəb olsa da, insanları bir-birindən ayırmır, əksinə, “ölülərin dirilməsi” möcüzəsinin ətrafında daha da sıx birləşməsinə səbəb olur. Bircə İsgəndər açıq-aydın bu möcüzəyə rişxəndə köklənmiş inamsızlıq ifadə edir. Lakin onun reaksiyası qətiyyənlə nəzərə alınmır - insanlarda şübhə hissi doğurmur; o, araq şüşəsi ilə toplumdan təcrid olunmuşdur - özgələşmişdir.

Toplumun İsgəndərdən başqa bütün üzvləri (Hacı Həsənin ötərgi şübhəsi nəzərə alınmasa) Kərbəlayinin dirilməsini həqiqət kimi qəbul edirlər; bu qeyd-şərtsiz inam din xadimlərinin uzun müddət insanların şüuruna yeritdikləri mövhumata əsaslanan zehniyyətin apogey nöqtəsi və ani çöküşü - iflasıdır. Xaos Kosmosun içində formalaşır, absurd formada özünü büruzə verir və kosmosun nizamını kökündən sarsıdır: İsgəndərin maarifçilik prinsiplərindən istifadə edərək həyata keçirmək istədiklərini, lakin bacarmadığını “Xorasan vaqəsi” gerçəkləşdirmişdir. Düzdür, burada cəmiyyətin dünyagörüş mövqeyində hansı isə müsbət dəyişikliklərdən danışmaq mümkün deyil, lakin cəmiyyətin islahı üçün meydan təmizlənir - seksual manyak Şeyx Nəsrullahın yaratdığı xaos birmənalı şəkildə “İrəvanın şəhərlərindən biri”ndə əvvəlki zehniyyətin bərpasını istisna edir.

İsgəndər paradoksal şəkildə Şeyx Nəsrullahın “əməlləri” nəticəsində yaranmış xaosluq durumun həm içində, həm də xaricində - fəvqündədir; o bir tərəfdən bütün varlığı ilə qızının dirilməsi illüziya ümidi ilə yaşayan anasının halına acıyır, onun yaşadıklarını yaşayır (Kərbəlayi Fatma xanim... Ay Kərbəlayi Fətullahı dirildən Allah, mənə rəhmin gəlsin, mənim gülüzlü qızımı dirilt! Allah! Allah! İsgəndər (içəri girir, yavaş-yavaş gəlib durur anasının yanında və başını aşağı salıb qəmgin deyir). Yazıq ana!”), digər tərəfdən ağrı qaradan, düzü əyridən fərqləndirməyi bacarmayan həmyerlilərini, o cümlədən anasını rişxənd hədəfinə çevirir: “İsgəndər (qəh-qəh çəkib yapışır anasının çiynindən). Daha bundan sonra ölsən də yaxanı qurtara bilməyəcəksən... Sən ölərsən, şeyx genə səni dirildər.”

“Ölülər”lə bağlı tədqiqatlarda qeyd olunduğu kimi, fırıldaqçı Şeyx Nəsrullah həm də bir psixoloqdur; o, çox gözəl başa düşür ki, üzde bir-birinə can deyib can eşidən adamlar arasında dərin ziddiyyətlər, bir-birinə nifrət mövcuddur. Sosial gerçəkliyin üst qatında ilk baxışdan harmoniya hökm sürür. Mövhumatın “sistemli” şəkildə dünyanın adekvat dərki qarşısında yaratdığı əngəllər, cəmiyyətin üzvünə aşılacağı kortəbii qorxu insanlararası münasibətlərdə “kosmik” nizamın atributlarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Lakin bu, kosmos yox, onun imitasiyasıdır. Mövhumatın ərəsəyə gətirdiyi nizam fərdə xas olan mənfi cəhətləri üst qatdan sıxışdırır, maksimum daxililəşdirir. Mövhumatın prinsipləri ilə “durub-oturan” fərd rəhbər tutduğu mənəvi-əxlaqi dəyərlərin aliliyinə səmimi tərzdə inanır. Lakin onun təbiətinə xas olan eqoizm, başqasının əzab-əziyyətinə biganəlik sıxışdırılsa da yoxa çıxmır, yay kimi sıxılır və bütün gücü ilə açılmaq, fərdin daxili eybəcərliyini üzə çıxarmağa fürsət gözləyir. Asudə durumun maskaladığı daxili eybəcərlik və mənəviyyatsızlıq ekstremal məqamlarda, məsələn, “ölülərin dirilməsi” zamanı üzə çıxır, yalançı nizamı bir anın içində darmadağın edir. Məlum olur ki, mövhumat zahirən bir-birini dəstəkləyən, eyni dəyərlərdən çıxış edən, bir sözlə, sıx toplum formalaşdırən insanlar daxilən atomlaşmışlar, öz qınlarına çəkilmişlər, dünyanın bütün işığını udmağa hazır mikro qara dəliyə çevrilmişlər. Onlar implisit şəkildə toplumun dünəni, bu günü və sabahı ilə

bağlı kəskin fərqli mövqelərdə dayanmışlar və ölümlərin dirildilməsi ilə bağlı onların eyni mövqedən çıxış etmələri qeyri-mümkündür. Məlum olur ki, insan münasibətlərinin üst səthində müşahidə olunan harmoniya, toplumun dini-ideoloji birliyi imitasiya imiş, iç aləmin xaosunu - eybəcərliyini ört-basdır etməyə xidmət edirmiş, şəhərdəki nizam kosmik yox, antikosmik səciyyə daşıyır. İsgəndərin ölümlərə müraciəti öz pafosu etibarilə şəhərdə hökm sürən nizamın antihumanist mahiyyətindən xəbər verir. Öz istəyinə nail olmaq üçün Şeyx Nəsrullah məharətlə insanların içindəki xiltı yerindən tərpədir və gəlişi ilə yaratdığı xaosun yeni burumunun bərqərar olunmasına nail olur; əgər o, əvvəlki fırladaqları nəticəsində ifşa olunmasaydı, hələ uzun müddət şəhərdə öz əməllərini həyata keçirməkdə davam edə bilərdi.

“Ölümlər”də cəmiyyətin durumu vaxtilə Yaxın Şərq kosmosunda mənəvi-əxlaqi dəyərlərin formalaşmasında həlledici rol oynamış dinin müsbət yaradıcı potensialının tükənməsi ilə bağlı cahilliyin baş alıb getməsi, mövhumatın son dərəcə təcavüzkar qüvvəyə çevrilməsi, daxililəşərək xaos stixiyası qismində yırtıcı xarakter kəsb etməsi, təkcə İsgəndər kimi cəmiyyətin köklü islahatlara möhtac olduğunu dərk edənlərə qarşı deyil, həmçinin, yaxınlara düş qıcamağı ilə səciyyələnir. Cəmiyyətin belə bir durumu labüd şəkildə mənəvi-ruhi boşluqların meydana gəlməsinə səbəb olur, Təbiət isə, məlum olduğu kimi, boşluğu sevmir. Mövhumatın yaratdığı boşluqlar, təbii ki, bütün əxlaqi prinsiplərdən məhrum Şeyx Nəsrullah kimi fırladaqçılara geniş meydana açır.

“Ölümlər” C. Məmmədquluzadənin əsərlərinin poetikası üçün səciyyəvi olan bir durumda - Şeyx Nəsrullahın əməlləri nəticəsində cəmiyyətin fərd-fərd atomlaşması, bunun nəticəsində insanların, bir tərəfdən, nəsnələşməsi, digər tərəfdən, həmin bu nəsnə-fərdlərdə xarici xaosun daxililəşməsi məqamında (sənətkar bu daxili xaosu təsvir etmədən - bərəks, toplumun donub nəsnələşməsi vasitəsilə təcəssüm etməyə nail olmuşdur: “Kişi gəlib yapışır qızının əlindən...Yenə bir kişi gəlib yapışır qızın əlindən. Bu minvalla üçüncü və dördüncü qızı İsgəndər yola salır. Qızlar başlarını aşağı salıb alçaqdan ağlaya-ağlaya musiqinin səs ilə çıxıb gedirlər. Camaat da başını aşağı salıb, məyus durur”) başa çatır. Bu, bifurkasiya - ikiləşmə durumudur. Lakin bu durum əbədi qala bilməz; əvvəl-axır özünü təşkil meyilləri meydana gəlib cəmiyyəti yeni dəyərlər ətrafında birləşdirməlidir. Müəllif toplumun yeni birliyinin hansı konkret prinsiplər və dəyərlər əsasında həyata keçirilə biləcəyini müəyyən etməkdə tərəddüd edir. Təbii ki, Şeyx Nəsrullahın “eksperimenti”ndən sonra köhnə durumun bərpası qeyri-mümkündür. Amma cəmiyyətlə vuruşmaqdan yorulmuş, həyat enerjisini faktiki olaraq tamamilə itirmiş, “kü-pün dibində yatan” İsgəndərdən də hansısa radikal addımlar gözləmək əbəddir. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, İsgəndər Firəngistanda təhsil alması ilə bağlı yeni dəyərlərə yiyələndiyi və toplumun onun dəyərlərini qəbul etmədiyi üçün mövhumatda qər qalmış mühitlə münasibətdə xaricidir. Firəngistandan qayıdanda o, boynuna düşən missiyanı həyata keçirmək istəyir, icbari transformasiya faktoru qismində çıxış etməyə cəhd edir. Lakin bu qeyri-mümkündür; bu yalnız daxili imkanlar hesabına, iç aləmdə gedən, xariciləşib kosmosu xaosə və xaosu yenidən kosmosə çevirən proses nəticəsində mümkündür. Lakin hələlik toplum buna hazır deyil.

“Ölümlər”də olduğu kimi, “Anamın kitabı”nda da əsərin başlanğıcı oturmuş kosmosun dağılması ərəfəsi ilə üst-üstə düşür. Lakin əgər birinci dramda müəllif təşəkkül prosesini yaşayan Azərbaycan cəmiyyətinin - kosmosu-

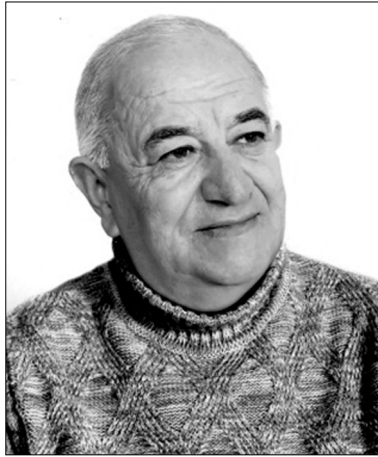
nun bütövlüyü üçün *dini* mövhumatın yaratdığı fəsadlardan danışsınsa, ikinci əsərdə *elmi*, daha doğrusu, elməbənzər mövhumatın təhlükəsi probleminə toxunur.

Artıq əsərin giriş remarkında iştirakçıların geyimləri ("Rüstəm bəy - rus intelligenti libasında... Mirzə Məhəmmədəli - İran ürəfası libasında... Səməd Vahid - ... Başında qırmızı fəs") paltar sahiblərinin hansı kosmosa məxsus olmalarını əyani şəkildə nümayiş etdirən atributlar rolunu oynayır. Eyni zamanda, personajların mütləq şəkildə öz geyimlərinə münəcər olunmaları Azərbaycan cəmiyyətində, daha doğrusu, onu ruhi-intellektual baxımdan idarə etmək iddiasında olan ziyalı təbəqəsində kifayət qədər güclü mərkəzdənqaçma meyillərinin mövcudluğundan xəbər verir. Bu personajlardan hər biri Azərbaycan gerçəkliyində simvolik, mən hətta deyərdim, emblemətik şəkildə təhsil aldığı ölkəni - Rüstəm bəy Rusiyanı, Mirzə Məhəmmədəli İranı, Səməd Vahid isə Türkiyəni təmsil edirlər. Üç müxtəlif (fərqli!), bir-birilə təmas nöqtələri olmayan sivilizasiya (kosmos!) qardaşları həm dünyaduyum, həm də dünyagörüş baxımından bir-birindən təcrid edir. Bu üç qardaş əsərdə bilavasitə öz əksini tapmamış səbəblər ucbatından öz doğma-təməl dünyaduyumlarından məhrum olmuş, onların dünyagörüş mövqeləri faktiki olaraq yad anlayışlar, dəyərlər əsasında formalaşmışlar.

C. Məmmədquluzadənin remarklarda öz personajlarının geyimlərinə əlaiddə diqqət verməsini təsadüfi hesab etmək olmaz; bu, müəllif qarşısına qoyduğu bir neçə yaradıcılıq problemini həll etmək imkanı verir. Hər şeydən əvvəl, tamaşaçıda belə bir təsəvvür yaranır ki, geyimin əsas funksiyası personajın "ayıbı"nı örtməkdən, onu isti-soyuqdan qorumaqla yox, onun iç aləmini, xilqətini "xariciləşdirmək"lə bağlıdır; fərd paltarı seçmir, geyim fərdin ona uyğun gəlib-gəlməməsini müəyyən edir - kitablarla yanaşı, geyim də insanı istiqamətləndirir, onun düşüncə tərzini, dünyaya münasibətini müəyyən edir. Hiss olunur ki, qardaşlar ali təhsil almalarına rəğmən, təmsil etdikləri və idarə olunduqları mədəniyyətlərin intellektual zənginliklərinə yiyələnmə bilməmişlər, üst qatda nəzərə çarpan biliklərlə kifayətlənmişlər. Rüstəm bəyin "lügətçilik"lə məşğul olması, Mirzə Məhəmmədəlinin "xüsuf və küsuf" "elm"ini, Səməd Vahidin "elmi-qafiyə"ni tədris etmələri buna əyani misaldır. Təmsil etdikləri mədəniyyətlər - kosmoslar haqqında səthi biliklərinə baxmayaraq, qardaşlar onların prozelitləri - qızğın tərəfdarlarıdır.

Azərbaycan mədəniyyəti - kosmosu Gülbaharla, ana Zəhra bəyimlə və "çoban-çoluq"la təmsil olunmuşdur. Maraqlıdır ki, müəllif əsərdə azərbaycançılıq ideologiyasının əsas təmsilçisi Gülbaharın geyimini, qardaşlarınkindən fərqli olaraq, konkretləşdirmir və "ümumi müsəlman qızları libasında" yazmaqla kifayətlənir. C. Məmmədquluzadə Azərbaycan kosmosunun təmsilçilərinə rəğbətini Gülbahar haqqında "surətdə gözəl" və "çobanlar"ın nümayəndəsi Qənbərlə bağlı "sifətdə göyçək" epitetlərini işlətməklə ifadə edir. Bu baxımdan digər personajlar müəyyən olunmurlar; yad libas geyinmiş, yad düşüncə tərzinə malik insanın siması yaddaşda həkk olunmaz, o, ümumiyyətlə, gözəl ola bilməz! Azərbaycançılıq ideologiyasının cəmiyyətin həyatında söz sahibi olmayan qadınlarla və ən aşağı təbəqənin nümayəndələri ilə təmsil olunması Azərbaycan kosmosunun mövcudluğunun son dərəcə təhlükəli fazaya daxil olmasına dələlət edir. Pafosu etibarilə əsər xəbərdarlıqdır.

♦ P o e z i y a

İnqilab İSAQ

KİMSƏ YOX BARIŞIQDA...

Yenə sirli ağrılar...
Yuxu kimi dərinədə.
Quyulanan vaxtdımı
Gah gündə, gah sərinədə?

Yenə darmacal bəxtin
Dadına yetən mənəm.
Elə üzüyolayam
Dərd qovur yetən mənə...

Yenə ümid dərbədər
Hardasa göz yaşı var.
Uşaqlaşan səbrimin
Bir dünyalıq yaşı var.

Yenə sözə gəlmişəm
Qaranlıqda, işıqda.
Könüllə davam düşüb...
Kimsə yox barışıqda.

ƏL TUTA BİLMƏSƏK DƏ...

Sən qaçaqaç adamı,
Mən yorğun can yiyəsi.
Hər gün çölə qovuram
İçimdə batan səsi.

İkimiz də yoldayıq,
Nə fərqi asta, qaçaq.
Sənə fürsət, mənə qəm
Çoxdan açıbdı qucaq.

Yaşamaq - o nədirsə,
Nəfəs dərmək işidi.
Daş üstə daş qoyana-
Bu ki, ürək işidi.

Gəl oturaq üz-üzə
Bölək olan-olmazı.
Bu könül toxluğunda
Kimsə düşməz narazı.

İndi bir-birimizdən
İncimək nə deməkdi?
Yolsuz yola, bu bəxtə
Əl tuta bilməsək də
Əl tutmaq çox gərəkdi...

SƏN BU GÜN...

Sən - bu gün, mən - keçmişəm,
Eh, sənə gecikmişəm.

Susub dilim, lal olub,
Cavabsız sual olub.

Bilməmişəm bəxt nədi,
Uçurduğun taxt nədi?

Elə əlim üzümdə,
Elə dərdim dizimdə...

Xəyalın yuxu olub,
Yuxuma qorxu dolub.

Aylıb nə görmüşəm?
Diri-diri ölmüşəm.

Ağlama, göz yaşın yox,
Ta yarın, yoldaşın yox.

...Sən - bu gün, mən - keçmişəm,
Eh, sənə gecikmişəm.

YUVA QURDUM...

Yolları itirər yanlış addımım,
Ümidlər çırpınar yenə dalanda.

Özümü o qədər aldatmışam ki,
Qovur qapısından məni yalan da.

Gerçəkmi xəyaldı, xəyalı gerçək?
Necə sonalıyım ağ qaradan?
Əriyə şam kimi istəklərim də,
Səbrimin çökdüyü ocaq - qara dam.

Tale sirr saxlayar sonu, əvvəli
Yırtar pərdəsini işıqda duman.
Mənim zərrələrim gərəksiz deyil,
Ümman tufanıdı qəlbimə daman.

Əyridə əyilməz fikrim, taqətim,
Heyranam köksündə uca qamətə.
İçimdə davalı sözüm uzanır,
Barışıq aparır o qiyamətə.

Mən ki beşiyimdən dincliyə yadam,
Ayağa düşmədim, ayağa durdum.
Yolları daradım, qayanı yardım,
Yuva uçurmadım, yuvamı qurdum.

GEDƏK KƏLBƏCƏRƏ ...

Qələm dostum Adil Cəmilə

İşığım sozalıb aran köçündə...
Fikrimdə bir atlı elə dağ çıxır.
Dizim bükülməsə ana torpağa
İnanma ümidim sübhə sağ çıxa.

Cənnəti xəzanlı, arısı küsən,
Bilmir hara töksün qanını indi?
Ucuz ölümündən qarısı küsən
De necə ağlasın canını indi?

Dəlidağ havalı dağ səbirindən,
Başımız nə çəkdi ağıla gəlməz.
Dərdini çəkdikcə yurd əldən gedər,
Buludu söhbətə, nağıla gəlməz...

Mən görən o dağlar nur topasıydı,
Könül gənəşirdi günəşə onda.
Sevgi xəyalları bahar çöhrəli...
Gül-çiçək yağırdı görüşə onda.

Oldu... olacağa çarə yoxdumu?
Bircə tikanım da pay olmaz yada,
Ömürdən, zamandan umacağım var

Analar muştuluq paylayan günü...
Gedək Kəlbəcərə payi-piyada.

MƏNİ İŞİĞA TUTUN

İşıqlarla tutaşan
Zülmətin içindəyəm.
Bu işıq zolağında
Bir gör nə biçimdəyəm?

Çoxdu sual-cavabım,
Dolu dənə, boş dənə.
Alın tərimi sildim,
Tərim cücərdi yenə...

Bu gecəm, bu gündüzüm...
Bəxt bitirən əkindi.
Anamın dizi dincim,-
Söz halalca ərkimdi.

İşıqların zülmətə
Borcu, əzabı bumu?
Sətirlərim bəmbəyaz
Görmədiyim yuxumu?

Mən ki, əkinçi baba...
Deməyəm ha, unudun.
Zülmətləri qorxudan
Məni işığa tutun.

KİLİDLƏNMİŞ YUMRUĞUM

Yumruqlarım mürgülü
Soyudumu qəzəbim?
Milyon ilin tufanı-
Lağım atan bu təbim.

Adamı dərddə qovur
Həqiqət cəhənnəmi.
Göz yaşımı suvarır
Torpaq bitirən qəmi.

Daş yola hamar yalan
Nə yaman sığal çəkir.
Uduzduğum bu ömrü
Səbrə yozmayın qəti...

Son nəfəsdə silahım
Açılsa da özümə.
İnanma ki, susmuşam

Kilidlənmiş yumruğum
Səngər qazırmış demə.

BAYIRDA BİR KƏSİM YOX

Əbədi ayrılıqdı
Günü gündə itirmək.
Ömrü mənzil başına
Əliboşmu yetirmək?

Torpaq ətrini udub
Nə xoşdu dənə dönmək.
Bir qərrib baxışında
Xəbərsiz qəmə dönmək.

Bir gün qapımı döysən,
Gözləmə, keç içəri.
Bayırda bir kəsım yox,
Göz yaşım da nə vaxtdı
Düşübdü köç içəri.

NƏFƏSƏ SİĞİN

Bir də yoxuşu sına,
Bir də nəfəsə sığın.
Bitişməz ümidləri,
Bu qisməti sınığın.

Buludu qapı döyən...
Oyan, səsdədi yollar.
Qılıncına qın olan,
Qollar, bağlıdı qollar.

Cığırı düyün olan
Düyünə bax, düyünə.
Gözümə ağ gətirən
Göyümə bax, göyümə.

Yeriş enir yenişə
Boy-buxun qamət bumu?
Səbrini yuxu tutan,
Budu, qıyamət budu...

Ürəkmi yorğun səsə?
Yığın-yığın fürsətin
Əlacıdı dağ aşmaq...
Bir də yoxuşu sına,
Bir də nəfəsə sığın.

DARIXMA

Bir də yadına düşsəm,
Oyanacaq yuxular.
Tüstüsüz bacalara,
Sönmüş ocaq sözü var.

Hardasa qürbət yolu
Göz yaşında tapdanıb.
Vətəndə doğulmayan
Qürbətəmi aldanıb?

Gözlərim yol çəkir, bax,
Buluda durna yolu.
Ömür məni apardı,
Düz saxla, durma, yolu.

Bir də geri qayıtsam,
Bir də yanılsam, nəşə...
Bir də yadına düşsəm,
Susa-susa gülümsə...

YAD, DOĞMA

Onsuz da qorxu, ürkü
Çoxdan keçibdi başa.
İnandığım ağrıya
Üz vurub demə boşla.

Daha sözə, duaya
Aldanmaq da hünərdi.
Bu çək-çevir zəhməti
Düşünmə ki, hədərdi.

Heç özüm də bilmədən
Kəndirbazam taleyə.
Özümü ağlayıram
Gözümü döyə-döyə.

Dost-tanış ümidləri
Necə yaxına çəkim?
Qoca yerləşindədi
Utancaq uşaq ərkim.

İnanaq, inanmayaq,
Yoxsa zaman gecikib?
Güzgüyə baxa-baxa...
Bu yad-doğma adama
Kimsə gözünü dikib.

MƏNDƏN SONRA

Məndən sonra ayrılığa,
Bol-bolluca zaman düşər...
Xatirələr aqlığına,
Təsəllilər yavan düşər...

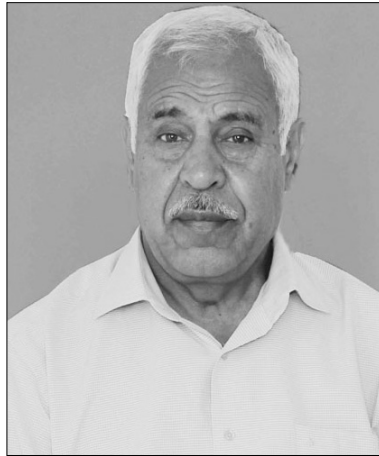
Nə payızda, nə qışdayam,
Çox çəkməyin fikrə məni.
Göylər gəlsə harayıma,
Bəlkə söküb-tikə məni.

Hər ağacın pöhrəsində
Açacağam çiçək kimi...
Yad qapını döyəcəyəm
Bir darıxan ürək kimi.

Ruhum aşkar xəbər tutar
Dostlar məndən incik olsa.
Qanadlarım qəbrə enməz
Yuvalarda cık-cık olsa.

Xatirəyə sükut enər,
Görən hardan xəbər gələr?
Bir ömürün yoxluğuna
Görüş üçün səhər gələr.

Elə burda, lap yaxında...
Kimsə məni nəfəs bilər.
Heç kəs məni tapa bilməz,
Mən hardayam - o səs bilər.

Rahil MƏMMƏD

İNSAN ÖMRÜDÜR

Səni kövrəldirsə yadın da qəmi,
Dinirsə könlünün duyğular simi,
Boğa bilirsənsə içində kini,
Demək, yaşadığın insan ömrüdür.

Demə, Haqq yolunda yolçuluq çətin,
Həqiqət uğrunda mətin ol, mətin.
Zülmə: "Dur!"- deməyə varsa qeyrətin,
Demək, yaşadığın insan ömrüdür.

Daim qulağında sırğadır bu səs,
Namərddən kişilik gözləmək əbəs.
Sənə ümid kimi baxırsa bir kəs,
Demək, yaşadığın insan ömrüdür.

Yol vermə əyriyə, qahmar çıx düzə,
Qaranlıq talelər çıxsın gündüzə.
Əgər dayaqsansa bir köməksizə,
Demək, yaşadığın insan ömrüdür.

Ağac kəsən deyil, sən əkən olsan,
İşıqda Günəşə, Aya tən olsan,
Dərdə məlhəm olsan, şərdən gen olsan,
Demək, yaşadığın insan ömrüdür.

İKİ PAYIZ

İki payız düşüb bəxtimə mənim,
Biri təbiətin, biri özümün.
Sanki buludlarla yarışa girib,
Yağışı səngimir bir an gözümlün.

Təbiət payızı, sarını sevir,
Mənim payızımın rəngi ağ boya.
Bir payız tənhalıq, təklik axtarır,
O biri geyinib tələsir toya.

Açıb sərgisini rəssam təbiət,
Hər yanı boyayıb sarı rənginə.
Üzümlü ağarda bilməyib, fəqət
Ağ saçlar bəxş edib payızım mənə.

DÜZƏLƏR

Baş-ayaqdır bu dünyanın işləri,
Nə gecəsi, nə gündüzü düzələr.
Düz əyriyə, əyri düzə bənzəyir,
Xəyal etmə, astar-üzü düzələr.

Çoxdan bitib "Məlikməmməd" nağılı,
Yer üzündə divlər gəzir - qorxulu.
Çəpgöz fələk baxır göydən yuxulu,
Bu minvalla çətin gözü düzələr.

Nəfsimiz qurd, dünya evi barama,
Günahkarı ayrı yerdə arama.
Nə qədər ki, qul olmuşuq harama,
İnsanlığın, sanma, nəfsi düzələr.

Kin - ürəkdə canavartək ulayan,
Əlimizi şər işlərə bulayan.
Dünyadaşım, əsrdaşım, bir oyan,
Biz düzəlsək, dünya özü düzələr.

SƏNİ TANIMADIM...

Səni tanımadım, tanımadım mən,
Bu, mənim ən böyük qəbahətimdir.
Bax ki, bu görüşə sevinməliyəm
Təəssüf duyğusu, qəm qismətimdir.

Səni tanımadım, məni bağışla,
Bu boyda səhv olar, nə deyim mənə?!

İstəsən, məni söy, qına, qarğışla...
Bilmədən bir günah işlədim yenə.

Səni tanımadım, məni bağışla!
Səninlə yad kimi bu gün danışdım.
Səni tanımaya bilməzdim əsla,
Səni ki heç zaman unutmamışdım.

Necə tanımadım səni, bilmirəm,
Bəlkə də, illərin tozu qoymadı?
Bəlkə də, taleyin hökmü beləymiş,
Əzəldən yazılmış yazı qoymadı?

Bədgüman olmusan indi özündən,
Gözlərin nə yaman yaşla dolubdur.
Sən ki əvvəlkitək yenə gözəlsən,
Bir az gözəlliyin yaşa dolubdur.

Səni tanımadım, ancaq, gülüm, sən
Salma ürəyinə bunu, sən Allah.
Sən həmin günəşsən, yenə gülümsə,
Açılsın qəlbini donu, sən Allah.

Mənim bu səhvimi bədinə yozma,
Səni bir unutqan unutsun təki.
Huşumdur korşalan, kefini pozma,
Mənim tanınmalı nəyim qalıb ki?

Mən həyata vəfasızdır, deməyəm,
Gedən bizik, əbədidir bu həyat.
Əgər yoxsa yaxşı işin, əməlin,
Nə xeyri var, səksəni öt, yüzə çat.

"Allah verən qəm nemətdir, döz", - dedim,
Ocağımın külünə də köz dedim.
Rüsxət oldu, beş-üç kəlmə söz dedim,
Əzizlərim, sözüm sizə əmanət.

Dünya ki var, nəf gətirən bazardı,
Könlüm bəzən işlərindən bezardı.
Namərdə kef, yaxşılara məzardı,
Bu bazarda sevinci al, qəmi sat.

Fələk məni əzizləyib taparsa,
Hücum çəkib canı təndən qoparsa,
Əcəl məni son mənzilə aparsa,
Qoca dünya, salamat qal, salamat!

* * *

Ömrümün son fəslinə mən qış dedim, sən yaz dedin,
Ey sənəm, bəs vəslinə yetmək nədən: "Olmaz!" - dedin?

"Hə!" deyib öz yarına dünyanı bəxş et, - söylədim,
Çox vəfasızdır bu dünya, kimsəyə qalmaz, - dedin.

Doldur eşqin bu calanmış camını bir də,- dedim,
Qafil olma, dağılan cam hər dəfə dolmaz, - dedin.

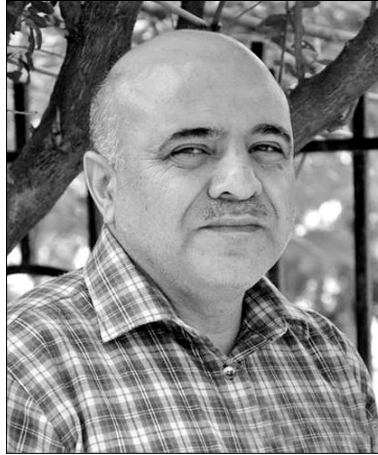
Yeddi qat aləmlərə pərvaz üçün ruh istədim,
Hər yetən quş o məqamlarda qanad çalmaz, - dedin.

Söylədim ki, üz mərəm əl damənindən, ey pəri,
Bəni-Adəm bir pəriyə meylini salmaz, - dedin.

Mən dedim ki, ey pərivəş, öldürür nazın məni,
Şair olmazdın cahanda, olmasaydı naz, - dedin.

Rahili kimsən ki, məftun etmisən? - Bu sorğuma
Endirib kirpiklərin: "Son qismətin Solmaz," - dedin.

Sabirabad

Xaliq RƏHİMLİ

* * *

Heç vaxt görmədiyim fələk,
Söylə, atın nə rəngdədi,
Ora burdan çoxmu fərqli,
Suyun, otun nə rəngdədi?

Yerdə gəzən əjdahalar
Məni udmamış, gəl apar,
Nakam sevgilərin ahı
Məni tutmamış, gəl apar.

Məni də götür tərkinə,
Bu yerdən üzülüm gedim,
Sevənlərimin gözüne
Yaş olum, süzülüm gedim.

Arxamca həsrətim güldü,
İçimdə səsim darıxdı.
Nə durmusan,- yüyəni çək,
Tez ol, nəfəsim darıxdı...

* * *

Havayı xərclədim ömrün çoxunu,
Bu da bir həyatdı, bu da bir gündü.
Vaxt vardı döşümə döyürdüm mən də,
Oturub başıma döyürəm indi.

Gör neçə fürsətlər əlimnən getdi,
İndi lap göyə də çıxsam, görünmür,
Gözümün ucuyla baxmadığım pul,
İndi dörd gözlə də baxsam, görünmür.

Bu belə həyatdı, neynək, a gülüm,
Azına, çoxuna dözüb gəlmişik,
Əlim çatanı da, çatmayanı da,
Hər şeyi qismətə yozub gəlmişik.

Yetirdi özünü ömrün yoxuşu,
Asta-asta, addım-addım qalxıram,
Daha tutmağa da bir yer qalmayıb,
Sənin ürəyinnən tutub qalxıram...

* * *

Gül bilim dərim səni,
Könlümə sərim səni,
Arabir görüm səni,
Gözüm yadırgamasın.

Bir az qərib eyləyim,
Sözü zərif eyləyim,
Səni tərif eyləyim,
Sözüm yadırgamasın.

Sözünü üzülmə də,
Mənə bax, özümə də,
Nəyin var üzümə də,
Üzüm yadırgamasın.

Əynimdə sarı köynək,
Ürəyim göynək-göynək,
Toy yoxdu, yoxdu, neynək,
Dözüm yadırgamasın...

* * *

Elə susduq, danışmağa söz qalmadı,
Elə söndük, alışmağa köz qalmadı,
Elə küsdük, barışmağa üz qalmadı,
Boşa çıxan ümidlərdi başımda.

Leyli-Məcnun sənə quru addısa,
Hər közərti ürəyində oddusa,
Duyğuların məhəbbətə yaddısa,
Nə ağilla gəlib durdun qarşımda?

Bu qismətə, bu taleyə gülmürəm,
Kədərimi mən sənənlə bölmürəm,
Bu günümün sabahıma, bilmirəm
Nə qalacaq yaddaşımda, huşumda?

Sən bilirsən necə keçib əzəlim,
İndi mənim öz başımdı, öz əlim,
İnnən belə xeyri yoxdu, gözəlim,
Axtarsam da, səni mən bu yaşımda...

* * *

İnanmıram bir də səni görəm mən,
O da bir fürsətdi, gəldi də getdi,
Bəxtim tez özünü yetirdi mənə,
Üzümə bir dəfə güldü də getdi.

Nə tez gəldi keçdi ömürdən illər,
Yığılıb üst-üstə, bu yaş hardandı?
Deyirlər, ağlamaz özü yıxılan
Mən ki ağlamıram, bu yaş hardandı?

* * *

Həyatın dəyişib, başın qarışıb
Deyəsən, o köhnə bağlar qırılıb,
Bir dəfə görməyə həsrət qalmışam,
Kiminsə baxmaqdan gözü yorulub.

Hərəyə bir cürə verilir sevgi,
Kimiyyə əzabla, kimiyyə hazır,
Görünür, dünyanın işi belədi,
Kimlərsə qovuşur, kimsə şər yazır...

* * *

Nə gətirdim dünənə mən bu günə,
Bu yükümə kim ağlayar, kim gülər,
Yetim uşaqlartək düşdü dalımcə,
İçimdə islanmış nəm xatirələr.

Qarşılayıb əl versə də gələn gün,
Ötən günü oxşamaqdı çətini,
Beş-on əşya ordan-ora nə var ki,
Xatirələr daşımaqda çətini.

Bu günümün sabahıma nə qalır,
Nədi görən taleyimin gərəyi,
Nə çətin olurmuş ömür daşımaq,
Kimin əli qabar, kimin ürəyi...

◆ Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq

Lalə HƏSƏNOVA

Obrazlaşan talelər və ictimai-siyasi reallıqlar (*Müasir Azərbaycan bədii-sənədli nəsr*)

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, milli istiqlal hərəkatı, Qarabağ müharibəsi müasir Azərbaycan ədəbiyyatında bədii-sənədli nəsrin aktuallaşmasına səbəb oldu. 1990-cı illərdən artıq yazıçı gündəlikləri çap olunur, mühacirət ədəbiyyatının tədqiqi aktuallaşır.

Son dövrdə memuar kitablarının sayının durmadan artması «...ötən epoxanın, XX əsrin ikinci yarısının soyumamış nəfəsini olduğu kimi çatdırmaq əzmi ilə» (T.Əlişanoğlu) əlaqələndirilir. Bu illər ərzində tanınmış ədəbiyyatşünaslardan - Qəzənfər Paşayevin onlarla ədib, ziyalı, siyasi xadim haqqında oçerklərinin toplandığı «Borcumuzdur bu ətiram» (Bakı, 2010), Nizami Cəfərovun «Bir dilçinin xatirələri» (Bakı, 2010), Tehran Əlişanoğlunun «Ömrümdə insanlar» kitablarından parçalar çap edilib. 2000-ci illərdə Sabir Əhmədlinin «Yazılmayan yazı» (2010), Şövkət Zərin Horovlunun «Açılmamış zərf» (2010), Ağarəhim Rəhimovun «Yaddaşda yaşar xatirələr» (1997-2007), Tahirə Cəfərovanın «Köhnə Bakının rəvayətləri və Suomiyə aparan yol» (2016) əsərləri kimi onlarla avtobioqrafik roman, bir çox şair və yazıçılarımızla bağlı xatirə topluları çap olunmuşdur: Xalq yazıçısı, görkəmli dramaturq İlyas Əfəndiyevin 90 illik yubileyi, Süleyman Rəhimovla bağlı "Dədə Süleyman dünyası", Nigar Rəfibəyliyə həsr olunmuş xatirə topluları və s. kimi kitablar bu qəbildəndir.

XX əsrin ikinci yarısından memuarların daha mürəkkəb formaları - roman-xatirə, roman-povest, gerçək-roman kimi yeni janrlar formalaşmaqdadır. Ənənəvi janrlar üzrə təsnifat ilə kifayətlənməyən müəlliflər özləri roman janrlarına aydınlıq gətirməyə çalışmışlar (Natiq Rəsulzadənin «Qolfstrim» (roman-kardioqram), Vidadi Babanlının «Gizlinlər» (gerçək-roman), Sabir Azərinin «Tələbə məhbusun xatirələri» (bioqrafik-roman) və s.).

Sənədli əsərlərin bədii əsərlərlə yaxınlaşması nəticəsində yaranan memuar-romanlarda «konkret insanlar dövrün xarakterik cizgilərini ifadə edən fiqurlara çevrilirlər» (1, s.61). Bu əsərlərdə yazıçı özünün və müasirlərinin personajları vasitəsilə müəyyən epoxanı, fərdi tələdə bütöv bir nəslin taleyini əks etdirməyə çalışır. Rusiyada 60-cılar nəslə haqqında memuar-romanın müəllifi V.Aksyonov memuar-roman janrını bu cür qiymətləndirir: «Real insanlara və hadisələrə oxşarlığına baxmayaraq, memuar-romanlarda şərti mühit və qismən şərti xarakterlər təsvir edilir. İnkər edilməsi mümkün olmayan bədii həqiqət canlandırılır» (2). «Memuarlarda personajın gerçəkliyə uyğun canlandırılması üçün obraz xarakterik xüsusiyyətlər məcmusu şəklində təsvir edilsə, memuar-romanlarda şəxsiyyətin konseptual təsviri yer alır» (3).

Əsasən sovet dönmənin faciələri əks olunan bu əsərlərdə yazıçılar sovet insanının ağrı-acısını təsvir etməyə çalışmış, tarixin mühüm bir mərhələsinin yenidən, tam fərqli mövqedən dəyərləndirilməsinə cəhd edirdilər.

Avtobioqrafik nəsrə sosial tematika: fərd və cəmiyyət qarşındurması

Müasir mərhələdə yazılan bədii-sənədli əsərlər sovet dövrü nümunələrindən fərqlənir. Bu gün ədəblərimiz daha çox «xatırlamağa» deyil, «anlamağa» çalışırlar. Çünki sovet dönməndə baş verənləri anlamağa, araşdırmağa lüzum yox idi. Buna görə də, postsovet dövründə yazılmış əsərlər xüsusi önəm daşıyır. Vidadi Babanlının «Gizlinlər» gerçək-romanı, Balaş Azəroğlunun «Ömürdən ötən illər» avtobioqrafik romanı, Tofiq Abdinin «Dövlət çevrilişi» sənədli povesti, Anarın və digərlərinin bədii-sənədli əsərlərində sovet-postsovet zamanının qarşındurması, müəlliflərin əvvəl dilə gətirə bilmədikləri, gizlətməyə məcbur olduqları hadisələr əks olunmuşdur.

Yaradıcı insan və hakimiyyət münasibətlərinin gərginliyi, çərçivələrə salınmış yaradıcılıq stixiyası, klassik sovet ədəbiyyatı nümayəndələrinin fərqli obrazlarının canlandırıldığı bu əsərlərdə mürəkkəb, ziddiyyətli, faciəvi bir dövrün mənzərəsi canlandırılmışdır.

Avtobioqrafik əsərlər müəllifin özünün hiss və düşüncələrini ifadə etmək tələbindən yaranmışdır. Bu əsərlərdə yazıçılar özünüdərkə can ataraq ömür yollarına nəzər salmağa çalışırlar. *Avtobioqrafik nəsr müəllifin ömür yolu haqqında təhkiyə olduğundan, retrospeksiya hadisələrə ikili yanaşmanı ehtiva edir. Baş verənlərin dünən və bu gün müstəvisindən qiymətləndirildiyi əsərlərdə əsasən aşağıdakı tematik-blokların təkrarı yer alır: əsas personajın uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik dövrü, məktəb illəri, əmək fəaliyyətinə başlaması, ictimai fəaliyyəti, ailə həyatı, «avtocoğrafi mühit»in təsviri (4, s.39) və s.*

Təsvir olunan ömrün mərhələsindən asılı olaraq əsərlərdəki personajlar sistemi də dəyişir. Uşaqlıq dövründən bəhs edən hissələrdə hadisələr əsasən ailə mühiti - valideynlər, qardaş və bacı, yaxın qohumlar təsvir edilir, məktəb yoldaşları, dostlar yer alır. Yeniyetməlik, gənclik illəri əks olunduqda məktəb, universitetdə təhsil illəri canlandırılır. Müəllif yaradıcı insan olduqda, onların ilk qələm təcrübələrindən bəhs olunur, dövrün ədəbi-mədəni mühiti təsvir olunur.

Bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, bu əsərlərdə əsas olan personajın «daxili» yaşantılarının təsviri, onun mənəvi-psixoloji portretinin canlandırılmasıdır. Bu məqamlara diqqət yetirən S.Sapojnikova yazır: «Avtobioqrafik nəsrin əsas məzmunu şəxsiyyətin daxilən yetkinləşməsinin təsviridir. Müəllifin şüurunda hadisələr dərk edilərək onun bioqrafiyasının faktına, onun daxili yaşantısına çevrilir» (5, s. 55). Təhkiyədə «müdrək» və əvvəlki gənc (S.Sapojnikova) qarşılaşır, baş verənlər və xatırlananlar arasında «konflikt» yaşanır. «Müdrək» müəllif, «gənc» personajdan fərqli olaraq hadisələrə analitik, tənqidi münasibət bəsləyir. Zənnimizcə, məhz bu konflikt avtobioqrafik əsərlərin əsas xüsusiyyətidir. Müəllif baş verənlərə münasibətini ifadə etməlidir. Müəllif mövqeyi zəiflədikdə, faktların sadalanması yer alır, hadisələrin bədii dəyərləndirilməsi ikinci planda qalır. Beləliklə, tədqiqatçılar avtobioqrafik əsərlərdə müəllif tərəfindən öz həyatına kənardan baxışın vacibliyini vurğulayır. Təəssüf ki, bu yanaşma əksər əsərlərdə gözlənilmir.

Sovet dövrünün təsvir olunduğu əsərlərdə öz həyat yolundan bəhs edən müəlliflər hiss və düşüncələrini bölüşməkdən çəkinərək, yalnız baş verənləri xatırlamaqla kifayətlənir. Müasirlərinin portretlərinə geniş yer verən yazıçılar, əsasən şəxsi məqamlardan yayınmağa çalışırlar. Bu baxımdan, bioqrafik təs-

virin avtobioqrafik materialı üstələməsi nəticəsində avtobioqrafik personaj dolğun təsvir edilmir.

Sabir Azərinin «Tələbə məhbusun etirafları» bioqrafik-sənədli romanı oxuculara ünvanlanmış müraciətlə başlanır: «Bəri başdan məqsədimi bildirirəm: bu roman-etiraf vasitəsilə həyatımın, taleyim, ailəmizin, yaşıdlarımın və bütövlükdə müasirlərimin rast gəldiyi, indiyə qədər qaranlıq qalan, qaranlıq qaldığına görə də ürəyimizi daha çox sıxan sirləri hamıya açıqlamağı qərara almışam» (6, s.6).

1956-cı ildən başlayaraq 1991-ci ilə qədər olan dövrün təsvir edildiyi əsərdə avtobioqrafik xətlə yanaşı publisistik təsvir yer alır. Müasir insan, zaman, dövrün problemləri haqqında düşüncələrini bölüşən yazıçı baş verənlərlə bağlı birbaşa münasibətini bildirməkdən çəkinmir. Sovet hakimiyyətini «Totalitar və Avtoritar» rejim adlandıran müəllif yazır: «*Sosializm özünün siyasi-fəlsəfi mahiyyəti barədə ən dəqiq fikri - prinsipi özü acıqca müəyyənləşdirmişdi - Demokratik mərkəziyyət! Sözü başa düşən hər kəsə dərhal bəlli olur ki, demokratiya ilə mərkəziyyət bir-biri ilə qətiyyən uyşmur, çünki demokratiya tənqiddir, qəlbin, tənqiddir, müstəqilliyi, azadlığı deməkdirsə, mərkəziyyət isə hər şeyin, o cümlədən də cəmiyyət üzvlərinin düşünmək haqqının bir nöqtədən, konkret desək - Moskvadan idarə edilməsi idi... - ideoloji-inzibati gücünü, hətta iqtisadi siyasətinin də müstəqil, azad düşüncənin, yeni Şəxsiyyətin əleyhinə yönəlmiş bir siyasi qurumda mənliliyi, qururu, daxili bütövlüyü, milli dəyərləri qorumaq nə qədər çətin, ağır, müşkül bir iş idi!*». «Orada heç vaxt düşüncələr cəmiyyəti yaratmaq barədə fikirləşmədilər, əksinə, düşüncənin beynləri sevmədilər, nədən ki, müstəqil düşünmək azadlıq əlamətidir. Sosializm isə kütlə, yeni mütləq cəmiyyəti lazım idi» (6, s.7).

Görkəmli siyasi xadim, şair Balaş Azəroğlunun həyatının son illərində qələmə aldığı «Ömürdən ötən illər» avtobioqrafik romanında ömrünün əlli ilə yaxın dövrü, 17 aprel 1947-ci ildən 20 fevral 1996-cı ilə qədər olan mərhələsi əks olunmuşdur. Əsərdə şairin ömrü yolu ilə birgə, cənubluların Azərbaycandakı taleyindən geniş bəhs olunmuş, dövrün ədəbi həyatı ilə yanaşı Şimali və Cənubi Azərbaycanın görkəmli nümayəndələrinin obrazları canlandırılmışdır. Şairin Pişəvəri ilə görüşləri, ölümü ilə bağlı şübhəli məqamlar əks edilmiş, cənubdakı milli-azadlıq hərəkatı və Azərbaycan rəhbərliyinin bu mübarizəyə münasibəti (M.C.Bağırov və Səməd Vurğunun yanaşması kontekstində) əks edilmişdir. Romanın özəlliyi ondadır ki, bu mövzuda qələmə alınmış əvvəlki əsərlərdən fərqli olaraq burada cənub nisgili aradan qalxır, şair sərhədi aşaraq öz vətəninə dönə bilər.

Vidadi Babanlı «Gizlinlər» romanında ömrünün gizlinlərindən bəhs etmək istədiyini bildirərsə də, əsəri roman-etiraf olaraq qiymətləndirmək olmaz. Burada onun həyatının bəzi gizlinləri yer alsada, müəllifin müasiri olduğu dövrün, mühitin təsviri üstünlük təşkil edir.

Seyran Səxavətin «bir əlcə kənd uşağının bu qəliz dünyada özünü necə axtarmasından, tapmasından və təsdiq etməsindən söhbət» açmağa çalışdığı «Qaçacaq» avtobioqrafik romanında koloritli və yaddaqalan obrazlar sistemi yer almışdır. Son illərdə qələmə alınan avtobioqrafik əsərlərdə sovet illəri əsasən ağır ilə anılırsa (Vidadi Babanlı «Gizlinlər», Sabir Azərinin «Tələbə məhbusun etirafları», Sabir Əhmədlinin «Yazılmayan yazı» və digər əsərlər), Seyran Səxavət həmin ağırni ironiya ilə təsvir etməyə üstünlük vermişdir.

İctimai-siyasi proseslərin əksi

1980-ci illərin sonlarından başlayan Azərbaycan xalqının müstəqillik uğrunda mübarizəsində Azərbaycan ziyalıları, şair və yazıçılar ön sıralarda olaraq, xalqla birgə azadlıq uğrunda mücadiləyə

qalxdılar. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının əsas mövzusunə çevrilən bu hadisələr müasir poeziyada, publisistikada, bədii nəsrə olduğu kimi bədii-sənədli nəsrə də yetərincə əks olunmuşdur.

Fikrət Qocanın qanlı yanvar hadisələrinə həsr olunmuş «Şəhidlər» silsiləsinə «Ölüm ayrılıq deyil» (1990), «Hələlik, qiyamətədən...» (2000) povestləri və «Qanlı, qanlı qərənfillər» gerçək-povesti (2003) daxildir. Müəllifin janrını gerçək-povest olaraq müəyyən etdiyi povestdə meydan hadisələri insan-cəmiyyət qarşdurması fonunda təsvir edilmişdir. 1990-cı ilin Yanvar şəhidləri İlhamla Fərizənin Leyli və Məcnun, Romeo və Cülyetta kimi əbədi sevgi dastanının personajları olaraq canlandırıldığı əsərdə, bədii təsvir publisistik üslubla növbələşir. 20 yanvar hadisəsini bəşəriyyəti bürüyən şər kimi qələmə almış şair, Fərizənin məhəbbətinə sadıqlığını, İlhamın Vətən sevgisini, meydan hərəkatını bədii şəkildə təsvir etməyə çalışmışdır: *«Dəfn günündə şəhərdə insan bir az da artmışdı. Bakı boyda şəhərdə insanlara yalnız ayaq üstə durmağa yer tapılırdı. Bütün insanlar bir can kimi idi, hərəkət edəndə hamı hərəkət edirdi, dayananda hamı dayanırdı. Həmişə Lenin meydanı adlanan yer indi Azadlıq meydanı adlanırdı. Şəhərin hər tərəfindən bu meydana qırmızı bəzənmiş tabutlar gəlirdi. ...Qərənfil yağışının altında gedən qırmızı tabutlar qatarının önündə iki tabut gedirdi, bu, Fərizənin, İlhamın tabutu idi. Ötən min illərin sonuncu Leyli-Məcnununun tabutu idi. Həç kəsin ağlına gəlməzdi ki, bu iki tabutda üç insan gedirdi - Fərizə ilə İlhamın hələ dünyaya gəlməmiş iki aylıq balası da gedirdi»* (7, 37).

Başqa bir əsərdə, Xəlil Rza Ulutürkün 1998-ci ildə çap olunmuş «Lefortovo zindanında» kitabında şairin «siyasi-ideoloji fəaliyyətinin əsasları... ifadə edilmişdir» (9, s.378). Musa Cəlilin «Moabit dəftəri», Mir Cəfər Pişəverinin «Zindan xatirələri dəftərindən» əsərləri silsiləsindən olan bu qeydlər, «zindan ədəbiyyatı» nümunələrinə aiddir. Yazılardan müəllifin bəzi hissələri həbsxanada olarkən ayrı-ayrı qrankalarda yazmış olduğu, sonradan bir-birinə yapışdırmaqla gündəlik şəklinə saldıqlı bəlli olur (8, s.127). Milli istiqlal hərəkatının fəal üzvlərindən olan Xəlil Rzanın gündəlikləri tarixi faktoqrafik materiallarla zəngin olub, multidissiplinar təhlil baxımından maraq doğurur. Bu qeydləri qələmə almaqda şairin əsas məqsədi mürəkkəb tarixi şəraiti canlandırmaq, şahidi olduğu hadisələri gələcək nəsillərə ötürməkdir. Həmçinin qeydlərə əlavə edilən sənədlər (çıxışlar, irəli sürülən tələblər və s.) müstəqillik mübarizəsində ziyalıların rolunun qiymətləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cəmi iki ili əhatə edən bu qeydlər qısamüddətli gündəliklərə aid edilə bilər. İsti izlərlə qələmə alınmış qeydlərdə çox zaman emosiya rəşional yanaşmanı üstələyir, həyəcan, narahatlıq əks olunur.

Gündəliklərdəki qeydlər iki dövrü əhatə edir. 21 noyabr 1988-ci tarixindən etibarən qələmə alınan ilk hissədə, meydan hərəkatının aktiv nümayəndəsi olan şairin fəaliyyəti, Azərbaycan Milli Azadlıq hərəkatının formalaşması dövrü, çıxışlar, qətnamələr, qanlı Yanvar hadisəsinə qədərki proseslər təsvir edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 67-ci maddəsi («Xalqlar arasında milli ədavəti qızışdırmaq») ilə günahlandırılan şair 26 yanvar tarixində həbsə alınmışdır.

İkinci hissədə şairin Lefortovo həbsxanasında keçirdiyi günlər əks olunmuşdur. Bu hissələrdə məhbus həyatını təsvir edən, dindirilmələrdən, ünvanına səslənən ittihamlardan bəhs edən Xəlil Rza xalqımıza qarşı aparılan mərkəli siyasəti ifşa edərək, xalq hərəkatının kortəbii xarakter daşdığını qeyd etmişdir.

Gündəlik bitkin kompozisiyaya malikdir. Belə ki, milli azadlıq hadisələrinin ilk günlərinin təsviri ilə başlanan qeydlər, hadisələrin inkişafı nəticəsində şairin tutulması, həbsxanaya salınması, həbsxana həyatının təsviri, son olaraq azadlığa çıxması ilə yekunlaşır.

Müasiri olduğumuz qanlı faciənin əks olunduğu bu əsərlərdə tarixin bədii salnaməsi, unudulmayan yaxın keçmişimiz qələmə alınmışdır. İnsanlığa qarşı törədilən qətlamlardan bəhs edən hər iki şair qanlı Yanvar hadisəsi qismində şəri, insana qarşı yönəlmiş vəhşilikləri pisləmiş, bəşəri dəyərlərdən çıxış edərək xalq faciəsini qabartmağa çalışmışdır.

Uşaqlıq haqqında avtobioqrafik romanlar

Son illərdə memuar-avtobioqrafik əsərlərdə sosial tematikanın zəiflədiyi, janrın ənənəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən etiraf xarakterli əsərlərin də yarandığı müşahidə olunur (Əli Əmirli «Ağdamda nəyim qaldı?», N.Rəsulzadə «Qolfstrim» və s.). Öz ailə şəcərəsindən bəhs edən bir çox yazıçılar 1990-2000-ci illərdə yazmış olduqları əsərlərində uşaqlıq illərini «itirilmiş cənnət» kimi təsvir etmişdirlər. Sovet illərində təqib olunan soy-köklərindən bəhs edən İlyas Əfəndiyev, Tahirə Cəfərova və digər müəlliflərin əsərlərində uşaqlıq nostalji ilə xatırlanmış, həmin illərin keçdiyi məkanlar xüsusi sevgi ilə təsvir edilmişdir. Bu əsərlərdə zaman sovet hakimiyyətinin bərqərar olmasına qədərki dövr və sovet dövrü olaraq iki mərhələyə ayrılır. İkinci hissədə ilkin mərhələdə mövcud olan «cənnət məkan»ın deformasiyası, dağılması təsvir edilir.

2000-ci illərdən başlayaraq qələmə alınmış uşaqlıq haqqında avtobioqrafik əsərlərdə yazıçıların daha çox həyatlarının ağır dövrələrindən bəhs etdikləri müşahidə olunur. Natiq Rəsulzadənin rus dilində qələmə aldığı «Qolfstrim» (2015) əsəri də avtobioqrafik əsərdir. Uşaqlığa qayıdış müəllifin özünü daha dərindən dərk etmə cəhdi olaraq yer alır. İç dünyasına baş vurmağa çalışan müəllif, şəxsiyyət kimi formalaşmasında rol oynayan həyat faktlarına yenidən nəzər salmağa çalışmışdır.

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda yeni avtobioqrafizmlə bağlı mübahisələr çox olsa da bu ədəbiyyatın konkret sərhədlərini müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Mətnə müəllifin öz həyatı ilə yanaşı yaradıcılığı haqqında düşüncələrə geniş yer ayırması, mətnin filoloji terminlərlə yüklənməsi bu əsərlərin əsas xüsusiyyəti olaraq götürülür.

Son illər ədəbiyyatşünaslıqda bədii-sənədli nəsrin janrlarının modifikasiyalarından geniş bəhs edilir, «yeni avtobioqrafizm» (M.Lipovetski), filoloji roman (V.Novikov) kimi istilahlər gündəmə gəlir. Filoloji romanda «elm»lə (ədəbiyyatşünaslıq) «bədii ədəbiyyat» arasındakı sərhədlərin aradan qalxdığı görünür (9, s.75). V.Novikov yazır: «bu cür romanda filoloq qəhrəman olub, onun yaradıcılığı süjetin əsasını təşkil edir» (10). Stepanova isə romanın strukturunda yer alan bədii yaradıcılıqla, dillə bağlı nəzəriyyələrin «bədii yaradıcılıqda yeniliyə» səbəb olmasının zəruriliyini qeyd etmişdir (9, s.76).

Müasir dövrdə qələmə alınmış bir çox bədii-sənədli əsərlərdə bədii və elmi yanaşmanın sintezi yer alır. Bioqrafik roman - rekonstruksiyalarda müəllif mövqeyinin tədqiqatçı mövqeyi ilə yaxınlaşması, zənnimizcə, bu prosesin təzahürlərindəndir.

Uşaqlıq illərindən xatirələr, yaradıcılıq prosesi haqqında düşüncələrin yer aldığı «Qolfstrim» romanı da filoloji mətn xüsusiyyətləri ehtiva edir. Əsərdə yazıçının xatirələri ilə birgə, bədii yaradıcılıq haqqında düşüncələri də əks olunmuşdur. Bədii və filoloji fikir, düşüncələrin xaotik ortamda təqdim edildiyi əsər həm yeni janr yaradıcılığı sahəsində eksperiment, həm də uşaqlıq illəri ilə bağlı orijinal əsər olaraq maraq doğurur.

Əli Əmirlinin «Ağdamda nəyim qaldı?» əsərində balaca personajın yaşadığı mənəvi disharmoniya əks olunmuşdur. Yaxınları tərəfindən mənəvi zərbə alan uşaq uzun illər sonra, altmış yaşa varınca bu haqda bəhs etməyə qərar vermişdir.

Müasir nəsrdə bioqrafik roman

Bioqrafik elementlər ədəbiyyatımızda qədim zamanlardan mövcud olsa da, müstəqil janr olaraq formalaşma tarixi o qədər də qədim deyil. V.Lopatina elmi bioqrafiyalardan fərqli olaraq «tədqiqatçı yanaşmasının bədii formada təqdim olunduğu bədii bioqrafiyaların» məhz XX əsrdə yarandığını iddia edir (11, s.120).

Bədii bioqrafiyaların inkişafını tarixi kontekstdə öyrənən Y.Lotman artıq XVIII əsrdən başlayaraq bioqrafiyalarda müəllifin «passiv, öz mövqeyi olmayan həqiqət daşıyıcısından yaradıcı şəxsə» çevrildiyini qeyd etmişdir» (12). Tarixi təsvirçiliyin yer aldığı bioqrafiyalardan fərqli olaraq bədiiyin əsas amil hesab olunduğu «yeni bioqrafiya»ların yaranması Litton Streçinin adı ilə bağlıdır.

Bioqrafik əsərlərdə sənədlərdən müxtəlif şəkildə istifadə olunur. Məsələn, bəzi kitablar yalnız xronoloji ardıcılıqla verilmiş memuarlardan, məktublardan, sənədlərdən ibarət olduğu üçün müəllif mövqeyi yer almırsa, digər əsərlərdə əksinə, müəllif ümumiyyətlə sənədlərdən istifadə etmir.

Sovet dövrünün əks olunduğu bioqrafik əsərlərdə sənədin ön plana çıxması baş verir, sənədlər süjetin əsas komponentinə çevrilir. Əsər əsasən sənədlər, sitatlar, müxtəlif fikirlər ilə polemika üzərində qurulur. Müxtəlif yanaşmaları qarşılaşdıran yazıçı mövcud fikirləri təkzib və ya təsdiq edərək, yeni mövqedən çıxış edir. Əldə olan materialı ümumiləşdirən müəllif, eyni zamanda öz subyektiv münasibətini ehtiva edən obrazı canlandırmağa çalışır.

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəlində bioqrafik janrın yeni modifikasiyalarını tədqiq edən İ.Savenko bioqrafik roman-axtarışı (roman-poisk) «bədi ədəbiyyat, elm və publisistikanın sintezindən yaranmış», müasir ədəbiyyat və incəsənətin janrı və üslub xüsusiyyətlərinin sintezini əks etdirən janr olaraq qiymətləndirir, bu zaman «sənədə əsaslanmanın əsas xüsusiyyət olduğunu vurğulayaraq «təhkiyənin sənədin tədqiqi» üzərində qurulduğunu yazır. Kompozisiyasının quruluşunda montajdan istifadənin sənədli filmdən, jurnalist janrlarından (oçerk, mühakimə, tədqiqat), sitat və sənədlərdən istifadənin publisistikadan, hadisələrin retrospektiv təsvirinin isə memuaristikadan gəlmə olduğunu yazır (13, s.11). Zənnimizcə, roman-axtarış deyil, roman-tədqiqat formulirovkasının işlənməsi daha dəqiq olardı. Müasir dövrdə yazılan bioqrafik əsərlərdə «miflərin» dağıdılması əsas şərt olduğundan, yazıçının artıq mövcud konsepsiyaları saf-cürük edərək, yeni mövqedən çıxış etməsi məhz tədqiqatçı yanaşması tələb edir. Müəllif özünə qədər yazılmış digər əsərlərə istinad edir, öyrənir və müqayisəli yanaşma əsasında yeni baxış ortaya qoyaraq, məlum hadisələrin fərdi interpretasiyasını verməyə çalışır. İ.Savenkonun fikirlərini dəqiqləşdirərək qeyd etmək istərdik ki, memuarlar «müəllifin gördükləri, şahidi olduğu, yaxud iştirak etdiyi keçmiş hadisələr haqqında yazılardır» (14, s.130). Bu təsiri yalnız retrospektiv məqamla bağlamaq düzgün deyil. Bu səbəbdən də memuaristik məqamlar yalnız müəllifin müasiri olduğu insanlar haqqında olan bioqrafiyalarda yer alır. İkinci halda, bioqrafın qəhrəmanı ilə şəxsi tanışlığı yoxdursa memuaristikadan bəhs etmək düzgün deyil. Həmçinin müasiri olduğu personajdan bəhs etdikdə, müəlliflə personaj bir-birinə daha bağlı olur, eyni hadisələri birgə yaşadıkları üçün, oxşar hisslər yaşadıda müəllifin təsvir etdiyi mühitə bələdliyi təsvirin dolğunlaşmasına zəmin yaradır.

Müasir romanlarda janrların qarşılıqlı təsirindən bəhs edən tədqiqatçı Salidə Şərifova roman-tədqiqat istilasını işlədərək (15, s.289), Elmira Axundovanın «Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman», T.Əlinin «Dənizçi-İdris» əsərlərini bu nümunələrə aid etmişdir.

Mürəkkəb mətn strukturu, obrazlar sisteminin yer aldığı bu əsərlərdə iki yaradıcı şəxsin obrazı yer alır: bioqrafiyanın müəllifi və bioqrafik personaj. Hər bir obraz əsərdə müxtəlif şəkildə canlandırılır. Birinci şərhləri, mühakimələri, xatirələri, sonuncu isə əsasən məktubları, xatirələri, əsərlərindən, haqqında yazılmış tədqiqatlardan parçalar vasitəsilə özünü ifadə edir. Bioqraf bu iki materialın ümumiləşdirilməsi, qarşılaşdırılması nəticəsində öz mövqeyini ortaya qoyur.

1980-ci illərdən başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bioqrafik janrın yeni modifikasiyalarından bəhs olunur. Xalq yazıçısı Anarın, xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün Rafael Hüseynovun «Vaxtdan uca» kitabı haqqında yazılarında bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir. Rafael Hüseynovun əsərini yüksək qiymətləndirən şair janrda baş verən yenilikləri xüsusi qeyd etmişdir: «Bu romanlarda nə adət etdiyimiz mənada geniş əhatəli peyzajlar, nə yorucu etnoqrafik məlumatlar, nə uzun-uzadı təfsilata malik zahiri portretlər, təbiət və fəsil təsvirləri, nə də xronoloji ardıcılığa malik müəllif təhkiyəsi var». Müəllifin çağdaş bədii nəsrin və publisistikanın imkanlarından maksimum istifadə etdiyini vurğulayan şair, kitabı yalnız ədəbiyyat deyil, ədəbiyyatşünaslıq aləmində mühüm hadisə adlandırmış, «elmi və bədii təfəkkürün» məhsulu olaraq meydana çıxdığını qeyd etmişdir (16, s. 217).

Siyasi liderin obrazı

Son illər post-sovet məkanında bir çox tarixi şəxsiyyətlər haqqında siyasi bioqrafiyalar yazılmışdır. Məlumdur ki, bioqrafik əsərlərin qəhrəmanları dövrünün tanınmış, seçilmiş insanları olur. Müəllif qəhrəmanı olacaq şəxsə xüsusi simpatiya və ehtiramla yanaşır. Bu heyranlıq bəzən bioqrafik qəhrəmanın təsvirinə mənfi təsir göstərir, sxematik obrazın yaranmasına səbəb olur. Bu səbəbdən də son illər yazılan, əsasən rekonstruktiv yanaşmanın yer aldığı əsərlərdə sənədin önə çıxması baş verir. Öz xatirələrinə geniş yer ayırmadan, faktlara istinad edən yazıçı materialları şərh edərək ümumiləşdirmələr aparır, əsasən başqa insanların fikirlərinə istinad edir.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq siyasi memuaristikada bir çox siyasi xadimlərin obrazlarına maraq yaransa da, bəzi liderlərin portretlərinə az təsadüf edilir. Bu əsərlərin müvəffəqiyyəti yazıçı səriştəsindən asılı olmaqla yanaşı, həm də canlandırılan obrazın zənginliyi, şəxsiyyət olaraq maraqlı insan olması ilə bağlıdır. Siyasi liderlərin xasiyyətindəki qapalılıq, insanlardan, ünsiyyətdən uzaq olmaları onların bədii portretlərinin yaranmasına əngəl olur. Heydər Əliyevin həyatı və siyasi fəaliyyəti bədii təsvir üçün çox zəngin material verir. Ulu öndər ünsiyyətçi xasiyyəti, xarizmatik görkəmi, natiqlik qabiliyyəti ilə seçilən, mətbuata açıq, cəmiyyətlə təmasdan zövq alan insan olduğundan daim insanların maraq dairəsində olmuşdur.

Ümummilli liderin ədəbiyyata, sənətə xüsusi münasibəti, ədəbiyyatın dostu, himayədarı olaraq çıxış etməsi ədəbiyyat insanlarında ona qarşı xüsusi bağlılıq yaratmışdır. Bu səbəbdən də o, son illər yazılan yazıçı xatirələrinin əsas obrazına çevrilmişdir. Xalq yazıçıları - Anarın, İsa Muğannanın, həmçinin Vidadi Babanlının, Mark Verxovskinin və başqa bir çox insanların bədii-sənədli əsərlərində Heydər Əliyevin obrazı ehtiramla anılmışdır.

Beynəlxalq arenada yaxşı tanınan Heydər Əliyevin obrazı yalnız yerli yazarların əsərlərində deyil, həm də xarici müəlliflər tərəfindən rəğbətlə canlandırılmışdır. Hüseyn Adıgözəlin «Zirvə. Heydər Əliyevin həyatı», Nikolay Zenkoviçin «Heydər Əliyev. Tale yolları», Ülkü İrfan «Qızıl ulduzdan hilala doğru. Heydər Əliyevin fırtınalı həyatı» və s. müəlliflərin kitabları bu təkrarsız insanın siyasi fəaliyyətinə, həyatına yeni baxış ehtiva edir.

Bu kitablar sırasında həm həcmi, həm sanbalı ilə seçilən, bir çox müasirlərimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilən romanlardan biri yazıçı-publisist, ictimai xadim, millət vəkili Elmira Axundovanın 6 cildlik «Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman» bioqrafik roman-tədqiqatıdır.

Qəhrəmanın siyasi fəaliyyəti haqqında yazılanları araşdıran, haqqındakı mifləri aradan qaldırmaqla liderin gerçək portretini canlandırmağa çalışan Elmira Axundova «...mətbuatda və siyasi memuaristikada hələ də səhifədən səhifəyə adlayan bir sıra stereotipləri puç» (18,3) etməyə, «...obrazı onun əzəmətini artırmağa yönəlmiş süni «əlavələrdən» təmizləyib oxuculara mümkün qədər yaxınlaşdırmağa» çalışdığını qeyd etmişdir (18, s.6).

Müəllif tarixi şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətini sənəd və faktlar əsasında öyrənərək «sonradan həmin materialları öz dünyagörüşünə uyğun olaraq şərh və təsnif» edir (13, s.13). Bioqrafik roman-tədqiqatlarda obrazın «sənədlərin elmi-analitik, bədii təhlili» vasitəsilə yarandığını qeyd edən tədqiqatçı, bu əsərlərdə özünəməxsus semantik cərgənin yer aldığını yazır: Sənəd-axtarış-sənəd-hipoteza-yeni versiya.

Tarixi əsərlərə xas qeyri-adi kompozisiyadan istifadə edildiyi «Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman» əsərində «hadisələr birbaşa təsvir edilmir, müxtəlif personajların təəssüratları verilir; eyni hadisə və ya hadisələrdən doğan bu cür təəssüratların eyni zamanda verilməsi, romana xüsusi stereoskopik effekt qatır, bununla da illuzor olaraq həyatın gerçəkdən hələ də davam etməsi təəssüratı yaranır... Romanda hadisələr bir baxış bucağından göstərilir; təhkiyə gerçəkliyin özü kimi çoxplanlı olsa da, eyni zamanda məhdud zamanla bağlıdır. Hər an, hadisə uzun zaman həddində göstərilir, çünki müxtəlif insanlar tərəfindən xatırlanan hissələrdə həmin insanın öz qayğılarını, maraqlarını əks etdirən anların məcmusunu yaratmaq lazımdır» (19). Məlumdur ki, bədii-sənədli nəsrə bədii əsərlərə xas tipik qəhrəman obrazı deformasiyaya uğrayır. «Zaman və dövr üçün tipik obraz kütləvi deyil, xarakterik, tək olandan seçilir». Bu zaman «canlı prototipi ... bədii cəhətdən dərk etmək, müvafiq stilistik kontekstə uyğunlaşdırmaq vacibdir» (19).

Əsərdə tarixi-sənədli, bioqrafik və xronikal təhkiyə bəzi hissələrdə lirik-romantik (əsasən birinci kitabda, Heydər Əliyevin ailəsindən, uşaqlıq illərindən, Zərifə Əliyeva ilə münasibətlərindən bəhs edən hissələrdə), epik, publisistik təsvirlə növbələşir. Cildlərdə hadisələr xronoloji ardıcılıqla verilərsə də kompozisiyanın xronologiya üzrə düzülüşü yalnız zahirən qorunur (kitabların ayrı-ayrı illər üzrə bölünməsi), müxtəlif insanların xatirələrinin, sənədlərin yer aldığı fəsillərdə çox zaman xronoloji ardıcılığın pozulması baş verir. Lakin bu məqam əsərin bütövlüyünə xələl gətirmir, müxtəlif tipli materiallar bir şəxsiyyətin bədii obrazının yaradılmasına xidmət edir.

Romanda Heydər Əliyevin özü, müasirləri haqqında yazılmış bir sıra xatirələrdən, memuarlardan, şəxsi arxivindən istifadə edilmiş, demək olar ki, Ulu öndərlə bağlı qələmə alınmış əsas tədqiqatların məcmusu cəmlənmişdir. Heydər Əliyev haqqında yazılmış əsərlərə müraciət edən Elmira Axundova, həmin əsərlərdə yer alan bəzi yanlış məlumatlara aydınlıq gətirməyə çalışmışdır (20, s.106).

Ulu öndərin ömrünün xronoloji ardıcılıqla əks olunduğu kitabda, müxtəlif illərdə onunla çalışmış onlarla insanın obrazı yer almışdır: Sovet Azərbaycanının siyasi xadimləri, 1980-ci illər Moskva mühiti, 1990-cı illərdə doğma Naxçıvan və müstəqil Azərbaycan. Romanın son iki cildi milli tariximizin ən mürekkəb illəri olan müstəqillik dövrünə (üç kitab, altıncı cild iki kitabdan ibarətdir) həsr edilmişdir. Müəllif kitabının əsas məqsədinin «XX əsrin fonunda Heydər Əliyevin siyasi bioqrafiyasının yaradılması və insani taleyinə güzgü tutulması» olduğunu qeyd etmişdir. «Kitabda iki bərabərhüquqlu qəhrəman var - Heydər Əliyev və onun zamanəsi. Eləcə də onun böyüdüüyü, püxtələşdiyi

ab-hava, yaşadığı və çalışdığı mühit, ünsiyyətdə olduğu, dostluq etdiyi, təmasda olduğu adamlar. Belələri isə yüzlərlə, minlərlə idi - sadə fəhlə və kolxozçulardan tutmuş dünya səviyyəli siyasətçilərədək. Onların canlı səsləri, düşüncələri, şərhləri, hadisələrin yozumları kitaba polifoniklik gətirərək, dəyərləndirmələrdə birmənalı və qərəzli hökmlərdən çəkinməyə imkan verir» (20, s.11.)

Romandakı hər bir epizod, çoxsaylı sənədlər, xatirələr - rəhbər, siyasi lider, ailə başçısı - Heydər Əliyevin obrazını yeni xüsusiyyətlərlə tamamlamağa xidmət edir. Onun siyasi fəaliyyətini ilk gündən son zamanlara qədər təsvir edən müəllif Heydər Əliyevin zirvədə olduğu illərlə yanaşı çətin günlərini təsvir edərək qismətinə düşən sevinc və acını göstərməyə çalışmışdır. Müxtəlif xatirələrə istinad edən yazıçı Heydər Əliyevin həyatı və ictimai fəaliyyətinə yeni mövqedən yanaşmış, siyasi liderin ömrünün az tədqiq olunmuş illərinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Sənətkar taleyi

Bir çox bioqrafik əsərlərdə həmkarlarının obrazlarını canlandıran yazıçılar məlum sovet sənətkarı haqqında mifləri aradan qaldırmağa, yaxın keçmişimizlə bağlı gerçəkləri təsvir etməyə can atmışlar. Xalq yazıçısı Anar tanınmış yazıçı və şairlər haqqında bir çox portret öçerklərin, bioqrafik povest və romanların müəllifidir. Yazıçının Ənvər Məmmədخانliya həsr etdiyi «Həyatım ağrıyır» xatirə-povestində sovet yazıçısının tragik obrazı canlandırılmışdır: «Həyatsevər insan idi... Amma bu nikbin təbiətli insanın ömrü boyu «həyatı ağrı-mışdı» (21, s. 248). Xatirələrdə Ə.Məmmədخانlinin tənhalığının səbəblərinə aydınlıq gətirə biləcək epizodlar təsvir edilmişdir. Anarı məşğul edən əsas mövzu sovet yazıçısının daxili narahatlığı və nigarançılığını doğuran səbəblər, yaradıcı insanın daxilində tüğyan edən üsyandır.

Anar Ənvər Məmmədخانlinin haqqında şəxsi görüşlərinin təəssüratları, yaxınlarının onun haqqında xatirələri ilə birgə yazıçının bədii əsərlərindən, məqalələrindən, mübahisələrindən parçalara geniş yer vermiş, yaradıcılığı haqqında yazılanları tam mənimsəyərək xatirələrini yazmağa başlamışdır. Müəllifin müxtəlif mənbələri öyrənərək, öz mövqeyini bu məlumatlara əsasən formalaşdırmağı, qəhrəmanı olan yazıçının əsərlərindəki avtobioqrafik məqamlara aydınlıq gətirməyə çalışması müəllif-təhkiyəçi mövqeyinin tədqiqatçı mövqeyi ilə yaxınlaşmasına səbəb olur. Mətnin strukturu mürəkkəbləşdikcə, müəllif mövqeyi də mürəkkəbləşir. Xatirələrə xas «mən belə xatırlayıram» ifadəsi «açıqlamağa çalışacağam», «açıqlayacağam» ifadələri ilə əvəzlənir.

Xatirələrdə Ənvər Məmmədخانlinin daxilində yaşanan qarşıdurma, sovet dövründə normaya çevrilmiş yaşam tərz, hakimiyyətin insanlara qarşı amsızlığı, daimi təqiblər və məhrumiyyətlərlə zəngin dövrün ağır siyasi mənzərəsi canlandırılmışdır. Həmin illəri yazarın birbaşa qiymətləndirməsində göstərməyə çalışan Anar, Sultan Məcid Qənizadəyə olan münasibəti xatırlayan Ə.Məmmədخانlinin dövrünü «...bu bir dövr idi ki, onun faciəsini ancaq Şekspir qələminə sahib olan sənətkar yarada bilər...» (21, s. 298), Stalini «...şineli rəngdə boz bir həyat qoyub getdi bizə...» (21, s. 298) deyərək xarakterizə etdiyini yazır.

Müasirlərinin Sovet sisteminin Macarıstanı, Çexoslovakiyanı işğal etməsinə etirazından bəhs edən müəllif, keçirdikləri hissləri Ə.Məmmədخانlinin simasında bu cür ifadə edir: «İçindəkiləri, düşündüklərini, duyduqlarını yazılarında demək imkanına malik olmaması da onu bir tərəfdən sıxırdı, boğurdu, həyatını ağrıdırdı» (21, s. 299). Ənvər Məmmədخانlı obrazı vasitəsi ilə Anar, sovet sisteminə dövrün qurbanlarına çevrilən, təqib edilən, nəzarət altında yaşayıb ya-

ratmağa məcbur olan sovet yazıçılarının həyat faciəsini əks etdirməyə çalışmışdır.

Yazıcının daha bir bədii-sənədli əsəri «Kərəm kimi romanıdır. Əsərin yazılmasında müəllifin əsas məqsədi Nazim Hikmət obrazı ətrafında formalaşmış mifin aradan qaldırılması, yaradıcılığına, haqqında yazılanlara istinad əsasında şair ömrünün gerçək cizgilərinin bərpa edilməsidir. Romanın əsas məzmununu təşkil edən Nazim Hikmətin siyasi fəaliyyətinin, qadınlarla münasibətinin əhatəli təsviri yazıcının obrazı ideallaşdırmaq istəyindən uzaq olduğunu, bu mürəkkəb taleli insanı, dövrünün böyük şairini oxucuya olduğu kimi təqdim etməyə cəhd etdiyi bəlli edir.

Romanda Nazim Hikmət obrazı mifdən reallığa doğru canlandırılır. Əsərinin janrını «Nazim Hikmətin həyat və yaradıcılığı haqqında düşüncələr romanı» kimi müəyyənləşdirən müəllif, əsərin indiyə qədər şair haqqında yazılmışlardan fərqli olacağını qeyd edir. Nazim Hikmət onun üçün «XX yüzilin və bəlkə də bütün gələcək dövrlərin ən böyük şairlərindən biri olmaqdan başqa», bəlkə də ən əsası «keçən əsrin bir çox mühüm problemlərini öz yaradıcılığında və mübarizəsində, ... mürəkkəb, ziddiyyətli, dramatik, bir çox məqamlarda faciəvi taleyində əks etdirmiş zəngin dolğun şəxsiyyətdir. XX əsrin rəmzi olan şəxsiyyət... keçən əsrin duyğunluğunun obyektiv, qərəzsiz, ədalətli və insafli açılması üçün də həyatı və yaradıcılığıyla misilsiz örnəklər verən insandır» (22). Müəllif dövrün xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin vacibliyini xüsusi ilə vurğulayır. Bu səbəbdən, bioqrafiyaların «üçüncü şəxs tərəfindən bir insanın taleyinin rekonstruksiyası deyil», bir fərdin taleyi çərçivəsində bütöv bir epoxanı, dövrü canlandırma cəhdi kimi qiymətləndirilməsi daha doğru olardı.

Beləliklə, müstəqillik illərində qələmə alınan bioqrafik bədii-sənədli əsərlərdə müəlliflərin sovet liderləri, yazıçıları haqqında mövcud mifləri aradan qaldıraraq, onların yeni, gerçək bioqrafiyalarını yaratmağa çalışdığı, eyni zamanda sovet dövrünün sosial-mənəvi mənzərəsinin təhlilinə və müasir zaman müstəvisindən dərinə çalışdığı bəlli olur. Təhlillərdən aydın olduğu kimi, müasir dövrdə bioqrafik janrda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir - müəllif mövqeyinin önə keçməsi, xatirələrin yer alması ilə əsərdə zaman konsepsiyası mürəkkəbləşmiş, hadisələrin müəllif tərəfindən şərhəndirilməsi, mühakimələri önə çıxmışdır. Yazıcının məqsədi yalnız tanınmış insanın həyat və yaradıcılığı haqqında əsər yaratmaq deyil, daha çox müasiri olduğu dövrü miflərdən azad etmək, öz subyektiv münasibətini ortaya qoymaqdır.

Döyüşçü obrazı

1980-1990-cı illərdə Azərbaycan xalqının müstəqillik savaşı, Qarabağ müharibəsi ədəbiyyatda qəhrəman obrazının aktuallaşmasına səbəb oldu. Mustafa Çəmənlinin milli qəhrəmanlarımızdan bəhs edən «Fred Asif», «Mübariz» əsərləri də bu zəmində yazılmış bioqrafik əsərlərdir.

Müəllifin janrını sənədli roman olaraq müəyyənləşdirdiyi «Fred Asif» əsəri əsasən qəhrəmanın döyüş yoldaşlarının xatirələri əsasında yazılmışdır. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Asif Yusif oğlu Məhərrəmovun həyatından bəhs edən əsərdə, qəhrəmanın həyatının əvvəlki mərhələlərini canlandıran müəllif, onun şəxsiyyət olaraq səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs etmiş, boya-başa çatdığı mühiti canlandırmışdır. Sonradan bu xüsusiyyətlər döyüşçü obrazında bütövləşir: «Fred! O, bu adı ömrünün ən gözəl çağında qazanmışdı. Bu ad ona fərəh, məhrumiyyətlər, qəm dolu aylar, illər və nəhayət, şöhrət gətirmişdi. O, öz dözümlü, iradəsi, şəxsi keyfiyyətləri hesabına Fred Asif fenomenini yarada bilmişdi» (23, 9).

Qəhrəmanının seçilmişliyini, insanpərvərliyini göstərən müəllif, onu fitri biliyə, qabiliyyətə malik, duyğusal, şair təbiətli biri olaraq göstərmiş, sonradan vətən uğrunda mübarizənin ön sıralarında təsvir etmişdir. O, komandır, hökumət tərəfindən Milli qəhrəman adına qədər yüksələn döyüşçü olaraq canlandırılır. Ömrünün mühüm hissəsi Qarabağ müharibəsi ilə bağlı olan Asifin həyat hekayəsi müharibə haqqında süjet xətti ilə paralel şəkildə təsvir edilmişdir.

Obrazın psixoloji tamlığına çalışan yazıçı onu müxtəlif rakurslardan - döyüş bölgəsində silahdaşları arasında, düşmənlə üz-üzə və ailədə, yaxınları ilə birgə təsvir etmişdir. Asifin şəxsi həyatından, məhəbbətindən və oğlundan bəhs olunan hissələrdə realistik üslub, romantik təsvirlə əvəzlənir. Onun müharibə meydanında cəsarətini, qətiyyətini göstərən müəllif, Asifi güclü strateq olaraq xarakterizə edərək, ictimai-siyasi vəziyyətlə bağlı sayıqlığını, düşməne qarşı mərdliyini («Biz kişilərlə vuruşuruq, qadınlarla yox. Qadın müharibə etmir», «Ya Seyidlazım ağanın cəddi. mənim atdığım mərmilər nə uşağa, nə qadına dəyməsin!...»), döyüş yoldaşlarına, ailə üzvlərinə qayğı ilə yanaşmasını xüsusi qabartmışdır.

Avtobioqrafik əsərlərdə bəzən qəhrəmanın taleyində rol oynamayan məkanlar sadalanaraq yer alsada (sadəcə hadisələrin baş vermə ardıcılığının qorunması üçün), bioqrafik əsərdə yer alan insanlar və məkanlar birbaşa qəhrəmanla bağlı olur. Bioqrafik romanın obrazlar sistemindən bəhs edən M.Baxtin yazır: «Baş verənlər qəhrəmanın özünü deyil, həyatını formalaşdırır... burada təsvir olunan dünya qəhrəman üçün sadəcə fon deyil» (24). Qəhrəman sona qədər əvvəlcədən göstərilən xüsusiyyətlərin daşıyıcısı olaraq verilir «dəyişməz qalır» (24). Personajın uşaqlıqdan ahıl yaşlarına qədər təsvir edildiyi avtobioqrafik əsərlərdə özündən bəhs edən müəllif, mənənin yetkinləşməsini göstərə bilirsə, bioqrafik əsərlərdə yazıçı, əsasən qəhrəmanın cəmiyyətə bələd olan bir xüsusiyyətini qabardır. Belə demək mümkündürsə avtobioqrafik əsərlərə xas özünütəhlil obrazın mürəkkəbliyini tam şəkildə əhatə edərsə, bioqrafik əsərdə obraza kənardan baxış yer alır, qəhrəmanın əsasən cəmiyyətə bəlli xarakterik xüsusiyyətləri qabardılır.

İlk olaraq hadisələrin müəllif-təhkiyəçi tərəfindən nəql edildiyi «Fred Asif» romanında sonradan bədii təsvirin sənədli üslubla əvəzlənməsi ilə, müxtəlif qəzetlərdən sitatlara, Asifin döyüşçü dostlarının xatirələrinə, müxtəlif illərdə Asifdən alınmış müsahibələrə geniş yer verilir.

Müharibə dövrünə xas sosial ziddiyyətləri, xaosu göstərməyə çalışan yazıçı, Fred Asifə qarşı aparılan kampaniyalar, 366-cı polkun fəaliyyəti kimi məqamları xüsusi diqqətlə qələmə almışdır.

Mustafa Çəmənlili Azərbaycanın daha bir Milli qəhrəmanı Mübariz İbrahimov haqqında da əsər qələmə almışdır. «Mübariz» əsərində yazıçı ilk olaraq qəhrəmanın soy-kökü haqqında rəvayətlə təhkiyəyə başlamış, Mübarizi türk elinə xas müsbət xüsusiyyətlərin daşıyıcısı olan nəslin nümayəndəsi olaraq təsvir etmişdir. Ayrı-ayrı başlıqlar altında verilmiş hissələrdə Mübarizin ailə üzvlərindən («İmanını itirməmək üçün oğlunu itirmiş»), sovet imperiyası tərəfindən Mübarizin doğma yurdunda aparılan siyasətdən bəhs edən, atasının rus əsgərləri ilə qarşıdurmasını təsvir edən müəllif, Mübarizin boya-başa çatdığı ailə haqqında məlumatlardan sonra təhkiyəni konkret faktlar üzərində qurmuş, qəhrəmanının doğma yurd-yuvasının təsvirinə geniş yer vermişdir.

Mübarizin uşaqlığı xalqımızın fəlakət dolu illərinə təsadüf etmişdir. Dövrün siyasi ab-havasını publisistik üslubda təsvir edən Mustafa Çəmənlili, tariximizin ağır illərinə diqqət yönəltdi. 20 yanvar, Xocalı faciəsi, Şuşa şəhərinin tarixi, bu günü haqqında konkret faktların yer aldığı əsər informativ xarakterli məlumatlarla zəngindir.

Povestin əsas qayəsi vətənpərvərlik hissinin aşılmasıdır. Bu səbəbdən, müəllif, bu məqamlara xüsusi diqqət ayırmış, Mübarizin vətəninə tarixinə, bu gününə olan bağlılığını, işğalda olan ərazilərlə bağlı ürək ağrısını canlandırmağa çalışmışdır.

Mətnə daxil edilən Azərbaycan haqqında şeirlər, əsgər marşı və himnimizdən parçalar bu baxımdan maraqlıdır. Əvvəlki əsərdən fərqli olaraq povestdə hadisələr sona qədər müəllif tərəfindən nəql edilir, Mübarizin həyatı bədii şəkildə təsvir edilmişdir. Mübarizin qətiyyətini, vətənə bağlılığını lirik, emosional çalarlarla canlandıran yazıçı, povestdə onun daxili çəkişmələrini, düşüncələrini əks etdirmişdir.

Beləliklə, təhlillərdən göründüyü kimi, Mustafa Çəməninin Azərbaycanın Milli qəhrəmanlarına həsr etdiyi bioqrafik əsərlər janrın maraqlı nümunələri olaraq maraq doğurur. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olan qəhrəmanların döyüş yolundan bəhs edən əsərlərin müasir ədəbiyyatımızın aparıcı mövzularından birinə çevrilməsi zəruridir.

Beləliklə, 1990-cı illərdə qələmə alınan bədii-sənədli nəsr əsərlərində sosial mündəricə, yaradıcı insan və sistem qarşılıqlı əks olunurdusa, zaman keçdikcə etiraf məzmunlu əsərlərin sayının artdığı görünür. Avtobiografik nəsrə sosial mündəricə, uşaqlığın təsviri üstünlük təşkil edirsə, bioqrafik nəsrə dövrün tanınmış insanların haqqında miflərin aradan qalxdığı əsərlər yaranır, müasir qəhrəmanlar, ictimai-siyasi gerçəkliklər əks olunur.

Ədəbiyyat

1. Симонова Т. Новые тенденции в современной художественной документалистике. Славянскія літаратуры у кантэксте сусветнай: да 900-годдзя Кірыла Тураўскага і 200-годдзя Тараса Шаўчэнкі. Мінск: РИВШ, 2013, с.58-62. [HTTPS://ELIB.GRSU.BY/DOC/10806](https://elib.grsu.by/doc/10806)
2. Аксенов В. Таинственная страсть. Роман о шестидесятниках. М.: Семь дней, 2009. <http://booksonline.com.ua/view.php?book=100631>
3. Симонова Т.Г. Мемуарная книга В. Аксенова "Таинственная страсть" как жанровый "неформат" // Славянскія літаратуры ў кантэксте сусветнай: матэрыялы X міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск, 6-8 кастрычніка 2011 г. Мінск: Выдавецкі цэнтр БДУ, 2011, с.311-315 <http://mognovse.ru/xzr-kniga-v-aksenova-tainstvennaya-straste-kak-janrovij.html>
4. Черкашина Т.Ю. Основные тематические блоки в структуре жанра автобиографии // Вестник Оренбургского государственного университета. 2014, Выпуск №1 (162), с.36-40 <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-tematicheskie-bloki-v-strukture-zhanra-avtobiografii>
5. Сапожникова Ю.Л. Жанр автобиографии: понятие и особенности // Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия филология, история, востоковедения, 2012, с.54-56. <https://cyberleninka.ru/article/n/zhanr-avtobiografii-ponyatie-i-osobennosti>
6. Azəri S. Tələbə məhbusun etirafı. Bakı, "Çaşıoğlu", 2007, 256 s.
7. Qoca F. Qarlı, qanlı qərənfillər // Azərbaycan, 2003, №1, s. 19-37
8. Ulutürk X.R. Lefortovo zindanında. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1998, 240
9. Степанова И.М. Филологический роман как "промежуточная словесность" в русской прозе конца XX века // Вестник Томского Государственного Педагогического Университета, 2005, вып. 50, КиберЛенинка: <https://cyberleninka.ru/article/n/filologicheskii-roman-kak-promezhutochnaya-slovesnost-v-russkoy-proze-kontsa-xx-veka>
10. Новиков В. Филологический роман. // Новый мир, 1999, № 10, http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1999/10/novik.html

11. Лопатина В.Д. Литературная биография в современной английской прозе (писатели о писателях). Москва, Автореферат кандидата филологических наук 1989. <http://cheloveknauka.com/literaturnaya-biografiya-v-sovremennoy-angliyskoy-proze-pisateli-o-pisatelyah#ixzz5ZmMxh3wK>
12. Лотман Ю. Биография - живое лицо <http://www.gumer.info/bibliotek>.
13. Савенко И. Л. Жанрово-стилевые особенности биографического роман - поиска. Автореферат дисс. На соис. Уч.ст. к.ф.н., Тернополь, 2008 http://www.br.com.ua/referats/dysertacii_ta_autoreferaty/89064-12.html.
14. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (Tərtibçi Ə.Mirəhmədov), Bakı, 1978, 268 s.
15. Шарифова С. Жанровое смешение в романе: коммуникативно-социокогнитивный подход). Москва, 2011, 340с.
16. Ulutürk X.R. Mənim tanrım gözəllikdir... Bakı: Elm, 2009.
17. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. Bakı: Ozan, 2007 II, 784s.
18. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. Qayıdış. VI (1) cild, Bakı: Ozan, 2013, 480 s.
19. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. Bakı: Ozan, I cild 2007, 352 s.
20. Anar "Həyatım ağrıyır" // Anar. Əsərləri. III cild, Bakı: Nurlan, 2004, s.260-321
21. Anar. "Kərəm kimi" (Nazim Hikmətin həyat və yaradıcılığı haqqında anılar, düşüncələr romanı) // Anar. Əsərləri. Bakı: Nurlan, 2015, VII cild, 416s.
22. Çəmənli M. Fred Asif (sənədli roman). Bakı: Təhsil, 2010, 224 s.
23. Baxtin M. K istoričeskoy tipologii romana. <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/bahtin-roman-ego-znachenie/istoricheskoy-tipologii-romana.htm>

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ!

2020-ci İL ÜÇÜN

“AZƏRBAYCAN”

jurnalına abunə yazılışı başlamışdır.

“AZƏRBAYCAN”

jurnalının bir nüsxəsinin qiyməti 1 manat 50 qəpik,

illik abunə qiyməti 18 manatdır.

İNDEKS: 76300

Yaqub BABAYEV

FÜZULİNİN İMTAHANI

Miladi tarixlə 1537-ci ildə (hicri ilə 943-cü sənədə) Azərbaycan ədəbiyyatı və bədii-fəlsəfi fikir tarixində müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli bir hadisə baş verdi. Dahi şairimiz M.Füzulinin məşhur “Leyli və Məcnun” poeması ərsəyə gəldi. Milli dildə meydana çıxan bu poema yalnız Azərbaycan və Şərq bədii təfəkkürünün deyil, ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatının nadir, əvəzsiz, bənzərsiz incilərindən, bəşəriyyətin bizə (bugünkü insanlığa) məlum tarixinin təkrarsız poetik-fəlsəfi məhsullarından biri idi. Bu təkrarsızlıq, istər əsərin ideya-bədii qatında, istər dil-üslub, istərsə də poetik semantikasında, məcazlar və obrazlar aləmində özünü büruzə verirdi.

Bəllidir ki, elə Füzuliyə qədər də “Leyli və Məcnun” Şərq ədəbiyyatı meydanında ənənəvi, çox işlənmiş süjetlər sırasına daxil idi. Dahi şairimizin qüdrəti və məharəti burasında idi ki, bu “çeynənmiş” mövzuya yeni nəfəs, yeni can, yeni ruh, yeni ideya vermiş, onu tamamilə təzə libasda, təzə və daha ecazkar forma-məzmun qiyafəsində ortalığa çıxarmışdı. Ənənəvi mövzuya bir təqlidçi kimi yox, orijinal bir sənətkar fəhmi və bacarığı ilə yanaşmışdı. Yeni türk alimi Məhəmməd Cəlalın çox doğru olaraq söylədiyi kimi: “Hətta mərhumun (yəni Füzulinin - Y.B.) ruhi-lətifi nitqə gəlib bizə bu babdə (yəni bu poemanın təqlidi bir əsər olması barədə - Y.B.): “Bən də müqəllidəm!” - demiş olsa, inanmayız. Ehtimal ki, bu böyük şairin zehninə fikri-təqlid gəlmiş olsun. Fəqət, “Leyli və Məcnun” təqlid olmaq üzrə yazılan asardan deyil”.

“Leyli və Məcnun” yarandı və son nöqtəsi qoyulan kimi anadilli şeirimizin və həm də türkdilli poeziyanın iftixarına, ən dəyərli sənət nümunələrindən birinə çevrildi. Bu, məlum məsələdir. Bizi isə maraqlandıran problemin başqa bir tərəfidir. Yeni Füzulinin “Leyli və Məcnun”u niyə yarandı və necə yarandı? Daha dəqiq şəkildə desək, poemanın yaranma səbəbi nə ilə bağlı idi? Bu, bir istedad sahibinin - Füzulinin fərdi istəyindənmi, şəxsi həvəsindənmi, mövzuya sevgi və marağındanmi qaynaqlanırdı? Yoxsa, bunun bir başqa və həm də daha əsaslı, daha ciddi, daha vacib səbəbi var idi?

İstər XVI əsr ictimai-siyasi mühiti, milli-estetik düşüncəsi, qövmiyyətçilik şüuru, istərsə də əsərin əvvəlində poemanın yazılma səbəbi barədə Füzulinin dedikləri ilə tanışlıq bizə ikinci fikrin üzərində dayanmağa əsas verir. Bəlli olur ki, belə bir süjet əvvəllər bir qələm sahibi kimi Füzulini nə cəlb etmiş, nə də o, türk dilində belə bir nəzm əsəri yazmaq fikrində olmuşdur. Mövzunun şairin maraq dairəsindən kənarda olmasının (əlbəttə,

bir oxucu kimi yox, bir qələm sahibi kimi) səbəblərini də Füzuli izah edir. Belə ki, bu qəm dastanının sövdası uzun, bəhri "kütahdır", yəni qısadır (Həqiqətən də, poema əruz vəznində həcəz bəhrinin qısa növündə - naqis həzəcdə yazılmışdır). Məzmunu fəğan, nalə və ahla doludur. Əvvəli qəm, sonu fənadır. Nə badəsində sevincdən rəng, nə nəğməsində fərəhdən ahəng vardır. İdrakı xəyala azar verər, mələli düşüncəni pərişan eylər. Ona rəğbət münasib olsaydı, rəğbət göstərən çox olardı:

**Sövdası dirazü bəhri kutah,
Məzmunu fəğanü naləvü ah,
Bir bəzmi-müsibəti-bələdir
Kim, əvvəli ğəm, sonu fənadır.
Nə badəsinə nişatdən rəng,
Nə nəğməsinə fərəhdən ahəng.
İdrakı verər xəyala azar,
Əfkari edər mələli əfkar.
Olsaydı təvəccöhü münasib,
Tövcihinə çox olurdu rəğib.
Olsaydı təsərrüfündə rahət,
Çox kamil ona qılırdı rəğbət.**

Göründüyü kimi, şair özü israrla bəyan edir ki, bu qissə bir sənətkar kimi onun mövzu axtarışı sferasından, maraq dairəsindən, cazibə meydanından kənardadır. Amma belə bir mövzunu qələmə almaq, həm də türk dilində (!!!) qələmə almaq məcburiyyətində qalmışdır. Bütün ruhu, məzmunu və siqləti Füzuli üçün "bir bəlayi-can" olan bu qəm dastanını "təqrirə gətirməyi", "bu əski bustanı" təzələməyi ağır, şərəfli bir "yük", çətin bir imtahan kimi onun üzərinə qoymuşlar. Türk dilində onu "nəzmi - nazik"ə çevirmək tələbi ilə şairi imtahan oxuna ("tiri-imtahanə") nişanə etmişlər.

İndi gələk bu "yükün" Füzulinin çiyinlərinə qoyulma səbəbinə. Belə bir missiya təsadüfdənmi, yoxsa zərurətdənmi doğmuşdur? Daha doğrusu, bu missiya sənətkarın "Rum zərifləri" adlandırdığı iki şəxsin fərdi istəyi iləmi gerçəkləşmişdi, yoxsa, bu istəyin və tələbin arxasında başqa daha mühüm səbəbmə var idi? Əsil məsələ həmin səbəbin aşkar edilməsində, müəyyənləşdirilməsindədir. "Leyli və Məcnun" kimi möhtəşəm bir ədəbi abidəni bizə bəxş edən də (Füzulinin istedadı və qələmi ilə) həmin səbəbdir. Bəs, bu səbəb hansıdır, nədir və onun mahiyyətində nə dayanır?

Poemanın yazılma səbəbini şair əsərin əvvəlində "Bu səbəb-nəzmi kitabdır və bəisi-irtikabi-əzabdır" bölməsində izah edir. Onu bu "əzab günahına" sövq edənlərin Osmanlı məmləkətindən gəlmiş "Rum zərifləri" olduğunu söyləyir. Şair onların adlarını çəkməsə də, biz həmin şəxslərin adlarını bilirik. Bunlar elmdə və fəzilətdə görkəmli ziyalı kimi tanınmış Yəhya bəy və Xəyali bəydir. Füzuli onları hər işdə həqiqət axtaran, elmdə incə mənalar bilən, dəqiqliyi sevən, söz danışmaqda incilər saçan adamlar kimi təntənəli epitetlərlə vəsf və təqdim edir. Sənətkar onun şəxsi qonağı olan həmin ziyalılarla müxtəlif məsələlərdən söhbət açır, fikir mübadiləsi edir. Onların söhbətinin mövzu hədəfində XIV-XV əsrlərdə türk dilində yazıb-yaratmış Şeyxi, Əhmədi, Cəlili, Nizami (bu, Nizami Gəncəvi yox, XV əsrdə yaşamış osmanlı şairi Nizamidir ki, türk dilində divan yaratmışdır) və s. kimi şairlər də vardır. Nəhayət, söhbətin məcrası gəlib "Leyli və Məcnun" mövzusu üzərinə çıxır. Söhbət zamanı "Rum zərifləri" bu məşhur mövzunun "əcəmdə" daha çox yayıldığını, yəni fars dilində bu mövzuda daha çox əsər

yazıldığını, türklərdə ("ətrakədə") bu əfsanənin bədii fikir meydanında işlək olmadığını nəzərə çatdırır, Füzulinin bu sujeti qələmə almasını israr edirlər. Şairin oxucuya verdiyi məlumat və izahatından bəlli olur ki, onlar türk dilində bu mövzuda əsər yazmağı, mövzunu "təqrirə gətirməyi" xahiş etmirlər, israrla tələb edirlər, bu əzab yükünü, "can bəlasını" onun üzərinə qoyub onu "tiri-imtahanə" nişanə edirlər. Bununla da onun nəşəsini, məstlik sevincini pozub sənətkarı ağır bir imtahan "qəziyyəsinə" düşür edirlər. Şairin öz dili ilə desək:

***Mən xəstəyi etdilər nişanə,
Bir rəng ilə tiri-imtahanə.
- "Lütf eylə! - dedilər, - ey süxənsənc!
Faş eylə cahanə bir nihan gənc!
Leyli-Məcnun əcəmdə çoxdur,
Ətrakdə ol fəsanə yoxdur.
Təqrirə gətir bu dastanı,
Qıl tazə bu əski bustanı".
Bildim bu qəziyyə imtəhandır,
Zira ki, bu bir bəlayi-candır.***

Füzuli müxtəlif bəhanələrlə bu dastanı qələmə almaqdan boyun qaçıрмаq istəsə də, "Rum zərifləri" bu "yükü" onun boynuna qoya, daha dəqiqi, şairi bu sənət cəfasını çəkməyin zərurətinə inandıra bilirlər. Yəni onu inandıra bilirlər ki, bu bir fərdə aid adı, yüngül, çəkisi, sanbalı məhdud olan şəxsi yaradıcılıq işi deyil. Etnik-ictimai səciyyəli, qövmi "yükə" malik, milli kimliyin ucalığına və təsdiqinə xidmət edən şərəfli bir məsələdir.

İndi gələk belə bir vacib mətləbin şərhinə. "Rum zərifləri" Füzuliyə niyə məhz "Leyli-Məcnun" mövzusunda əsər yazmağı məsləhət bildilər? Həmin əsəri niyə məhz türk dilində yazmağı tövsiyə (əslində tələb) etdilər? Niyə bu sifarişi türk dilində yazan başqa bir şairə deyil, məhz Füzuliyə verdilər? Axı, Füzulinin ömür sürdüyü XVI əsrin I yarısında, istər Osmanlı səltənətinin, istər Səfəvilər xanədanının geniş coğrafiyasında, istərsə də Orta Asiyada (Turanda) türk dilində yazıb-yaradan çoxlu sayda istedadlı söz ustaları, belə demək mümkünsə, şairlər ordusu var idi. Elə Füzulinin özünün yaşadığı Bağdad çevrəsində münbit bir ədəbi mühit, çoxlu sayda "türk zəban" şairlər yaşayırdı.

Birinci sualın cavabı: Mənşəcə ərəb əfsanəsi olan "Leyli və Məcnun" sujeti islam coğrafiyasında əsrlərcə ömür sürmüş, populyarlaşmış, şöhrət qazanmış, tutumlu, sanballı mövzulardan idi. Fars dilində bu mövzuda bir sıra dəyərli, səviyyəli, oxucu zövqünü oxşayan, yüksək sənətkarlıq sirlətinə malik, fars dilinin poetik qüdrətini və səviyyəsini nümayiş etdirən əsərlər meydana gəlmişdi. Süjet, istər dünyəvi, istər bədii-fəlsəfi, istərsə də ilahi mətləbləri ifadə etməkdən ötrü əlverişli imkanlar yaradırdı. Bu ənənəvi, "çeynənmiş" kimi görünən mövzuya yeni ruh və nəfəs vermək lazım gəlirdi. Mövzunun tutumu və xarakteri buna imkan yaradırdı.

İkinci sualın cavabı: Füzulinin "Leyli və Məcnun"unun ərəsəyə gəlməsi bir ədəbiyyat və sənət hadisəsi olmazdan əvvəl milli-etnik hadisə idi. Qövmi özünüdərk şüurunun sifarişi və məhsulu kimi ortalığa çıxmışdı. Əsəri türk dilində yazmaq tələbi yalnız iki nəfər osmanlı ziyalisinin tələbi deyildi. Bu, bütövlükdə türk milli-etnik məkanında yaşayan, öz qövmi kimliyini dərk edən türk ictimai mühitinin və toplumunun sifarişi idi. Rudəki, Firdovsi, Xəyyam, Cami, Sədi, Hafiz (biz təəssüflə milli-etnik mənsubiyyətinə görə Azərbaycan

türkü olan gəncəli Nizamini də bu siyahıya əlavə etməli oluruq) və s. kimi söz ustaları fars dilində, həqiqətən də, gözəl bədii əsərlər, dünya poeziyasının şedevr nümunələrini yaratmışdılar. Bununla da onlar fars dilinin poetik əzəmətini nümayiş etdirmişdilər. İndi isə ümumtürk qövmiyyətçilik şüuru, milli özünüdərk missiyası başqa sahələrdə (ilk növbədə, qılıncda və qəhrəmanlıqda) olduğu kimi, söz sənəti və bədii təfəkkür meydanında da türk ictimai-mədəni varlığı qarşısında fəthlik missiyası qoyurdu. Öz milli dilinin poetik əzəmətini, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin zənginliyini, yüksək keyfiyyətini ortalığa qoymaq, nümayiş etdirmək vəzifəsini meydana çıxarırdı. Bu əzəmətin isbatı üçün, təbii ki, fars və ərəb dillərində yaranmış mükəmməl, bəyənən, yüksək səviyyəli sənət abidəsi kimi qəbul edilən bədii nümunələrdən aşağı səviyyədə olmayan sənət nümunələri yaradılmalı idi. Deməli, Füzulidən "Leyli və Məcnun"-u türk dilində yazmağı tələb edən Yəhya bəy və Xəyali bəy Azərbaycan şairinə (əslində, "türk zəban" şairlərin başçısına) təkcə öz istəklərini çatdırmırdılar. Onlar bununla türk ictimai şüurunun, qövmiyyətçilik düşüncəsinin elitar sifarişini və tələbini ortalığa qoyurdular.

Üçüncü sualın cavabı: Dediymiz kimi, XVI yüzillikdə Balkanlardan Çin sərhədlərinə qədər bütün türk-Turan arenasında türk dilində yazan çoxlu sayda poetik istedad sahibləri var idi. Ancaq ümumtürk ictimai toplumunun sözünü Füzuliyə çatdıran "Rum zərifləri" verdikləri sifarişin çəkisini, məsuliyyətini, mahiyyətə sanbalını yaxşı dərk edir, belə bir ağır "yükün" öhdəsindən gələcək şair kimi ilk növbədə Füzulini görürdülər. Onlar müqabil tərəfə demək istəyirdilər ki, indiki "türk zəban" şairlər ordusunun sərkərdəsi sən deyilsən? Allah-təala bu vəzifə üçün səni görüvləndirməyib? Madam ki belədir, bir türk şairi kimi farsdilli poeziyaya ("əcəm" şeirinə) cavabı da sən verməlisən! Türkcə "nəzmi-nazik" yaratmağın həm ağır, həm də şərəfli yükünü, məsuliyyətini sən öz üzərinə götürməlisən. Rudəki, Firdovsi və onların digər farsdilli poeziya xələflərinə də cavab verən türk hünərvəri sən olmalısən!!!

Əslində, Füzuli ona verilən sifarişin, daha dəqiqi, onun qarşısında qoyulan tələbin (!) ağırlığını, mürəkkəbliyini, məsuliyyətini (və şərəfini!) hamıdan yaxşı dərk edirdi. Elə buna görə də müxtəlif bəhanələrlə bu işi görməkdən boyun qaçıрмаq istəyirdi. Gətirilən bəhanələrdən biri də bu idi: gəncəli Nizami mayası qəm, kədər olan bu mövzuda əsər yazmaq istəməmişdir. Ustadın şikayət etdiyi bir mövzuda əsər yazmaq şagirdə zülm olar.

Axi, bu poetik abidəni yaratmaqla Füzuli həm də ümumtürk sosial toplumu qarşısında cavab verməli idi. Ümumiyyətlə, o, mövzunu türk dilində qələmə almaqla bir neçə mənada "tiri-imtahanə" hədəf olduğunu yaxşı anlayırdı. İmtahanın əsas detal və ştrixləri isə bunlar idi: Mövzunu qələmə almaqla Füzuli, ilk növbədə, Nizami də daxil olmaqla, "Leyli-Məcnun" mövzusunda fars dilində yazan sənətkarların qarşısında intahan verməli, öz istedadının heç də onlardan aşağı olmadığını göstərməli idi; İkincisi, farsdilli poeziyanın həm bahadırlarına, həm də təəssübkeşlərinə sübut etməli idi ki, sizin ögey (bəzən də lap aşağı nəzərlə) baxdığınız, bəyənmədiyiniz türk dilində də qənirsiz, nadir, möhtəşəm, sizinkinə bərabər (və hətta ondan üstün) söz sənəti abidəsi yaratmaq olar. Nəticə etibarı ilə sənətkar türk dilinin fars dilindən daha lətif, daha incə, daha zəngin və obrazlı, daha poetik bir dil olduğunu sübuta yetirməli idi; Üçüncüsü, Füzuli deyilən qüssəni qələmə almaqla bütün türkdilli şairlərə yaxşı mənada ideal bir nümunə, bayraqdar və yol göstərən olmalı idi, yəni "türk zəban" şairlərin

qarşısında imtahan verməli idi; Dördüncüsü, bizim qəzəl ustadımız türk dilinin zərif, incə, zəngin, poetik bir dil olduğunu ortalığa qoymalı idi. Bütün bunlar nəticə etibarı ilə türk dilində verilən çətin bir imtahan idi. Füzuli bu "məşğələdə" türk dilinə aid hər cür "düşvari asan" etməli idi; Beşincisi, belə bir mövzunun qələmə alınması yalnız sənət qarşısında deyil, həm də Allah qarşısında böyük imtahan idi. Çünki Füzuliyə qədər bu mövzuya müraciət edən qələm sahibləri ona, əsasən, dünyəvi, məcazi eşq prizmasından baxmışdılar. Ən uzağı, ilahi (həqiqi) eşqin bəzi əlamətlərini süjetdəki bəzi əhvalatlara çiləyə bilmişdilər. Azərbaycan şairi isə, süjetin ideya-məzmun axarına, obrazlar aləminə, poetik anlayış və istilahlr sistemində, ümumi ahəng və ritminə ilahi eşqin, irfani-fəlsəfi düşüncənin əsas hikmət və gözəlliklərini hopdurdu. Həm də dahiyənə bir bacarıqla məcazi eşqlə (İbn Səlamın eşqinin timsalında) həqiqi eşqin (Məcnunun eşqinin timsalında) poetik-fəlsəfi müqayisəsini verdi. İkincinin birincidən dəyər və hikmətdə çox-çox üstün olduğunu sübuta yetirdi. İlahi eşqin arxasınca getməyin hikmət, zərurət və fəlsəfəsini, faydasını, cəfasını və səfasını anlatdı. Bəşər övladının həm Haqqı, həm də onun yaratdıqlarını sevməli olduğunu, bunun həm kədər və əzabını, həm də sevinc və nəşəsini, oxucu zövqünü bədii dillə (sözlə) oxşayacaq bir məharətlə, meydana qoydu.

Nəticə etibarı ilə dahi şairimiz verməli olduğu imtahanın bütün mərhələlərini, bütün "fənlərini" inanılmaz bir uğurla dəf etdi. Bu ərəb əfsanəsini türk bəzəyi ilə bəzədi, bu ərəb gəlininə bənzərsiz, füsunkar türk libası geyindirdi. Tanrının və onun yaratdıqlarının gözəlliyi, Tanrı eşqinin hikməti, ecəzkarlığı bu əsərdə türk dilində təkrarsız, bənzərsiz vəsf obyektinə cəvrildi. Poema təsəvvüf ədəbiyyatımızın, irfani-fəlsəfi poeziyamızın və bütövlükdə bədii fikir tariximizin həmişəyaşar incilərindən biri kimi tarixə düşdü.

Beləliklə, Füzulinin "Leyli və Məcnun"u sıradan yazılmış bir əsər deyil. O, ümumtürk etnokulturoloji gerçəkliyinin, qövmiyyətçilik düşüncəsinin, milli-ictimai özünüdərk həqiqətinin sosial sifariş kimi meydana çıxmışdı. Allah-təalanın yardımı və köməkliyi ilə həm Füzuli (fərdi mənada), həm türk qovmü (qlobal mənada), həm də türk dili və türk poeziyası bu imtahandan zəfərlə çıxdı. "Leyli və Məcnun"un çəki və dəyərini artıran ümdə məziyyətlər sırasında mütləq bu cəhətləri də nəzərə almalıyıq.

♦ İ s t i - i s t i

Allahverdi EMİNOV

Yusif Həsənbəyin «Siziflərin qiyamı» poemasının fəlsəfi yükü

Azərbaycan şeirində öz fərdi üslubu ilə seçilən, şeirlər silsiləsində və poemalarında həyat həqiqətlərinə sadıq qalan şair Yusif Həsənbəyin «Siziflərin qiyamı» poeması ("Azərbaycan" jurnalı, 2019, № 3) onun yaradıcılığında yeni bir hadisədir. Yüz illərlə davam edən erməni - Azərbaycan münaqişəsi mövzusunda xeyli əsərlər yazılıb, xüsusilə, poeziyada belə nümunələrin sayı az deyil. Hər bir şair bu mövzuya öz fərdi poetik prizmasından yanaşıb. Yusif Həsənbəy də tamam başqa bir yol seçib: fuqurantlığa, empirizmə, pafosa uymadan fəlsəfi ruhlu bir əsər qələmə almışdır. Məncə, poeziyada fəlsəfəçiliyi terminoloji şüurda axtarmaq yox, əsərin ümumi ruhunda görmək daha məqsədəuyğundur.

İkinci dəfədir Yusif Həsənbəy poeziyasına müraciət edirəm, əlbəttə, fərqli rakurslardan. Və istər-istəməz bəzi suallara cavab axtarmalı oldum - fikrimi az-çox əsaslandırıram:

İnsanda İdrak nəyə qadirdir və harada uduzur? İdrak hər bir hərəkətin meyarı rolunu oynamağa qadirdimi?

Bu «triada»nın mahiyyətində təbii və qeyri-iradi instinktlər mövcuddur: hansı ki, bu instinktlər insan şüurunu ifadə edir: «sağa» və «sola», «xeyirə» və «şərə», «fəzilətə» və «fəsada». «Sağlar» insanı daha artıq çalışmağa, faydalı iş görməyə yönəldir. «Sollar» insanı ölümə, fəlakətə, bədbinliyə istiqamətləndirir.

İnsan iki həyatını yaşayır: qeyri-adi, amma normal həyatdır və canlılara (heyvanlara) məxsus xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən, idraka əsaslanmayan qeyri-insanilikdir - o ali məqama, o yüksək mərtəbəyə yüksəlməkdən məhrumdur. Vaxtilə İmam Əli ibn Əbi Talib (ə) buyurmuşdu ki, insan öz ağılı sayəsində insandır.

Demək, ağılı itirən bir millət varlığını da itirmək təhlükəsində qalır; yoxsa:

***Qarabağın Xan kəndində,
«Daşnak»ın bir damcısı
Alının çəpərinə bir daş atdı!
Çiyinə səpələnmiş saçları
Xarlanmış gümüş,
Üz-gözü armud qaxı kimi büzüşmüş
Alı kişi dinmədi -
Cin atına minmədi!***

Haşiyyə çıxmağa və düşünməyə dəyər ki, Alı kişilərimiz o qədər susdular, insani hisslərinə sığındılar - erməni daşnakları üstümüzə yeridilər, çün bizlər «Lenin tərbiyəsi görmüş humanistlər» olmuşuq. Bu azmış kimi, ermənilər qızıqanda bəzi başbilənlərimiz, «ev-ev gezib quş tufənglərini», hətta

«Novruz» gecələrini nurlandıran bayram fişənglərini, uzaqdan tapançaya oxşadılan paslı çıraqları yığıdırmaq əmri verdilər. Belə ki:

***Oraqları da yığıb, Sovetliyin həyatında
Bir tonqal qatdılar.
Amma daş atanlar bu dəfə
Lülələrin, güllələrin ucunda
Daş atmadılar, yox.
Kopa-kopa, bomba-bomba
Atəş açıb Şuşanın divarlarını partlatdılar.
Anamızı ağlatdılar!***

Şair Yusif Həsənbəy poetik deyimində anladır ki, insan(lıq) öz idrakı və qavrayışı ilə insandır, instinktləri ilə yox. Əgər bu təbiətinə sadıqdırsa (daşnak xarakterli) heyvandır. İnsanın ən üstün cəhətlərindən biri də ağılına və idrakına əsaslanan əməlidir. Bu yoxsa, tarixə nə zor gələ bilər, nə də dəyişdirə bilər! Mənsub olduğu din faktorunu əlində bayraq edən millətin taleyi fənaya uğramış olar.

«Siziflərin qiyamı» poemasında bir mətləbə işıq salmaq məqsədəuyğundur; bu, əsasən Qərb ideoloqlarının hakimiyyət hərisliyi ilə əlaqədar problemdir.

Hakimiyyət psixologiyası Qərbdən (Avropadan) qaynaqlanırsa, erməni ideoloqlarının ovqatına haradansa təbii baxmağa dəyər, ona görə ki, onlar heç bir zamanda Qafqazda yaşamamışlar. Lakin hakimiyyət hərisliyi, başqa dövlətin, xalqın torpağını zəbt etməyin fəsadları azadlığın yolunu kəsmişdir, bu məsələdə sadələvh düşünmək olmaz. Məşhur fransız ədəbiyyatşünası, strukturalizmin tanınmış nümayəndəsi Rolan Bart (1915-1981) yazmışdır ki, bu gün sadələvh adamlar hakimiyyət mövzusunda çox danışirlar: bir tərəfdən əlində hər cür hakimiyyət olanlar, digər yandan isə əli ona çatmayanlar bu fikri öz gündəlik hərəkətlərilə ifadə etməkdən belə utanmırlar.

Hakimiyyət həm də ideoloji hadisədir, sosial yalanın ən incə mexanizminə yuvarlanmaqdır. Bu fikir başqa formada, incə poetik deyimdə erməni vəhşətini, qeyri-əxlaqi davranışını əks etdirir.

***Pilot baxmadı aşağıda çıxırışanlara
Böyükdü, yoxsa uşaqdı.
Bir bomba vıyıldadı,
Məktəb səmasında şimşəklər çaxdı.
Az sonra çərçivələri yanmış pəncərələr
Gözlərinə qara eynəklər taxdı.
Neçə-neçə «füqas» düşdü -
Dalğası dağıdıcı rəqqas düşdü -
Məscidə - Allah evinə!***

Əgər bir millət öz siyasəti müqabilində Allah evini bombalayarsa, günahsız körpələri, məktəbləri yandırarsa, hansı bədbinlikdən söz açmaq, pessimizmə qapılmaq, «bədbin hiss» keçirək, bombalanan ağacların, uşaqların qədri bilinmirsə, o xalq başından dırnağınacan faciəli xislətə maliksə, fəlsəfi baxımdan bu hərəkəti idrak edəndə ermənilərin Qarabağa soxulması, «Böyük Ermənistan» iddiası və sair fəlakətlərin «ağlın şışirdilməsi»nin (hipertrofiya) ayağına yazmamaq mümkünsüzdür. Onlar

«işğalçılıq virusu»na tutulmuşlardır. Onlar daha dərin böhrana yaxınlaşdıqlarını az sonra başa düşəcəklər! Anlayacaqlarmı? Mübalığəsiz deyərdim ki, şair Yusif Həsənbəy öz poetik fəlsəfəsində «ağlın repressivliyi» ideyasını real tarixi şərait kontekstində görür, hansı səbəbdənsə, hansı subyektiv niyyətindənə «özgələşmənin» faciəsini sezdirir; bu isə ağlın antixrisliyi - xalqın məhvini şərtləndirir.

**...Bir körpənin dəfn olunduğu bir anda
Titrəyir torpaq.
Daşların arasından
Sıçrayır bir zanbaq.
Ah! Nə əcəb, nə gözəldi, İlahi!
Dəfn olunan o körpə indən belə
Zanbaq ömrü yaşayacaq!
Kəpənəklər yuyunacaq şəhlərində
Arılar ləçəklərindən
Bal şəhdi daşıyacaq!**

Bax, şairin nikbinliyi! Və:

**Dünya sabahdı!
Dünya Allahdı! -**

çağırışı və inamı? (Mən poetik əlvanlığı, obrazlılığı, fikrin çevikliyini vurğulamaya bilməzdim).

Poemada Allaha müraciətin məntiqini iki yolla idrak edə bilərik: qəlbən, fitri hisslərlə, ağıl və dəlillərlə! Birinci, əlbəttə, daxili hisslərlə, ruhla bağlıdır, ikinci idrakla. İslamiyyətin fəlsəfəsində maraqlı hissi, xeyirxahlıq hissi, gözəllik hissi və dini hiss dayanır. Göründüyü kimi, bəşəri səciyyəlidir və bu hisslərin leytmotivində əxlaq durur, insan fəzilətlə, ruhu ilə yaşamalıdır. Xoş davranış və təmənnəsiz səxavət fitri olmalıdır. Bu dəyərlər hansı millətdə yoxsa, «olum» və «ölüm»də ikincini seçir. Ermənilərin tarix boyu müsəlmanlara qarşı aqressivliyi dinlərin bəşərililiyini - sekulyarizasiyalığını kölgə altına salır. Erməni ideoloqları - başçıları anlamaq istəmərlər ki, «fitrililik» insana, «təbiilik» heyvanlara xasdır. Lakin heyvanlarda müsbət şeylər yox deyil. Arılar (bal arısı) güllərin şirəsini çəkmək, altı guşəli yuva qurmaq missiyasını yerinə yetirir və insanlara bol məhsul verirlər.

Yusif Həsənbəyin «Siziflərin qiyamı» poeması son on ilin ən yaxşı, poetik ovqatla fəlsəfi fikrin qovuşması kontekstində dədə-baba torpaqlarımıza illərdən bəri göz dikmiş erməni daşnakların, şovinistlərin, böhtançıların psixologiyasından, xarakterindən bəhs edən maraqlı bir əsərdir. Müəllif oxunaqlılıq xətrinə lirik ricətlərə, həzin mənzərələrə, analoji dialoqlara yol verməmişdir. Lakin Y.Həsənbəyin yaradıcılığına xas poetik dilin çoxmənalılığı, simvolik səciyyəliliyi orijinaldır. Aktual bir mövzunun təsvirində ifadə aydınlığı ideyanın kifayət qədər dərin, emosional səslənməsini şərtləndirir. Elə detallar var psixologizm əhvalı yaradır, düşünməyə bilmirsən:

**Göydə uçan bir qaranquş
daş kimi düşdü yerə.
Quşun nəfəsini kəsmişdi
Qocanın nəşindən qalxan**

**Qaynar qanlı buxar!
Dolan bulud boşalacaq -
O buludun hər çiçəyi odlu
qurğuşun olacaq!**

Poemada bəşəri çağırış motivlərində, həqiqətən, Sizif qəzəbi səslənir, qiyama çağırış hayqırtısı eşidilir. Uzaqda deyil «əsəbləri daş-daş mişar Siziflər»in qiyamı. Xatırladır şair:

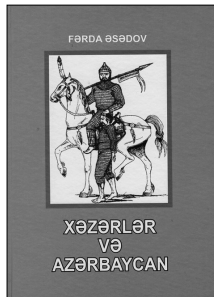
**Tikanlı məftillərə sarıldılar
Çəkildilər!
Qopardılar beton dirəkləri özülündən.
Sizif Spartaklar,
Uçuldu hasar!**

Bax, beləcə, intiqam hissi qiyama çevrilir, ürək-ürəyə, kürək-kürəyə söykənəndə. İnsanlar birləşəndə «dağ bədənələr» qiyamında qələbə qazanır, «Baş bir yana, leş bir yana dağılır» - Koroğlunun igidləri də belə etmişdi!

Yusif Həsənbəyin obrazı Alı kişinin çəpərinə daş və bomba atanların aqibəti necə ola bilərdi? Poema «bədbin ruh»la yox, nikbin ovqatla oxucu ilə vidalaşır. Budur, «Siziflərin» qiyam fəlsəfəsinin mahiyyəti, sonuclanır.

**Alı kişini gülüncə qoyan
O qansız zabitin
Ayaqlarından yanlara çəkib
Böldülər ikiyə!
Düşərgə bürcündə titrəyən bayrağı da
Döndərdilər ayaqaltı silgiyə.**

♦ K i t a b r ə f i

FƏRDA ƏSƏDOV

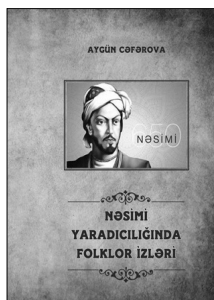
“Xəzərlər və Azərbaycan”

Bakı, “Elm və təhsil”, 2018

Kitab VII-X əsrlərdə Xəzər türklərinin Azərbaycan tarixindəki roluna həsr edilib. Əsərdə ərəb işğallarından öncə xəzərlərin Cənubi Qafqazda baş verən hərbi-siyasi nüfuzuna qiymət verilir, yazılı tarixi mənbələrin müqayisəli təhlili əsasında ərəblərə qarşı müqavimətin təşkilində Qafqaz Albaniyası və Xəzər xaqanlığı arasındakı münasibətlərə yenidən nəzər salınır.

Əsər Azərbaycan və xəzər türklərinin tarixini öyrənən tədqiqatçılar, tələbələr və Cənubi Qafqaz tarixi ilə maraqlanan geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Kitabın elmi redaktoru akademik Ş. M. Mustafayev, rəyçisi AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Fəridə Məmmədova və prof. Tarix Dostiyev, redaktoru Fikrət Süleymanoğludur.

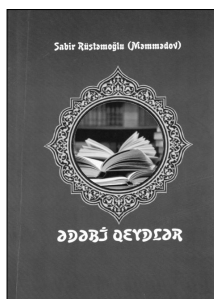
AYGÜN CƏFƏROVA

“Nəsimi yaradıcılığında folklor izləri”

Bakı, “CBS-PP”, 2019

Aygün Cəfərovanın bu monoqrafiyasında klassik Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı folklor müstəvisində tədqiq edilib. Magistr dissertasiyası olaraq yazılmış araşdırma respublikada “Nəsimi ili” elan olunması ilə bağlı tədqiqatçının ədəbiyyatşünaslığımıza bir qatqısı kimi də dəyərləndirilir.

Kitab “Avrasiya Beynəlxalq Araşdırmalar İnstitutu” İB və “Regional Hüquqi və İqtisadi Maarifləndirmə” İB-nin dəstəyi ilə çap olunub.

SABİR RÜSTƏMXANLI

“Ədəbi qeydlər”

Bakı, “Elm və təhsil”, 2019

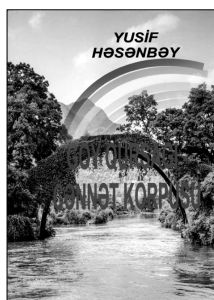
Kitabda çağdaş şair, nasir və alimlərimizin əsərlərinə həsr olunmuş resenziyalar yer almışdır. Müəllif bu yazılarında nəzərdən keçirdiyi məsələləri ədəbiyyatşünaslığın bugünkü ədəbi-estetik fikrin tələbləri səviyyəsində, eləcə də ədəbi proses və sənətkarlıq problemləri ilə əlaqədar səpkidə incələmişdir. Kitab bütün oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

GƏNC QIRĞIZ ŞEİRİ ANTOLOGİYASI

Bakı, "Zərdabi LTD" MMC, 2019

Kitab 35 gənc qırğız şairinin şeirlərini Azərbaycan oxucularına təqdim edir. Kitab DGTYB-nin təşəbbüsüylə çap olunub. Layihə rəhbəri və ön sözün müəllifi millət vəkili Cavanşir Feyziyev, nəşrə məsul və baş redaktoru Əkbər Qoşalıdır.

YUSİF HƏSƏNBƏY

"Göy qurşağı-Cənnət körpüsü"

Bakı, "Şirvannəşr", 2019

Kitabda şair Yusif Həsənbəyin "Karvan" poema-priçası və "Əbdül dayı" povesti yer alıb. Hər əsərdən sonra akademik Nizami Cəfərovun müəllifin əsəri haqqında yazdığı məqalələr təqdim olunub.

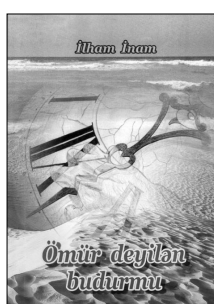

MƏNZƏR NİYARLI

"Vətəndən vətənə"

Tehran, 2019

Yazıçı Menzər Niyarlının "Vətəndən vətənə" povesti Araz çayıyla ikiye bölünmüş bir vətən haqqındadır. Əsərdə iki vətən arasında qalmış böyük bir ailənin mürəkkəb peripetiyalarla zəngin iztirablı taleyi oxuculara təqdim olunur.

İLHAM İNAM

"Ömür deyilən budurmu"

Bakı, "Elm və təhsil", 2018

"Ömür deyilən budurmu" adlı kitab İlham İnamın oxucularıyla dördüncü görüşüdür. Şairin bu kitabındakı şeirlər insan cəmiyyətinin ümumi problemlərinə, qarşılıqlı münasibətlərə, vətən və yurd sevgisinə həsr olunub. Kitabda yer alan "Təəssürat" poeması Rusiyada yaşayan azərbaycanlılardan bəhs edir.